

A. Məmmədov

BAŞ TUTMAMIŞ ÇEVİRİLİŞ

Bakı – 2007

“El-Alliance”

Redaktorlar: **t.e.n. Əliğa CƏFƏRLİ;**
Maarif TEYMUROV

A.Məmmədov

«BAŞ TUTMAMIŞ ÇEVİRİLİŞ»

Bakı, 2007., səh280.

Kitab M.C.Bağirovun Azərbaycan siyasi idarəsinin rəisi, AK(b)P və sonradan AKP MK-nın birinci katibi işlədiyi zaman Respublikadakı ictimai-siyasi vəziyyətdən, onun apardığı siyasətdən, Stalin və Beriya ilə əlaqələrindən bəhs edir.

Kitab arxiv materialları əsasında yazılmışdır.

Kitabda tariximizin bir sıra qaranlıq məqanlarına aydınlıq gətirilir.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 9952-29-025-X   **Qrifli şrift**

«El-Alliance» nəşriyyatı

© 2007 A.Məmmədov

ÖN SÖZ

Bu günlərdə Adıgözəl Məmmədovun yeni faktlarla çox zəngin və çox əhəmiyyətli kitabını oxudum. Mənə məlum oldu ki, Mircəfər Bağırov - XX əsr Azərbaycan xalqının və Azərbaycan Respublikasının taleyində çox böyük rol oynayan bu nəhəng siyasi xadim haqqında heç də hər şeyi bilmirmişəm.

Sən demə Mircəfər Bağırov çox siyasi tufanlardan keçib dönə-dönə həyatı tükədən asılı olmuşdur. Bu tük isə diktatorlar diktatoru İosif Stalin idi. Mircəfər Bağırov hər dəfə ölkəsi və xalqı üçün hazırlanan fəlakətin qabağını alanda özünü, vəzifəsini, ailəsini təhlükə qarşısında qoyurdu. Onun düşmənləri çox idi. Və bunlar da əsasən Sovet İttifaqının siyasi və hərbi elitasına daxil olanlar idi. Mikoyan qardaşları, marşallar Baqramyan və Babacanyan, saysız miqdarda sovet elminin aparıcı dəstəsinə daxil olan erməni akademikləri idi. Bizim kimimiz vardı? Olanların da xidməti qətiyyənlə nəzərə alınmırdı. Hətta Sovet İmperiyasının mülki və hərbi sənayesini saxlayan Bakı neftinə görə də Azərbaycana zərərlə qədər hörmət edilmirdi. Bəs ölkəmizi və xalqımızı nə xilas edirdi? Nə yox, kim xilas edirdi? Sensasiyalı bir fakt olsa da sən demə kim, kim Lavrenti Pavloviç Beriya. Bəli, həmin Beriya ki, illər boyu kim olursa olsun, kimin üzünə baxırdısa, rəngi ağarırdı.

Bəli, Mircəfər Bağırov hər dəfə çətin vəziyyətə düşəndə dostu (belə dostluq tarixdə çox nadir olub) Beriya onun köməyinə gəlirdi. Stalinə minnət edib vaxtilə onu dəhşətli Bayıl həbsxanasından qurtaran dostunu uçurumdan xilas edirdi.

Çox az adam bilir ki, (Adıgözəl Məmmədov sağ olsun!) 1946-cı ildə Dağlıq Qarabağı və Naxçıvanı Ermənistanı vermək istərəkən Bağırovun sarsılmaz əks tələbləri ilə qarşılaşan Stalin geri çəkilməyə məcbur oldu. Və diktator elə hirsələnibmiş ki, hətta Bağırovu bir neçə ay vəzifədən kənar edibmiş.

Bəli, 37-38-ci illərdə Azərbaycan ziyalıları da xeyli itki vermiş oldu. Və adətən bunu Mircəfər Bağırovun ayağına yazırlar. Lakin məgər bu itkilərdən qaçmaq mümkündürmü? Sən demə hələ həmin illərdə ən az itki verən Azərbaycan olmuşdur. Hər respublika üçün qurbanların siyahısı gəlirdi. Burada Bağırov neyləyə bilirdi?

Mən hətta Bağırov-Heydər Hüseynov konfliktinə də bu gün başqa aspektdən baxıram. Hərçənd ki, A.Məmmədov bu hadisədən bəhs etmir. O dövrdə Azərbaycanda hansı bir aliminsə Qafqaz dağlılarının rus işğalına qarşı mübarizəsinə müsbət qiymət verməsi nəinki Mircəfər Bağırov üçün, hətta ümumiyyətlə respublikamız üçün təhlükəli risk idi. Və Bağırov da uzaqgörən bir siyasətçi kimi bunu qabaqladı.

Doğrudur, heç kim Mircəfər Bağırovu mələk hesab etmir. Hətta o özü də məhkəməsində öz səhvlərini etiraf etmişdi. Lakin onun təkəcə Azərbaycan xalqını kütləvi şəkildə Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilməkdən xilas etməsi belə günahların hamısını yuyur.

Mən haçansa Bakının mərkəzi meydanlarının birində Mircəfər Bağirovun tunc heykəlini görsəm, heç də təəccüb etmərəm.

Niyə də qoyulmasın? Niyə gərək mənfur rus bolşeviklərinin qurduğu məhkəmənin hökmü bizim üçün qanuni olsun? Heç rus da bizim xeyrimizə qərar verə bilərmə?

Əlisa Nicat
Yazıçı-publisist

MÜƏLLİFDƏN

Əziz oxucu, M.C.Bağirov mövzusunda yenidən müraciət etməyim mənim 2000-ci ildə «Araz» nəşriyyatında çapdan çıxmış «Siyasi liderlərin psixoloji portretləri - İ.Stalin, L.Trotski, A.Hitler, M.C.Bağirov» kitabının ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılınmasından irəli gəlir. «Siyasi liderlərin psixoloji portretləri» əsərində digər siyasi liderlərlə bərabər M.C.Bağirovun siyasi-psixoloji portreti tədqiq olunmuşdu. Az bir müddətdə bu kitabla əlaqədar oxucular tərəfindən, aldığım çoxsaylı məktublar M.C.Bağirova Azərbaycan cəmiyyətində böyük marağın olmasını göstərdi.

Şükürlər olsun ki, Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə cəmiyyətimizdə söz azadlığının hökm sürməsi, yaradıcı tədqiqatçı alimlərimizin dövründən asılı olmayaraq baş verən hadisələrə siyasi konyukturanın kənar yanaşmasına imkan verdi. Bu ictimai mühit bir daha müəyyən dövrlərdə siyasi sifarişlə yazan bu və ya digər hadisələri subyektiv təhlil edən bizim «bəzi konyukturalı tədqiqatçılarımıza» cavab verməyə imkan yaratdı. Məni həmişə bir məsələ düşündürürdü, tariximizin son məqamlarında erməni qəsbkarlığına yol açan ünsürlər özündə hansı komponentləri birləşdirir. Belə ki, Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra həmişə bizim tarixi torpaqlarımız ermənilər tərəfindən həm siyasi, həm də hərbi yolla təcavüzə uğramışdır. Sovet dönəmində də ermənilər dəfələrlə bizim ərazilərimizə iddia edib və öz mənfur siyasətlərini yeritmişlər. Beynəlxalq erməni siyasi diasporasının canfəşanlılığı ilə Sovet İttifaqı MK-nın I katibi M.Qorbaçov tərəfindən siyasi-psixoloji təzyiqlərə məruz qalan H. Əliyevin SSRİ rəhbərliyində olmadığı andan mənfur erməni millətçiləri yenidən açıq ərazi iddialarına başladılar.

A.Antonov Ovsieonkonun 1999-cu ildə çapdan çıxmış «Beriya» əsərində iddia edir ki, guya M. C. Bağirov öz bolşevik qardaşını öldürərək onun sənədlərini öz adına çıxartmış və kommunist kimi özünü qələmə vermişdir. İftiranın doğrudan da həddi-hüdudu olmazmı?! İmperiya rəhbərləri və onların «sifarişli» yazarları hal-hazırda da M. C. Bağirovu gözdən salmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Niyə M. C. Bağirov onları belə qorxudur?! Bu amil Bağirovu hər zaman L.P.Beriya ilə bərabər tədqiq etməyə məcbur edir. Bu an fikirlərinin orijinallığı ilə seçilən Müəmmər Əl-Qəzzafinin bir ifadəsi yadıma düşür: «İmperiya həmişə öz əsarəti altında olan hər millətin ən ləyaqətli oğullarını həmin millətə qatı-düşmənlər obrazında təqdim edir». Həqiqətən də M.C.Bağirovu bir şəxsiyyət kimi tədqiq etmək üçün onun tarixi keçmişini və həyat yolunu dövrün reallıqlarına uyğun təhlil etmək lazımdır. Bu baxımdan o dövrün reallıqları Bağirovu hər zaman L.P.Beriya ilə bərabər tədqiq etməyi qarşımızda məqsəd kimi qoyur. Ona görə də bu mövzuya ikinci dəfə müraciət edərkən və yuxarıda qeyd etdiyim reallıqları nəzərə alaraq yeni kitabımı tarixi arxiv sənədlərə əsaslanaraq yazmağa çalışdım. Sual oluna bilər: Niyə məhz bu cür? Ona görə ki, o dövrdə Azərbaycanın Sovetlər İttifaqının tərkibində olması ilə əlaqədar M. C. Bağirovun Kremlin siyasi intriqalarında onun

özünün vəziyyəti, o cümlədən də Azərbaycanın başının üstünü alan qara qüvvələrlə mübarizəsi və bu mübarizədə onun fərdi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması üçün yalnız bu formada bu şəxsə yanaşmanı mümkün edirdi. Məni həmişə bir sual düşündürürdü: Görəsən o dövrdə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində M.C.Bağirovun əvəzinə başqa bir siyasi şəxs olsaydı xalqımızın və dövlətimizin taleyi necə ola bilərdi?

Hərçənd bu suala bir mənalı cavab vermək çətinidir. Amma kitabı oxuduqca hadisələrin sənədli xronikası oxucunun subyektiv dünyagörüşünə əsaslanaraq tariximizə bu məqamlarına qiymət verməyinə imkan yaradır.

Ona görə də qeyd etmək istəyirəm ki, müəllifi olduğum bu kitaba arxiv sənədləri əlavə kimi verilmişdir. Bu arxiv sənədləri ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim olunduğundan bu sənədləri orijinal variantında sizlərə təqdim etməyi lazım bildim. O illərin təhlili və xüsusən İran Azərbaycanında baş verən siyasi hadisələr ilə əlaqədar bu kitab İ.Stalin, L.Beriya, M.C.Bağirov, Ə.Əliyev və Qəvvam Əs-Səltənənin siyasi portretləri ilə oxucunu daha yaxından tanış edir.

Atamın mənə M.C.Bağirov barədə söylədiyi fikirləri indi də qulağımda səslənir. Atam M.C.Bağirovla özü ünsiyyətdə olmasa da onun xatirələri dayısı Rəsul Məmmədovun o dövrdə uzun illər məsul vəzifələrdə işlədiyi müddətdə baş verən hadisələrlə əlaqədar idi. Rəsul müəllim birbaşa M.C.Bağirovun təsəbbüsü ilə gənc yaşlarından doğulduğu rayonumun Xalq İcraiyyə Komitəsinin sədri işləmişdir. Elə bu dövrdə də keçmiş zadəgan nəslinə bağlı olan ana babam Adgözəl Həsənov isə ona qarşı olan təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Azərbaycanı tərk etmişdi. O, bir müddət Acarıstanın paytaxtı Bataumda yaşayır. Bu müddət ərzində bütün Sovet İttifaqında olduğu kimi onun torpaq sahələrində də kolxoz təssərrüfatları yaradılır. Buna baxmayaraq SSRİ məkanında aparılan represiyaların ən aktiv dövründə babam - Adgözəl Həsənov Azərbaycana qayıdır. Sözsüz ki, öz tədbirliyi ilə seçilən babam təhlükəsizliyinə tam əmin olmamış Azərbaycana qayıda bilməzdi. Həqiqətən də bu belə idi. Ona görə ki, valideynlərimin mənə söylədiyi xatirələrinə görə Adgözəl Həsənovun üzə çıxmağına M.C.Bağirovun köməkliliyi olmuşdu. Çox təəssüf ki, mən babamı görməmişəm, ancaq onun həyat yoldaşı Quba gözəli Ziba xanımın bütün o nurlu siması gözümün önündədir. Ona görə də hər dəfə M.C.Bağirova qarşı hücumlar təşkil olunanda, onun şəxsiyyətini ictimaiyyətə qara boyalarla təqdim etdikdə məndə həmişə bir sual doğurdu: axı necə olur ki, keçmiş zadəgan nəslinə bağlı olan Adgözəl Həsənovun və o cümlədən də, bolşevizm quruluşuna yad olan sosial təbəqələrin nümayəndələrinin xilasında bəs kim iştirak etmişdi. Bütün bunlar M.C.Bağirov şəxsiyyətini bir daha dərinlən araşdırmağa məni sövq etdi. Bu kitabın yaranmasında zəngin arxiv materiallarından istifadə etmək üçün yaratdıqları şərait və göstərdikləri hərtərəfli köməyə görə «Azərbaycan Respublikası Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar» və mərkəzi dövlət arxivinin rəhbərliyinə və əməkdaşlarına, həmçinin kitabın işıq üzü görməsində bütün mətbəə işçilərinə minnətdarlığımı bildirirəm.

GİRİŞ

Tarixi şərait Azərbaycanı Sovetlər İttifaqı tərkibində olmağa məcbur etdi. Bu, zamanın geosiyasi maraqlarından irəli gəlirdi. İmperiyanın qorunması hansı ad altında olursa-olsun totalitar rejimin yaranmasına və rejimin başına diktatorun gəlməsinə zəmin yaradır. Stalinin özü ölkə lideri olsa da, ümumi rus imperializm əqidəsinə qulluq edirdi. Bu məntiqi həqiqətlər hər dövrün diktə etdiyi reallıqlarla həyata keçirilirdi. Ona görə də Azərbaycanın Sovetlər birliyində olmağı dövrün diktə etdiyi məntiqi nəticəsidir. Məhz bu anlar müstəqilliyi əlindən alınmış millətin önündə durmuş liderin şəxsi keyfiyyətlərindən təmsil etdiyi millətin taleyi asılı olur. Əgər bugünkü Dünyanın Geosiyasi mənzərəsinə baxsaq, keçmişin tarixi şəraitinin bu gün də davam etdiyini və irəli sürdüyü hökmünü başa düşərik: bugünkü Dünyada cərəyan edən siyasi hadisələrin təhlili, o dövrdəki reallıqların oxşar paralellərini tapmağa imkan verən əsas amildir.

Lakin qanlı müharibələrlə deyil, bir az sərt, bir az da yumşaq siyasət və strateji diplomatik analizlərlə dünyada gedən proseslərin bu cür izahı dünya xəritəsində kiçik nöqtə kimi görünən Azərbaycanın üzərindən hansı konturların keçdiyini göstərir. İstənilən siyasətin əsasında müxtəlif maraqlar durur. Maraqlar uzunmüddətli - strateji və qısamüddətli - taktiki olur. Müasir dövrümüzdə Rusiya - Qərb, xüsusi ilə də Rusiya - ABŞ münasibətlərində yaranan problemlərdən indi də çox danışılır. ABŞ-ın Rusiya ilə bağlı maraqlar ilk növbədə Amerikanın milli prioritetlərindən və konsepsiyalardan irəli gəlir. Təbii ki, birincisi ölkənin təhlükəsizliyi, yəni nüvə hücumları ehtimalını aradan qaldırmaq, yaxud mümkün qədər azaltmaq məsələsi; İkinci, iqtisadi təhlükəsizlik, sonra ideoloji durum, demokratiya və s. gəlir. Rusiyanın çox güclü nüvə silahı və onu dünyanın istənilən nöqtəsinə çatdırma bilən vasitələri vardır. Bu bütün Qərb ölkələri üçün real təhlükədir. Bunu yaddan çıxarmaq olmaz. Digər tərəfdən, 300 - 400 ildir ki, Rusiya imperiya qanunları ilə yaşayır. Qonşu dövlətlərin sərvətlərini çapıb - talayır və bu formada iqtisadi cəhətdən güclənməyə çalışır. Belə ölkə birdən-birə demokratikləşə bilməz. İndi Rusiyada elə bir milli mentalitet, həyat tərz, ənənə və vərdislər yaranıb ki, o həm daxilə, həm də xaricə «böyük rusçuluq siyasəti» yeritməyə məcburdur. Çar dövründə də belə olub, Stalin dövründə də, Yeltsinin başçılıq etdiyi demokratik Rusiyada bu özlü üzərində dayanmışdı.

Rusiyanın da Qərblə və ABŞ-la bağlı öz maraqları vardır. Rusiya iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək niyyətindədir. Özü də yarı kapitalizm, yarı sosializm şəraitində. Nəfəs almaq, yeni duruma alışmaq üçün ona müəyyən vaxt lazımdır. Onun yaxın planı XX əsrin 90-91-ci illərin taktiki manevrlərinin nəticələrini ləğv etmək, ittifaq çərçivəsində imperiyanı bərpa etməkdir və strateji baxımdan isə o, dünya hegemonluğunu qazanmaq istəyir. «Çarizm», «bolşevizm», yaxud «demokratizm» qiyafəli ideoloji qabıq tez-tez dəyişsə də, onun özəyi, mahiyyəti həmişə eyni olub.

XIX əsrdə 1825-ci ildə Rusiyada Dekabristlər, XX əsrdə menşeviklər qalib gəlsəydilər belə, vəziyyət yenə də indiki kimi olacaqdı. Sadəcə olaraq, bizə verilən ideoloji qabıq «dekabrizm», yaxud «menşevizm» adlanacaqdı. Rusiya - Qərb, Rusiya - ABŞ münasibətlərinə qiymət verərkən bu faktları nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil. Təsadüfi deyil ki, son dövrdə ABŞ və İngiltərə Rusiyaya stavka edən dövlətləri tədricən istər diplomatik, istərsə də zor gücünə Moskvaya yönəlmiş oriyentasiyadan uzaqlaşdırmağa nail olurlar. Bunun bariz nümunəsi Səddam Hüseyn İraqıdır. Qərb, xüsusən də Almaniyaya üzdə rəsmi olaraq Rusiyanın və onun siyasətini dəstəkləsələr də, əl altından Rusiyaya zəiflətməyə çalışırlar. Bax elə buna görə də Çeçen xalqının iradəsinə, azadlıqsevərliyinə, rus qoşunlarına qarşı uzunmüddətli partizan müharibəsi apara bilmək qabiliyyətinə yaxşı bələd olan Qərb ekspertləri çox məharətlə Kreml rəhbərliyini Çeçenistan avantürasına şirnikləndirə bildilər. Bu gün Almaniyaya Federativ Respublikası ABŞ səviyyəsinə qalxmağa can atır. Buna görə də onun ən mühüm vəzifəsi Rusiyanın özü üçün inkişafsız xammal bazasına çevirməkdir. Bu sahədə artıq xeyli iş də görülüb. Fransanın da Rusiyada öz strateji maraqları var. Yaponiya üçün isə Rusiya istehlak və xammal bazarıdır və ona görə də bu ölkənin rəsmi dairələri Rusiyaya aid siyasətlərində Kuril adalarını Rusiyadan qoparmaq və öz iqtisadi vəziyyətinin güclənməsinə səbəb ola biləcək siyasi xətt yeridirlər. Vaxtı ilə Çinlə SSRİ arasında ərazi iddiaları ənənəvi xarakter almışdı. Hal-hazırda Çin Rusiyanın Uzaq Şərqi bölgəsini ələ keçirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Ancaq bununla belə ABŞ-dan özünü qorumaq üçün Pekin kommunistləri Moskva ilə yaxınlaşmağa məcbur olublar. Göründüyü kimi bugünkü dünyamızda da maraqlar daban-dabana ziddir. Tarix boyu belə olmuşdur. Bu ziddiyətlər həmişə maraqla əlaqəli olduğundan Bəşəriyyətdə gedən gerçəkliklər durduqca belə də olacaqdır. Bu baxımdan tarixə nəzər salsaq, daha ədalətli olarıq. İndiyə qədər dövrü mətbuatda M.C.Bağirovla əlaqədar, XX əsrin birinci yarısını əhatə etmiş yazıların böyük əksəriyyəti bir tərəfli xarakter daşmışdır.

M.C.Bağirovu ittiham edən yazıların müəlliflərinin böyük əksəriyyəti onu 30-cu illərdə Azərbaycanda aparılan repressiyalarda günahlandırırırlar. Artıq o dövrü obyektiv tədqiq etmək və M.C.Bağirovun şəxsi keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq zamanı yetişmişdir!

Yuxarıda apardığımız bu güncü müasir dünyamızın geosiyasi təhlilləri baxımından tarixə yanaşsaq daha düzgün addım atmış olarıq. 1920-ci il aprel ayının 28-də Sovet Rusiyasının XI Qızıl ordusu Azərbaycana daxil olduğdan sonra Şərqdə ilk demokratik Dövlət Müstəqilliyimizə son qoyuldu. Bu həmin dövrün geosiyasi reallıqlarının məntiqi nəticəsi idi. Belə ki, 1917-ci ildə xalq üsyanı nəticəsində Rusiyada çar rejimi çökdü, hakimiyyəti Knyaz Lvovun başçılığı altında müvəqqəti hökumət ələ keçirdi. I Dünya müharibəsi davam edirdi, Rusiya Antanta qrupunun müttəfiqi kimi Almaniyaya və Türkiyəyə qarşı iki cəbhədə müharibə edirdi. Ona görə də alman xüsusi-xidmət orqanlarının vəsaiti hesabına müvəqqəti

hökumətlə bərabər İnqilabi Sovet hakimiyyəti formalaşdırılırdı. Bu da Rusiyada iki hakimiyyətliyə gətirib çıxarırdı. Bu proseslər bütövlükdə çar ordusunu tamamilə dağılmasına səbəb oldu. Antantanın taleyini təhlükə altına qoyan bu hadisələr ABŞ-ın prezidenti Vilsonu 6 aprel 1917-ci ildə Almaniyaya qarşı müharibə elan etməyə məcbur etdi. 1917-ci ilin noyabrında Rusiyada hakimiyyəti Leninin başçılığı ilə bolşeviklər ələ keçirdilər. 1917-ci ilin 8 noyabrında Sovetlərin II qurultayında Almaniya və onun müttəfiqləri ilə sülh haqqında dekret qəbul edildi. 27 noyabr 1917-ci ildə Almaniya hökuməti bu müraciətə razılıqlı cavab verdi və sülh danışıqları başlandı. 1918-ci il 1 mart tarixində Brest - Litovskidə sülh konfransı öz işinə başladı. Vətəndaş müharibəsindən tam zəifləmiş Rusiya Almaniyaya böyük ərazisini, belə ki, Qalistyanı indiki Qərbi Ukraynanı və digər məntəqələri təslim edərək sülh sazişi imzaladı. 27 avqust 1918-ci ildə Brest - Litovski sülh sazişinin bəndlərinə əlavə olaraq Rus - Alman müqaviləsi artırıldı.

Beləliklə, Almaniya Sovet Rusiyasını parçalayaraq Sovet Rusiyasından Gürcüstanın müstəqilliyini tanımasını tələb edirdi. Buradan da almanlar Gürcüstandan Bakıya öz ordusunu daxil etmək istəyirdi. Bu vaxt Şaumyanın başçılığı altında Bakıda, Andranikin daşnak silahlı qüvvələri isə Qərbi Azərbaycanda Azəri - türklərinə qarşı soyqırım törədirdilər. Ona görə də türklər öz azəri qardaşlarının erməni quldurlarından xilas etmək üçün Azərbaycana köməyə gəldilər. Baxmayaraq ki, Brest - Litovski müqaviləsinə əsasən Almaniya Sovet Rusiyası qarşısında Türkiyəni Qafqaza buraxmamaq barədə öhdəlik götürmüşdü. Lakin Almaniya türklərə mane olmayacağını işarə etdi.

Belə ki, hələ Rusiyada çar II Nikolay devrildikdən sonra Zaqafqaziyadakı yerli qüvvələr Peterburqun hadisələrə hərbi təsir etmək imkanlarının zəiflədiyini anlayaraq Tiflisdəki hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Keçmiş Çar Rusiyasının Tiflis canişiliyində Zaqafqaziyanın müvəqqəti hökumət yaradılmışdı. Zaqafqaziya komitəsi təsis edilmişdi. Bu komitə hökumətin Zaqafqaziyadakı siyasətini həyata keçirirdi. Bu komitənin tərkibinə 2-kadet, 1-mənşevik, 1-gürcü federalisti və 1 türk müsavətçi daxil idi. Komitəyə Xarlamov rəhbərlik edirdi. Lakin Rusiyada hakimiyyətə gəlmə ərəfəsində olan bolşeviklər öz siyasi qüvvələrini Zaqafqaziyada hərəkətə gətirərək 2-7 oktyabr 1917-ci ildə Tiflisdə Qafqaz bolşevik təşkilatlarının I qurultayını keçirdi. Bu qurultayda Qafqaz dairəsi formalaşdı. Bu dairə komitəsinə Çxakaya, Şaumyan, Caparidze, Maxaradze, Nazaretyan, Kasiyan, Mraviyan, Karqanov sonradan Mikoyan da buraya daxil oldu.

Artıq Rusiyadakı Oktyabr inqilabından sonra müvəqqəti hökumət devrilərək 2 noyabr 1917-ci ildə mənşevik E. Qeçeqorininin rəhbərliyi altında Zaqafqaziya komissarlığı yaradılmışdı. Lakin bu hakimiyyət də uzun çəkmədi. 10 fevral 1918-ci ildə bolşeviklər Moskvadan aldıkları hərbi-siyasi dəstək ilə regiondakı siyasi hakimiyyəti əlində cəmləşdirmiş seçkili Zaqafqaziya seymini formalaşdırdılar.

1918-ci ildə Brest-Litovski sazişinə görə Türk tərəfi Zaqafqaziya seymindən Qars və Batum dairələrini tələb edirdi. Artıq 1918-ci ilin aprelin 1-də Türk ordusu

bu ərazilərə daxil oldu. Türk tərəfi həmçinin Zaqafqaziya seyminin buraxılmasını və Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyinin elan olunmasını tələb edirdilər. Türklərin tələbinə Alman hərbi nümayəndəliyi də dəstək verirdi.

9 aprel 1918-ci ildə Seym Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi. 26 aprel 1918-ci ildə Seym öz fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra üç Zaqafqaziya respublikaları öz müstəqilliklərini elan etdilər.

Türkiyə ordusunun ali baş komandanı Ənvər - Paşa Ərəb cəbhəsindən ordusunun böyük hissəsini çıxararaq Cənubi Qafqaza istiqamətləndirdi. Baxmayaraq ki, bu addım çox riskli addım idi və sonradan bunun nəticəsində Ərəb cəbhəsində Türk ordusunun mövqeləri zəiflədiyindən bu vəziyyət 1918-ci ildə İngilis kəşfiyyatçısı T. Lourens Hicazın şerifi Hüseynin oğlu Feysəlin və Fransız ordusu generalı Allenbinin başçılığı altında olan Antanta qüvvələrinin Dəməşqə qədər irəliləməyinə imkan verdi. Bu ərazi itkilərinin nəticəsində xilaskar Türk ordusu azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımının qarşısını aldı və Azərbaycanlılara gəlmiş bu ordu ölkəmizin milli müstəqilliyinin yaranmasına təkan verdi. Şaumyanın başçılığı altında Bakı soveti istefa verdi və ingilislərin köməyi ilə Sentra Kaspı diktaturası rejimi Bakıda yaradıldı. Türk ordusu ilə Azərbaycan milli ordusunun Gəncədən Bakıya istiqamət götürmüş hücumunun qarşısını heç bir mənfur qüvvə ala bilmədi. Bakı milli qüvvələrin əlinə keçdi. Tezliklə Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamenti və hökuməti təşkil olundu.

Zaman Antantanın üzvü olan dövlətlərin xeyrinə işləyirdi. Almaniyə Qərb cəbhəsində məğlubiyyətə uğrayırdı. Fəlakət sürətlə yaxınlaşırdı. Bolqariyanın məğlubiyyəti Antanta qüvvələrinin Avstriya - Macarıstana, oradan da Münhenə yolunu açdı və Türkiyə ilə Almaniyə arasında coğrafi əlaqələrin kəsilməyinə səbəb oldu. Bu da Almaniyanın məğlubiyyətinin əsasını müəyyənləşdirən faktorlardan biri oldu. 1918-ci il 19 sentyabr gecəsi ingilis ordusu Türkiyəyə qarşı total hücumla keçdi. Bir neçə gündən sonra Türk ordusunun Fələstində mövcudluğuna son qoyuldu. Sentyabrın sonlarından Antanta qüvvələri Qərb cəbhəsində «Ziqrid» xəttini yarıdılar. Antanta qüvvələrinin hücum əməliyyatları Türkiyənin tam məğlubiyyətinə səbəb oldu. 30 oktyabrda Lemnos adasının Mudros limanında ingilis gəmisi «Aqamenon»da ingilislər türklərlə sülh sazişi imzaladılar. Bu sazişə görə Türkiyə nümayəndələri Mesopatamiyadan, Ərəbistandan, Suriyadan, Zaqafqaziya və Kilikiyanın bir hissəsindən öz ordusunu çıxarmalı idi. Mudros sazişinə görə qalib tərəf İstambul və Körfəzləri buradan da Qara dənizə çıxış yollarını okupasiya etməyə hüquqi əsas qazanırdı. Türkiyənin hərbi səhnədə məğlubiyyəti Azərbaycanın ictimai-siyasi elitasının müəyyən dairələrini siyasi dəstək üçün regionda marağı olan dövlətlərin siyasi mərkəzlərində danışıqlara istiqamətləndirdi. Sözsüz ki, nostalgiya hisslərinə görə regionda bu dairələr üçün daha yaxın sayılan dövlət Türkiyədən sonra Rusiya idi. Regionda Rusiyalı Azərbaycanla əsrlik mədəni çulğalaşma və psixoloji simbiozluq əlaqələndirirdi.

Artıq Bakı İngilislərin siyasi təsir dairəsinə keçmişdi.

Mudros sülh sazişindən sonra Türkiyədə hərbi generallar Mustafa Kamalın başçılığı altında hakimiyyəti ələ keçirərək bu alçaldıcı sülh sazişinin müəyyən bəndlərini qəbul etməyəcəklərini bəyan etdilər. Bununla da türk xalqının işğalçı imperialist qoşunlarına qarşı mübarizəsi başlandı və bu mübarizədə Mustafa Kamalın ilk köməyinə gələn Sovet Rusiyası və onun lideri Vladimir İliç Lenin oldu. Bu faktlar Azərbaycan cəmiyyətində və ziyalılar arasında Sovet Rusiyasına və onun lideri Leninə rəğbətlə yanaşmağa əsas verdi.

Antantanın imperialist dövlətlərinin Yunan ordusunun qüvvələri ilə həyata keçirdiyi Türkiyə qarşı müdaxiləsinə türk xalqının milli azadlıq müharibəsi başlandı. Türkiyənin I Dünya müharibəsində məğlubiyyət uğradıqdan və Mudros barışıqını (1918-ci il) imzaladıqdan sonra imperialist dövlətlər keçmiş Osmanlı imperiyasının əraziləri ilə kifayətlənməyib, Paris sülh konfransını çağıraraq (1919 - 1920) Türkiyənin parçalanmasını və Türk xalqının əsarət altına alınmasını nəzərdə tutan müqavilə hazırladı və bu konfransda Azərbaycan da İtalyanlara verildi. Bu ərəfədə ABŞ prezidenti Vilson ilə görüşən Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı altındakı Azərbaycan nümayəndə heyəti Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmağını xahiş edir. ABŞ prezidenti bu təklifin müqabilində «Siz elə bilirsiniz ki, biz müharibə aparmışıq ki, çırdan dövlətlər yaransın» - deyərək cavab verir. Artıq Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaq ediləcəyini gördükdən sonra ABŞ və Böyük Britaniya ADR-in dövlət quruluşunu tanıyır. Lakin bu addım gec idi. Bu ərəfədə isə Türkiyədə Mustafa Kamal Paşanın başçılığı altında genişlənən milli azadlıq hərəkatı yadelli işğalçıların niyyətlərini puça çıxardı. Sultan hökumətinə «kömək» adı ilə ingilis qoşunları İstanbulu işğal etdi (1920, 16 mart). Bununla da Antanta qüvvələrinin Anadolunun içərisinə soxulmağına şərait yarandı. Yunanıstan ordusu 1920-ci il iyunun 22-də İzmirdən hərəkətə başladı və İnönü yaxınlığındakı döyüşlərdə (1921, 10 yanvar və 31 mart) Türkiyə böyük millət məclisinin (TBMM 1920, aprel) yenidən təşkil etdiyi qoşunlar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmasına baxmayaraq 1921-ci ilin yayında yunanlar Anadolunun dərinliklərinə (Sakariya çayınadək) doğru irəlilədi. Bu zaman türk xalqının yüksək mənəvi keyfiyyətləri Mustafa Kamal Atatürkün və onun silahdaşlarının hərbi məharəti və Sovet Rusiyasının maddi yardımını müharibədə dönüş yaratdı.

Türkiyə ilə RSFSR arasında imzalanmış «Dostluq və qardaşlıq haqqında» müqavilə (16 mart, 1921) Türkiyənin mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək etdi. Sakariya çayı sahilində 22 günlük (1921, 23 avqust - 13 sentyabr) vuruşma Yunan qoşunlarının ağır məğlubiyyətinə səbəb oldu. Hadisələrin bu cür inkişafından təşvişə düşən Antanta üzvləri Türkiyənin Sovet Rusiyasına yaxınlaşmasından və gələcəkdə onların özlərinə qarşı yeni blokun formalaşmasından ehtiyat edirdilər. Keçmiş Osmanlı imperiyasının ərazilərini Ərəbistanda Mesopatamiyada, Şimali Afrikada işğal altına alan ingilis və italyanlar türklərin gələcəkdə güclənə biləcək Sovet Rusiyası vasitəsi ilə əlindən çıxmış torpaqlarını yenidən geri qaytarmaq

şansını İstambula verə bilməzdilər. Artıq bu geosiyasi şərait keçmiş Osmanlı imperiyasının ərazilərini əlindən almış ingilis, fransız və italyanları Anadolu çərçivəsinə sığışmış bir Türkiyə ilə danışıqlara başlamağa sövq etdi. Bu şərait Türkiyə əleyhinə Koalisiyanı dağıtmağa əsas verdi. Fransa TBMM hökuməti ilə sülh müqaviləsi imzaladı (1921, oktyabr). İtaliya da Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatları dayandırdı. 1922-ci ilin avqustunda artıq öz havadarlarını itirmiş Yunanıstana qarşı hərtərəfli hazırlıqdan sonra türk qoşunları hücumə keçərək «Dumlupınar» yaxınlığındakı Yunan qoşunlarını darmadağın etdilər. 1922-ci il sentyabr ayının 18-də yunan qoşunları Anadoludan tamamilə qovuldular. 1922-ci il Mudaniya barışıqı və Lozanna sülh müqaviləsinə (1923-cü il) əsasən İstambul və Şərqi Frakiya azad edildi və Türkiyənin müstəqilliyi beynəlxalq hüquqi qaydada tanındı.

Artıq bu dövrdə Mir Cəfər Mir Abbas oğlu Bağırovun siyasi fəaliyyətinin əsası qoyuldu.

«Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar» dövlət arxivində M.C.Bağırovun şəxsi işiylə tanış olduqda onun 1923-cü il yanvarın 29-da yazdığı tərcümeyi-halının mətni ilə rastlaşdım. Makina çapı ilə yazılmış tərcümeyi-halın sonunda M.C.Bağırovun şəxsi imzası yox idi. Görünür ki, M.C.Bağırovun tərcümeyi-halı o dövrün siyasi mühitinə uyğun redaktə edilmiş və onun həyatının müəyyən məqamları Kremlin qəbul edəcəyi tərzdə təsvir edilməyə çalışılmışdır. Buna baxmayaraq bu tərcümeyi-hal M.C.Bağırovun bütünlüklə də olmasa da müəyyən mənada keçdiyi həyat yolunun böyük hissəsini özündə əks elətdirir. Tərcümeyi-haldakı müəyyən ziddiyyətlər bir çox yerdə özünü biruzə verir. Bir məsələni qeyd etmək istəyirəm ki, M.C.Bağırovun arxivdəki sənədləri ilə tanış olarkən onun şəxsi anketlərinin sonunda bir-birindən fərqli müxtəlif imzalarla rastlaşdım. Ona görə də tərcümeyi-haldakı bir neçə yerdə bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışacağam.

MİR CƏFƏR MİR ABBAS OĞLU BAĞIROV

M.C.Bağirovun tərcümeyi-halı qeyri-adi olmaqla bərabər mətləbə dəxli olmayan mövzuyla başlayır. Belə ki, tərcümeyi-halda doğulduğu tarix və şəhər göstərilməkdən əvvəl Quba qəzasında olan digər Bağirovlara münasibət bildirilir. Tərcümeyi-hala görə Qubadakı Bağirovlar beş qrupa ayrılır:

1. İri tacirlər olan Bağirovlar ailəsinə.
2. Bağ təsərrüfatları olan Rzaqulu və Əbil Qasım Bağirovlar nəslinə onları da Quba qəzasında əhaliyə qarşı terrorçuluqda günahlandırılır.
3. Keçmiş çörək tacirləri olan Bağirovlara.
4. Sibirə sürgün olunmuş və sonradan Quba mahalına qayıtmış Yusif Bağirovun ailəsinə və eyni zamanda onların da cinayətkar olduğunu qeyd edilir.

Bu təfsilatdan sonra tərcümeyi-halda M.C. Bağirovun bu ailələrlə heç bir əlaqəsi olmadığı göstərilir.

Sonra isə bizə təqdim olunan tərcümeyi-halda o, öz qohum-əqrəbası haqqında məlumat verdikdə onları iki hissəyə bölərək yazır:

«Mənim babam Hacı Mir Bağır Dərbənd şəhərində anadan olmuşdur. Quba qəzasına köçdükdən sonra o, iki dəfə evlənmişdir. Birinci həyat yoldaşından mənim atam Mir Abbas Bağirov və onun üç doğma qardaşı dünyaya gəlmişdir. Lakin onlar hal-hazırda dünyalarını dəyişmişlər. Babamın ikinci həyat yoldaşından dörd oğlu dünyaya gəlmişdir. Ögey əmilərim də hal-hazırda dünyalarını dəyişmişlər. Onu da demək istəyirəm ki, mənim atam və onun qardaşları ögey ana tərəfindən evdən qovulmuş və onlar yetim həyat tərzini keçirmişlər. Ona görə də Quba qəzasında hər hansı bir şəxsin namizədliyi irəli sürülərkən, istər mənim qohumum olsun, istərsə də kənar şəxs mənim yuxarıda qeyd etdiyim məsələləri nəzərə almaq lazımdır.»

Tərcümeyi-halın bu formada verilməsi bir neçə səbəblərdən qaynaqlanır. Yadıma salsaq ki, A.Antonov Ovsienko «Beriya» kitabında M.C.Bağirovun doğma qardaşını öldürdüyünü və onun sənədlərini öz adına çıxardığını yazır. Görünür ki, Ovsienko bu fikri Bağirovun istintaqı zamanı müstəntiqlərin ona qarşı irəli sürdüyü ittihamlara əsaslanaraq yazmışdır. Bir faktı da nəzərdən qaçırmmaq lazım deyil ki, M.C.Bağirovun istintaq materiallarının böyük hissəsi hələ də məxfi qıfı ilə Moskva arxivlərində saxlanılır. Ona görə Azərbaycan tədqiqatçılarına təqdim olunan tərcümeyi-hal elə formada tərtib olunub ki, bu forma M.C.Bağirovun istintaqında ona qarşı irəli sürülən qondarma ittihamları əsaslandırmaq üçün zəmin yaratsın və tərcümeyi-halda onun ziddiyyətli şəxsiyyət obrazı formalaşsın. Elə buna görə də jurnalist Mehriban Ələkbərzadə də müəllifi olduğu filmdə bu formadakı tərcümeyi-halların təsiri altına düşərək özü də dərk etmədən M.C.Bağirovu ziddiyyətli şəxsiyyət adlandırır.

Bizə təqdim olunan tərcümeyi-halın ilk başlanğıcını oxuyan andan tədqiqatçıda psixoloji olaraq bu şəxs haqqında belə bir fikir formalaşa bilər: bu

insan uşaqlıq illərində atasının çətinliyinin şahidi olur və onun şüurunda bu əzabın çəkilməsinin səbəbkarları kimi doğma babası və ögey nənəsinə qarşı nifrət hissi yaranır.

Tərcümeyi-halda M.C.Bağirov 1896-cı ilin 17 sentyabrında çox kasıb bir ailədə anadan olduğu bildirilir. Belə bir məntiqlə uşaq şüurunun bu cür formalaşması həmin şəxsin gələcəkdə psixi-ruhi vəziyyətində dəyişikliyi göstərməklə tədqiqatçılar üçün əsas mənbə rolunu oynaya bilərdi. Ona görə də bu vəziyyətlə M.C.Bağirovda cəmiyyətə və hətta öz qohum-əqrabasına qarşı münasibətində natamamlıq kompleksi formalaşdırılır. Yəni, onlar M.C. Bağirovda paranoidal təfəkkür tərzinin olduğuna işarə edirlər. M.C. Bağirovda qatil təfəkkürü obrazını da Ovsienko yaradır. 1956-cı ildə Moskva xüsusi xidmət orqanlarının ehtiyatda saxladığı və onların agentura şəbəkəsinin üzvü olan öyrədilmiş qadınlar məhkəmədə M.C.Bağirovun üzünə duraraq onu əxlaqsızlıqda günahlandırırıldı. Belə ki, guya O, Azərbaycan rayonlarını qatarla səfərləri zamanı «saya-hesaba» gəlməyən məşuqələri ilə əxlaqsızlıqla məşğul olurmuş. Məhkəmədə M.C.Bağirov ona qarşı yuxarıdakı söylənilən qondarma ittihamları rədd edir. Əslində bu qondarma ittihamlar təsadüfi deyildi. M.C.Bağirovu Azərbaycan xalqının gözündən salmaq üçün bu Xruşşov-Mikoyan cütlüyünün ən «uğurlu» gedişlərindən biri idi. Bu cür ssenari 1953-cü ildə L.Beriya da qarşı hazırlanmışdı (bu barədə kitabın digər bölmələrində söhbət açacam, - A.M.). Bütün bunlar M.C.Bağirovu psixoloji cəhətdən qeyri-stabil və manikal təfəkkürə malik obrazının formalaşdırılması üçün edilirdi. Sözsüz ki, siyasi liderlərin psixoloji portretlərinə baxdıqda bunlardan bəzilərinin psixi-ruhi vəziyyətində anormallıqlarla rastlaşmaq olar:

Artıq tarixdə Hitlerin anatomik-tibbi baxımdan müəyyən qüsurları haqqında məlumat vardır. Hitler kasıb bir dəmiryolçu ailəsində dünyaya göz açmışdı. Uşaqlıq illərində Hitler öz yaşadları ilə çimərliyə getdikdə çılpaq olmaqdan çəkinərmiş, bu an öz tay-tuşlarından uzaq qalarmış. Bu oxucu üçün qərribə görünsə də, bunun əsas səbəbi isə Hitlerin anatomik qüsurlu (monoorxidus, - A.M.) olmasında idi.

Hitler hakimiyyətə gəldikdən uzun müddət sonra ondan evlənməməyinin səbəbini soruşduqda: «Mənim həyatım xalqıma məxsusdur» deyərək cavab verirdi. Sözün həqiqi mənasında isə o qadınları oynatmağı sevirdi, lakin fiziki kontaktlarda olmaqdan həmişə çəkinərək, öz seksual enerjisini siyasətə sərf etməyə üstün tuturdu.

«Hesab edilir ki, o, öz intim həyatını 36 yaşında olarkən başlamışdır. Onun ilk seçimi 16 yaşlı Mariya Rayter olmuşdur. Ancaq 1928-ci ilin yayında Mariya intihar etməyə cəhd etdi. Hitlerin ikinci qadını isə Xelena Xapfştanql olmuşdur. Hitlerin intim həyatında əsas yeri onun əmisi nəvəsi Qeli Raubel tutmuşdu. Hitler bu qadını çox qısqanır və onu ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Hitlerin özünəməxsus sevgisi bu gənc qadını həyatdan getməyə vadar etdi. Onun ölümünün

sirri özünün yaxınlarına açıqlamalarından görünür: «Mənim əmim qorxuncdur. Siz təsəvvür edə bilməzsiniz ki, o, hansı şeyləri etməyi mənə məcbur edir».

Qeli Raubeldən sonra Hitlerin həyatında çox qadınlar olmuşdur. Onlardan biri aktrisa Renata Müller öz xatirələrində söyləyirdi. Hitler yataqdan çox qorxurdu. O, qadının ayaqlarına düşərək onu tapdalamağı, vurmağı və qeyri-senzur sözlərlə söyməyi xahiş edirdi. Hitler bu an ekstaz vəziyyətinə gəlirdi. Sonra o, heç bir şey olmamış kimi aktrisadan ayrılırdı.

Hitlerin həyatında əsas qadın sözsüz ki, Yeva Braun olmuşdur. Onlar 1929-cu ildə tanış olmuşlar. Yaş arasında fərq 23 il təşkil edirdi. Yeva da 1932-ci ilin noyabrın 1-də öz ürəyinə tuşladığı güllədən möcüzə nəticəsində sağ qaldı. Yeva Fürerin sevimlisi əfsanəvi «Kommandos» Otto Skorçeniyə səmimi etiraflarında: «Bizim Hitlerin bəzi şiltaqlıqlarından xəbərimiz var». O, Skorçeniyə etiraflarında qeyd edirdi: «Hitler yaxşı at çapmağımı bildiyindən məni lüt soyunduraraq və öz belinə mindirərək onu at kimi qovmağımı əmr edirdi». Ən əsası o idi ki, Hitler bu cür alçaldılmağı özü üçün ən gözəl əyləncə hesab edirdi. O, qeyd edirdi ki, tam hakimiyyəti əldə etmək üçün ən böyük alçalmalardan keçmək lazımdır və onun fikrinə bu cür ekzekeuçiyalar onda avtoritar qüvvəni və psixi gücü möhkəmləndirir» (Adgözəl Məmmədov «Siyasi liderlərin psixoloji portretləri» kitabından).

Deməli, belə aydın olur ki, gələcəyin tiranının uşaqlıq illərindən psixologiyasında travmatik dəyişikliklər baş verib. Standart şüur haqqında anlayışın III xarakteristikasında şəxsiyyətlər və ya insanlar arası münasibətlərdə artıq normadan kənara çıxmalar formalaşır. Bu motivasiya eqoizmin, gələcəkdə siyasi qısqanclığın, manikal mənəməliyin üzə çıxmasına şərait yaradır. Sözsüz ki, burada heç bir əsas ola bilməz ki, Hitler kimi qüsura malik şəxslər onun psixoloji aspektlərini özündə birləşdirə bilər. Xeyr, bu belə deyildir. Psixiatriya elmində ruhi xəstəliyin yaranma səbəblərinin əsası kimi irsilik məqamı durur. Əgər nəsilə ruhi xəstə varsa, Mendelin dominant və regressiv genetik prisiplərinə əsasən gələcəkdə həmin nəslin davamçıları arasında ruhi xəstəliyin yaranması üçün meylliliyi daha çoxdur. Belə ki, bu cür insanların qəfləti qorxulu bir xəbərdən, stressdən, nevrozlardan və başqa təsiredici amillərdən ruhi xəstəliyə keçid faizi çox yüksəkdir. Qədimlərdə Şərq ölkələrində yeni bir şah sülaləsinin əsası qoyulurdusa, bu sülalə o şərtlə xalq tərəfindən qəbul olunurdu ki, sülalənin içərisində ruhi xəstə olmasın. Belə bir hadisə ilə Əbu Əli İbn Sina rastlaşmışdı. Urganc xaqanı oğlunun ruhi xəstəliyini gizli saxlayaraq İbn Sinaya müraciət edir. Ruhi xəstəliyin irsi daşıyıcıları haqqında dolayısı ilə İbn Sina bu məsələyə müəyyən mənada işarə vurmuşdur və Deternizmin əsasını qoymuşdur. «Tarixçi alimlər Hitlerin ulu nəslində ruhi xəstələrin mövcudluğunu sübut etmişlər. Ancaq paradoks ondadır ki, faşist hakimiyyətinin qəddar əməllərindən biri də ruhi xəstə olan kişilərin kastirasiya olunması idi» (Adgözəl Məmmədov «Siyasi liderlərin psixoloji portretləri» kitabından).

Ona görə də M.C.Bağirovun tərcümeyi-halının bizə təqdim olunan formada verilməsindəki məqsəd artıq aydın olur. Ziddiyyət təkcə tərcümeyi-halda deyil, M.C.Bağirovun şəxsiyyət vəərəqlərində, partiya qeydiyyat kitabçasında, anket və digər şəxsi sənədlərində özünü biruzə verir. Təsəvvür edin, M.C.Bağirov kimi dəqiq bir adam və uzun illər təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik etmiş bir şəxs necə ola bilər ki, bir tərcümeyi-halında doğum tarixinə 1895-ci il, birində isə 1896-cı il göstərsin. Yaxud şəxsi və ya sənədlərin sonunda onun şəxsi imzası və kəliqrafik xətləri bir-birindən fərqlənsin. Bütün bu ziddiyyətlər onun şəxsi işinin yenidən tərtib olunmasından xəbər verir. Lakin bu tərtibatçılar kifayət qədər naşı olduqlarından hətta M.C. Bağirovun doğum tarixini ayrı-ayrı sənədlərdə müxtəlif cür yazıblar.

Ona görə də bizim bir çox tədqiqatçılarımız da bu tərcümeyi-halın təsiri altına düşərək M.C. Bağirovun həyat yolu haqqında çox yanlış təhlillər aparmışlar.

Əslində M.C.Bağirovun həyat yolu necə olmuşdur? Mən bunu tarixi sənədlərlə və öz təhlillərimlə tərtib etməyə çalışacam.

M.C.Bağirov 17 sentyabr 1896-cı ildə Quba qəzasında anadan olmuşdur. Onun atası Mir Abbas kasıb həyat sürmüş, anası Yaxşı xanım zadəgan nəslindən olmuşdur. (Bunu arxivdəki f 1; S 122. iş 107, səh. 13 sənədində görmək olar) M.C.Bağirov ata tərəfdən babası Dərbənddendir. M.C.Bağirovun ailə üzvlərinin tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

Atası - Mir Abbas Hacı Mir Bağır oğlu. 1902-ci ildə vəfat edib. Qubada dəfn olunub.

Anası - Yaxşı xanım. 1920-ci ildə vəfat edib. Qubada dəfn edilib.

Ailənin sonbeşiyi sayılan Mir Cəfərin özündən böyük üç qardaşı və iki bacısı olub.

Böyük qardaşı - Mir Musa. 1939-cu ildə vəfat edib.

Ortancıl qardaşı - Mir Heydər. 1922-ci ildə vəfat edib.

Üçüncü qardaşı - Mir İbrahim. 1943-cü ildə dünyasını dəyişib.

Böyük bacısı - Seyid Məsumə. 1947-cı ildə dünyasını dəyişib.

Kiçik bacısı - Seyid Fatimə. 1960-cı ildə vəfat edib.

(haşiyə: M.C.Bağirovun bacısı Seyid Fatimə yaxın ətrafına söylədiyi xatirələrində qeyd edirdi: «Belə ki, bizim nəslin kökü «zeyditlər» tayfasına bağlanır və bu tayfa ağacının köyü İslam Peyğəmbərinin qızı Həzrəti Fatimə xətinə bağlanır. Hələ 950 il bundan öncə Xəzərin Dərbənd sahillərində «Zeyditlər» dövləti yaranıbmiş. Sonradan bu tayfa tarixi bu ərazidən Yəmənə, Cənubi Ərəbistan torpaqlarına köç ediblər. Köç etdikdə onların bir hissəsi Xəzər sahillərində qalıblar. Belə ki, həmin tayfanın nümayəndələri XX əsrin birinci yarısının sonuna qədər Yəmən torpaqlarında padşahlıq ediblər. Onların son nümayəndəsi Şahənşah İmam Yəhyadır». Sözsüz ki, bunları daha dərinədən araşdırmağı tarixçilərin öhdəsinə buraxıram (A.M.)).

M.C.Bağirov 12 yaşına qədər müsəlman ruhani məktəbində təhsil alır. O, bu məktəbdə Allah qanunları, fars ədəbiyyatı, Nizami və Füzuli yaradıcılığı ilə yaxından tanış olur. 1907-ci ildə valideynləri onu dünyəvi elmlərlə məşğul olan Quba orta məktəbinə göndərirlər. Oranı bitirdikdən sonra isə 1913-cü ildə Quba orta-ali məktəbində təhsilini davam etdirir. Ailəsinin maddi imkanları çatmadığından təhsilini yarımçıq qoymaq təhlükəsi yaranır. Mir Cəfərin istedadını görəndə müəllim heyəti tədris ocağının vəsaiti hesabına onu Petrovskda (Həştərxanda) iki illik pedoqoji təhsilini davam etdirməyinə köməklik göstərirlər.

10 fevral 1915-ci ildə Mir Cəfər Bağirov Petrovskdə təhsilini başa vurduqdan sonra Quba qəzasının Xudat stansiyasında yeni açılmış ibtidai məktəbə direktor təyin olunur. O, burada yeni məktəbi formalaşdırdıqdan sonra Quba qəzasının Ləzgi rayonundakı Nəcəfkənd məktəbinə göndərilir. M.C. Bağirov ləzgi dilini gözəl bildiyindən tezliklə burada yerli kəndlilə uşaqlarını təhsilə cəlb edir. Artıq burada onun siyasi xətlərlə, o cümlədən sosialist təşkilatları və onların proqramları barədə ilkin tanışlığı başlayır. 1916-cı ilin payızından onu Quba qəzasının iki illik Yəhudi ibtidai məktəbinə keçirirlər. Bu andan sonra Bağirovun həyatının keşməkeşli dövrü başlayır. 1917-ci il Rusiyada fevral inqilabından sonra onun Quba qəzasının icraiyyə komitəsinə, Qubada yerləşmiş Penza drujinasının əsgərləri tərəfindən namizədliyi irəli sürülür və o, seçilir. İcraiyyə komitəsində fəaliyyəti zamanı o, burada o dövrün siyasi politrasını özündə əks etdirən qüvvələrlə ilk dəfə tanış olur (f 1. S. № 405 iş 107).

M.C.Bağirov rus dilini gözəl bilirdi və öz istedadı ilə həmyaşıdlarından fərqlənirdi. Öz diribaşlığı ilə siyasi hadisələrdən düzgün bəhrələnməyə M.C.Bağirov tezliklə Quba qəzasının sayılıb-seçilən şəxslərindən biri olan Ə.Zizinskiyə marağına səbəb olur. Yeri düşmüşkən onu da qeyd etmək istəyirəm ki, hörmətli tarixçi alimimiz Eldar İsmayılov «Vlastg i narod» kitabında A.A. Ovsienkonun: «Bağirov qardaşını öldürüb» iddiasının əsassız olduğunu göstərərək ona tutarlı cavabını yazır. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Eldar müəllimdə özü də istəmədən mübahisəli anket və tərcümeyi-halların təsiri altına düşərək həqiqətə yaxın olmayan fikrə gəlmişdir. Tarixçi-alim Bağirovu psixoloji qeyri-stabil və isterik şəxs kimi təhlil etməklə bir qədər tələskənliyə yol vermişdir.

2000-ci ildə çapdan çıxmış müəllifi olduğum «Siyasi liderlərin psixoloji portretləri» kitabında dərin neyro-psixoloji təhlillərdən sonra M.C. Bağirov sanqvinik tipinə aid edilir. Bu temperamentin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: - Diribaş, impulsiv, özünə inanan və özünü gözə soxmağa çalışan və s. xüsusiyyətlərlə bərabər, onlar sürətli danışıq tərzinə malik olurlar.

Bağirov 1917-ci ilin mart ayından Ə.Zizinski ilə əlaqəyə girərək Quba qəzasındakı hakimiyyət boşluğunu doldurmaq üçün Silahlı qüvvələr formalaşdırırlar. Bizə təqdim olunan tərcümeyi-halda isə bu dövrdə Bağirovun «uçaqan» dəstə yaratdığı göstərilir. Guya M.C. Bağirov Ə.Zizinskiyə dağıtdığı rus və yəhudi kəndlərinin gənclərindən ibarət «Uçaqan» dəstəsi yaradır və bu gənclərin

əksəriyyəti isə Rus-alman cəbhə xəttindən fevral inqilabından sonra geri qayıdan əsgərləri olmuşdu. Tərcüme-yi-halda M.C.Bağirovun dili ilə guya deyilir ki, «Uçaqan dəstəsinin üzvləri Quba bəyləri tərəfindən evləri dağıdılmış yəhudi, rus və keçmiş cinayətkar olmuş müsəlmanlardan təşkil olunmuşdu». Özünüz fikir verin, kim belə sadələhv ola bilər ki, cinayətkarlardan cəmlənmiş bir dəstəyə rəhbərlik etdiyini tərcüme-yi-halda qeyd etsin. Sözsüz ki, bu absurddur!

Düzdür, tərcüme-yi-halda göstərilir ki, bu dəstə bəylərə, mülkədarlara qarşı mübarizə aparırdı.

Ancaq 1956-cı ildə M.C.Bağirov məhkəməsi zamanı qeyd edir ki, mənim rəhbərlik etdiyim silahlı dəstə mövcud olmuşdur və bu dəstə soyğunçuluqla məşğul olmayıb və hətta bəylərə qarşı da vuruşmamışdır («M.C.Bağirovun məhkəməsi» kitabından).

Əslində isə 1918-ci ilin Bakıdakı mart hadisələri zamanı erməni Hamazapsın Azərbaycanın şimalına doğru hərəkət edən dəstələrindən yerli əhalini qorumaq üçün yaradılmış müdafiə qruplarına Ə.Zizinski və M.C. Bağirov rəhbərlik edirdi.

Tərcüme-yi-halda qeyd olunur ki, M.C. Bağirov satqıncılıq nəticəsində Ə.Zizinskinin əlinə keçir və Əbu-Səttar adlı bir şəxsin vasitəsilə əsirlikdən qaçır. Əslində isə sonradan 1918-ci ildə Mülkədar Əlibəy Zizinskinin başçılıq etdiyi silahlı dəstə Milli Hökumət qurulana qədər Daşnaksütün liderlərindən olan Hamazapsın müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırımın qarşısını almaqda böyük rol oynamışdır.

Artıq mart ayından Əlibəy Zizinski daşnakların Şamaxıda törətdiyi qırğının qarşısını almaq üçün silahlı dəstəsini Şamaxıya istiqamətləndirir. Qubada isə xırda bir dəstə ilə M.C. Bağirov qalır. Bax elə bu zamandan M.C. Bağirovun bolşeviklərlə açıq əlaqəsi başlayır. Ola bilsin ki, bu addım düşünülmüş şəkildə Əlibəylə razılaşıdırılaraq atılmışdı. Belə ki, o, Qırmızı Qvardiyanın Bakıdakı nümayəndəsi Georgi Stura ilə əlaqəyə girərək Quba qəzasında onlara qarşı çıxacaq qüvvə olmadığını və hakimiyyətin M.C. Bağirovun timsalında bolşeviklərə meyilli şəxslərin əlində olduğunu bildirir. Bu addımla M. C. Bağirov Qırmızı qvardiyanı Qubaya dəvət etməklə Şamaxıdan Qubaya istiqamət almış Hamazapsın dəstəsinin törədə biləcəyi qırğınların qarşısını almaq istəyirdi.

Bu danışıqlardan sonra Qubada İnkilabi Komissarlığın rəhbəri Gelovani təyin edilir. Gelovaninin gəlişindən bir müddət sonra 1 may 1918-ci ildə Bakıdan Notovas Oqanesovun başçılığı ilə silahlı drujina Qubaya gəlir. Əlibəy Zizinski və Hacinskinin silahlı qüvvələri Şamaxıdan geri çəkilərək Dərbənddə bir müddət qalaraq qüvvə toplayır. Mayın üçündə onların silahlı dəstələri Qubaya doğru hərəkət edirlər.

Komissarların Petrovskıdan (Həştərxandan) köməyə çağırtdıqları silahlı dəstələri üç günlük döyüşlərdən sonra məğlub olaraq Qubanı tərk edirlər. Çox güman ki, düşmənin planlarından və mövqeyindən xəbərdar olmaq üçün Əlibəy

Mir Cəfərə Qubanı qırmızı dəstələrlə bir yerdə tərک etməyi tapşırır. Çıxan dəstələr Dərbəndə tərəf istiqamətlənin və bu zaman onlar Şimali Qafqazdan qayıdan qırmızı komissar Naneşvilinin eşalonu ilə qarşılaşırlar və qırmızı silahlı qüvvələr belə qərara gəlirlər ki, Bakıya hərəkət edib qüvvələri səfərbərliyə alaraq yenidən Qubaya hücum etsinlər. Lakin qırmızı silahlı qüvvələr Bakıya qayıdarkən Dəvəçidə milli qüvvələr tərəfindən gülləbarana məruz qalırlar. Bu vaxt Hamazapsın başçılığı ilə Bakı tərəfdən gələn 4 eşalon silahlı daşnak dəstəsi Dəvəçidə Naniyaşvilinin qüvvələri ilə birləşirlər. Hamazaps Şaumyanın göstərişi ilə Qubaya hərəkət etdiyini bildirir. Bu vaxt M.C. Bağırov Naniyaşvili tərəfindən bolşeviklərin Hamazapsın silahlı qüvvələrində nümayəndəsi təyin olunur. Bütün bunlara baxmayaraq, M.C. Bağırov Hamazapsı yaxşı tanıdığına görə bolşeviklərin bu dəstədə nümayəndəsi olmaq istəmir. Yaxşı ki, Sovet hökuməti qurulduqdan sonra daşnaklara münasibət mənfii olub.

Bu cəhətdən tərcümeyi-halı saxtalaşdıran Moskva emissarları M.C. Bağırov həyatının bu hissəsini olduğu kimi saxlayıblar.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Lenin 29 iyul 1918-ci ildə S. Q. Şaumyana göndərdiyi teleqrama qədər daşnaklarla bolşeviklər siyasi hakimiyyət mübarizəsində çox halarda eyni mövqedən çıxış edirdilər.

(haşiyyə: 1923-ci ildə Bakıda Ə.Qarayevin «Yaxın keçmiş Azərbaycan kommunist partiyasının tarixinə aid materiallar» adı altında kitabı nəşr olunur.

Kitabdakı hadisələrin təsvirinə diqqət edək:

«1904-cü ilin sonlarında Alyoşa Çaparidzenin rəhbərliyi altında Bakıda müsəlman «Hümmət» təşkilatı yarandı». Hümmət təşkilatı RSDRP-nin Bakı seksiyasının təşkilatı kimi fəaliyyətə başlayır amma taktiki məqsədlər üçün «Hümmət» təşkilatı bəzən özünü müstəqil təqdim edirdi. Belə ki, «Hümmət» təşkilatı sosialist təşkilatları olan «Qnçak» və «Daşnaksütun»la eyni blokdan çıxış etdikdə müstəqil görünməyə məcbur idi».

1924-cü ildə Ə. Qarayevin «Azərbaycanda Oktyabr inqilabı və Bakı bolşevik təşkilatı haqqında materiallar» adı altında yeni kitabı Bakıda nəşr olundu.

Bu kitabda Ə.Qarayev yazır:

«1918-ci ilin yayında İngilislər Bakını işğal etdikdə «Hümmət» təşkilatı fəaliyyətini gizli davam etdirməyə məcbur oldu. Yalnız 1919-cu ildə «Hümmət» təşkilatı açıq fəaliyyətə başlayaraq fəhlə və kəndlilər arasında öz təbliğatını davam etdirirdi. 1919-cu ilin yayında «Hümmət» təşkilatında parçalanma baş verdi. Parçalanma nəticəsində az menşevik tərəf bu təşkilatı tərک etdi. 1920-ci ildə «Hümmət» təşkilatı və İran kommunistlərinin cəmləşdiyi «Ədalət» RKP(b) partiyası ilə birləşərək həmin ilin 12 fevralında Azərbaycan Kommunist partiyasının gizli şəkildə I qurultayını keçirdi» Bunları, qeyd etməkdə məqsədim M.C.Bağırovun tərcümeyi-halının sonradan oxuyacağımız hissələrində o, özünün «Hümmət» təşkilatı ilə əlaqəli olduğu barədə dolayısı yolla məlumat verməsini

göstərəcəyik. Sonradan, 1938-ci ildə M.C.Bağirov, «hümmət»çi olduğuna görə həbs olunmaq təhlükəsini də yaşayır.

M.C.Bağirov Hamazapsın törətdiyi vəhşiliklərin və müsəlman xalqına qarşı törədilən genosidin öz tərcümeyi-halının yuxarıda qeyd etdiyim səbəblərdən saxtalaşdırılmış hissəsində geniş təsvirini verir. Hətta bu vəhşiliklər zamanı o, əmisi Mir Talib, əmisi oğlu Mir Haşım və yeznələri Hacı Heybətın daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilməsini qələmə alır. Bu vəhşiliklərə dözə bilməyən Mir Cəfər erməni quldur dəstəsinin soyğunçuluğu və qatilliyi barədə Bakıya teleqram göndərir. Dörd gündən sonra Alyoşa Cəparidzenin səlahiyyətli nümayəndəsi Leon Qauberdizə Qubaya gəlir. Burada o, Mir Cəfəri təxribatda günahlandıraraq həbs etdirir. Qubanın inqilab komissarı yol. Çuraev təyin edilir. Nəzarət altında olan Mir Cəfər yenidən Stepan Şaumyanın adına məktub yazır. Bu məktubun da xəyri olmur.

(haşiyyə: Sanki burada M.C.Bağirov Quba qəzasında türklərə qarşı aparılan soyqırımda Şaumyanın özündən şübhələnməyə başlayır. 1938-ci ildə «Krasniy arxiv» jurnalının 4-cü, 5-ci sayında çap olunmuş 1918-ci il 29 iyulda V.İ. Leninin S.Q. Şaumyana teleqram çap olunur. Teleqram aşağıdakı formadadır:

Ленин

Написанное 29 июля 1918 г. ТЕЛЕГРАММА С. Г. ШАУМЯНУ

Астрахань

Для Шаумяна в Баку

Всякие действия дашнаков против решения V съезда Советов и центральной Советской власти будут рассматриваться как восстание и как измена. Насчет посылки войск примем меры, но обещать наверное не можем.

*Впервые напечатанное в
1938 г, в журнале печатается по
рукописи «Красный Архив» № 4-5*

Göndərilən teleqramı təhlil etdikdə başa düşmək olur ki, Azərbaycan bolşevikləri Şaumyan haqqında və onun daşnaklara mənəvi liderlik etməsini təsdiq edən əsaslarla Lenin qarşısında dəfələrlə çıxış etmişlər. Görünür ki, Leninin bu teleqramının sərt məzmununda olması Şaumyanı daşnaklarla siyasi-mənəvi birliyindən çəkəndirmək məqsədi daşımışdır.

M.C.Bağirovun həbsdə qalmağı o vaxta qədər davam edir ki, Əlibəy Zizinski Həmidulla Əfəndinin silahlı dəstələri ilə birlikdə Qubanı azad etsin. Onlar

M.C. Bağırovu həbsdən buraxırlar və onu yenidən kəşfiyyat üçün Bakıya bolşeviklərin dəstəsinə göndəriirlər. M.C. Bağırov sonralar tərcümeyi-halında bu hadisələri bolşevik mənafeyinə uyğun təsvir edirdi.

«Bakıdan gəlmiş qırmızı qvardiyanın instruktorları R. Rubiridze və Kavtoridze Alyoşa Qusarda yerləşən Ə.Zizinski ilə danışıqlar apararaq Qubanı tərk etmək barədə razılığa gəlirlər. Qubaya yeni təyin olunmuş komissar Qoberidze bu vaxt Bakıda idi. Həbsdə oturan zaman mən bu danışıqlardan xəbərdar olduğum üçün Ə.Zizinskinin və Həmidulla Əfəndinin əlinə düşməmək üçün Qoberidzenin icazəsi olmadan Qubada həbsdən qaçaraq Bakıya gəlirəm».

Bakıya gələn Mir Cəfər bolşeviklərlə məsləhətləşmələrdən sonra yol. Petrovun dəstəsinə yazılır.

Mayın 28-də şanlı türk ordusunun köməkliyi ilə Gəncədə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranır. ADR yarandıqdan sonra Ə.Zizinski Bağırovu özünə köməkçi götürmək üçün Müsavat Hökumətinin Daxili İşlər Nazirinə məktub göndərir, ancaq sonradan onun kəşfiyyatda qalmağı daha vacib sayılır. Mir Cəfər Petrovun dəstəsi ilə Bakını tərk edərək Həştərxana gəlir. O, burada Rusiya kommunist bolşeviklər partiyasına qəbul olur.

M.C.Bağırov partiya qəbul olunmağını 1956-cı ilin məhkəməsində Dövlət ittihamçısı SSRİ baş prokuroru Rudenkoya aşağıdakı şəkildə izah edirdi:

«Prokuror: Sizi nə vaxt və harada partiya qəbul ediblər? Bağırov: 1918-ci ildə Həştərxan şəhərində. Prokuror: Xahiş edirəm dəqiq söyləyin. Bağırov: Mənim qulluq etdiyim hərbi hissənin siyasi şöbəsində partiya sənədlərimi təsdiq ediblər».

Arxivdəki anketlərdə isə onun 1917-ci ildən partiyanın üzvü olduğu göstərilir. Ona görə də bu saxta anketlərlə Moskva emissarları 1956-cı il məhkəməsində M.C.Bağırovu sənədlərin saxtalaşdırılmasında ittiham edirdilər. Əslində isə sənədləri Moskva özü saxtalaşdırmışdı. Bağırov məhkəmədə şəxsi anketlərində partiya üzvlüyünə 1917-ci ildə qəbul olduğunu yazmadığını bildirirdi. O, hətta 1918-ci ildən partiya üzvlüyünə qəbul olunduğunu təsdiq etmək üçün Olqa Qriqoryevna Şatunovskayanın şahidliyini tələb etdi. 1916-cı ildən partiya üzvü olan Şatunovskaya 17 il sürgündə olduqdan sonra 1956-cı ildə məhkəmədə Xruşovun əlaltılarının «məsləhəti» ilə ümumiyyətlə Bağırovun partiya üzvü olmadığını deyir.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, artıq 1918-19-cu illərdə Bağırov ADR-in xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq edirdi (A.M.). O, Həştərxanda səfərbərlik aparan bolşeviklərin silahlı qüvvələrinin vəziyyəti haqqında Bakını məlumatlandırır. Bir faktı da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, həmin dövrdə Həştərxanda N. Nərimanovla M.C.Bağırovun ilk görüşü baş verir. Görünür o, artıq Həştərxanda Nəriman həkimin nəsihətlərindən başa düşür ki, Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti bərpa olacaq.

Gələcəkdə Azərbaycanın milli maraqlarını təmsil etmək üçün azərbaycanlı kadrların formalaşdırılması Nəriman Nərimanovun əsas saydığı vacib şərtlərdən biri idi.

1919-cu ilin əvvəllərində Həştərxan Müsəlman Təşkilatlarının qərarına görə Bağirov müsəlman polkunun hərbi komissarı vəzifəsinə irəli sürülür. Bu polka başçılıq etdikdən sonra o, Həştərxandakı mart üsyanının yatırılmasında iştirak edir. 1919-cu ilin avqustunda XI ordunun hərbi şurasının qərarına görə əvvəlcə Həştərxan atıcı briqadasının, sonra III briqadanın və 34-cü diviziyanın hərbi komissarı seçilir.

Lakin oktyabrın sonunda o, yenidən Həştərxana qayıdaraq xüsusi təyinatlı dəstənin formalaşdırılmasında iştirak edir.

Kojankovun başçılığı altında bu dəstə bir aylıq əməliyyat nəticəsində general Tolstoyun və yasavul Oveçnikovun qruplaşmalarını Krasnoyarskda darmadağın edirlər. Sonra bu xüsusi təyinatlı dəstə Şimali Qafqazdakı Gizlər məntəqəsində yerləşdirilir. M.C.Bağirovun tərcümeyi-halında 1919-cu ildəki hərbi-siyasi fəaliyyəti zamanı onun iki dəfə xəstələnərək məzuniyyətə çıxdığı göstərilir - 1919-cu ilin iyulunda və dekabrın sonunda.

Yaxşı ki, bu fakt tərcümeyi-halı saxtalaşdıran «peşəkarların» gözündən yayınıb. Görünür Bağirov bu müddət ərzində gizli yolla Bakıya gələrək Həştərxanda və Şimali Qafqazda ordunun mövqeləri və Azərbaycana qarşı hazırlanan hücumun nəzəri planları barədə məlumatları çatdırır. Ola bilsin ki, onun Bakıya gəlişləri zamanı ADR-in rəhbərlərindən bir neçəsinə N.Nərimanovun səmimi məsləhətləri də çatdırılmışdır. Ona görə ki, M.C. Bağirov tərcümeyi-halında göstərdiyi kimi Gizlərdə xəstələndikdən sonra istirahətini yarımçıq qoyaraq Həştərxana geri çağırılır və Azərbaycan kommunist təşkilatı «Hümmət»də siyasi fəaliyyətə başlayır.

Artıq 1920-ci ilin aprelində Bağirov şimaldan Azərbaycana girən silahlı qüvvələrin bir qrupu ilə dağlarla Qubaya qayıdır və iki gündən sonra Bakıya gələrək AKP MK-nın növbəti təyinatlarını gözləyir. O, buradan Bünyadzadə ilə Qarabağa göndərilir və sonradan İnkilabi Şuranın Qarabağ bölgəsində Azərbaycan ordusunun Qırmızı hissələrinin təşkili üzrə səlahiyyətli nümayəndə təyin edilir. Partiya xətti ilə Vilayət hərbi şurasının sədr müavini və vilayət komitəsinin rəyasət heyətinin sədr müavini seçilir. 1920-ci ilin payızında Qarabağdakı kəndli üsyanları yatırıldıqdan sonra II atıcı briqadanın komandiri təyin edilir. Çox keçmir ki, bu briqada Bakıda dislokasiya olaraq Azərbaycan diviziyasına birləşdirilir və M.C.Bağirov Diviziya hərbi komissarının köməkçisi təyin edilir. Sonra XI ordunun tribunal şöbəsinin sədri vəzifəsinə və ordu tribunalının üzvü seçilir. Bu təyinatda çox güman ki, N. Nərimanov çox böyük rol oynayır. XI ordunun əsgərlərinin Azərbaycandakı özbaşınalığına son qoymaq üçün azərbaycanlı kadrların hərbi tribunalın üzvü seçilməsi milli maraqlardan irəli gələn addımlardan idi. 1921-ci ilin fevral ayından AKP MK-nın və Qafqaz Cəbhəsi Hərbi Şurasının xahişinə əsasən

M.C. Bağırov Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının ixtiyarına göndərilir. O, əvvəlcə Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasının sədri və iki aydan sonra əlavə vəzifə kimi Daxili İşlər Xalq Komissarı, Quldurlarla Mübarizə Mərkəzi üçlüyünün sədri təyin edilir. Beləliklə, M.C.Bağırov eyni vaxtda dörd vəzifəni icra edir. Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulandan sonra Mircəfər Bağırov böyük xidməti isə bundan ibarət olur ki, Azərbaycanda milli qoşun hissələri yaratmaq kimi mühüm iş üzərində çalışır. 1921-ci ilin fevralında o, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Baş Siyasi İdarəsinə təyin olunur və təxminən on ilə qədər bu sahədə fəaliyyət göstərir. Mircəfər Bağırov ÇEKA-nın sədri təyin olunanda onun cəmi 25 yaşı vardı və həmin vəzifə ilə yanaşı, xalq daxili işlər komissarı, Xalq Yollar Komissarlığının müvəkkili, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini vəzifələrini də tutmuşdu.

Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar dövlət arxivində tədqiqat apararkən M.C. Bağırovun şəxsi işlərində onun ailə tərkibi haqqında heç bir sənədə rast gəlmədim. Ancaq mənim və eləcə də jurnalist-tədqiqatçı Teyyub Qurbanın tədqiqatlarına əsasən bizə məlum oldu ki, Bakının yuxarı hissəsində, Badamdara gedən yolun sağındakı beynəlmiləl qəbristanlıqda bir-biri ilə yanaşı üç məzar vardır: ana, oğul və əmiqızı.

Mir Cəfər Bağırovun ömür-gün rəfiqəsinin qəbr evi sadə görünüşü ilə nəzəri cəlb edir. Üstündə adi başdaşı qoyulmuşdur. Bir fərqi də vardır, yalnız bu qəbrin üstündəki yazılar əski əlifbamızla yazılmışdır. Həndəvərindəkilərin yazısı kiril əlifbası ilədir. Bu yazıda mərhum arvadı ilə doqquz il birgə həyat keçirmiş Mircəfər Bağırovun ürək çırpıntısı yaşamaqdadır: «Rahat yat, rəfiqəm...». Yazıdan bəlli olur ki, Mariya Alekseyevna Bağırova 1894-cü il iyul ayının 7-də dünyaya gəlmiş və 1926-cı il martın 1-də dünyasını dəyişmişdir. Otuz iki yaşına çatmamış Mariya xanımı amansız xəstəliyin pəncəsindən qoparmaq mümkün olmamışdır. İlk ailəsindən Mir Cəfərin Cahangir oğlu dünyaya gəlir. Anasını erkən itirmiş Cahangir bibilərinin tərbiyəsi ilə böyümüşdür. Uzun müddətdən sonra yenidən ailə quran M.C.Bağırovun ikinci həyat yoldaşı Evgeniy Mixaylovnadən Cen adlı oğlu dünyaya gəlir.

I HISSƏ

M.C.BAĞIROVLA L.P.BERİYANIN SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİ

1919-cu ildən L.P. Beriya ilə M.C.Bağirovun ümumi tarixi keçmişə əsaslanan birliyinin əsası qoyulur. Onlar illər boyu bir-biri ilə sıx əlaqə saxlamış və biri-birilərinə köməklik göstərmişdilər. 1953-cü ildə L.P. Beriyanın həbsi zamanı onun şəxsi arxivindən müsavət hökumətinə qulluq edən şəxslərin siyahısı tapılmışdı. Həmin siyahıda L. Beriyanın da adı vardı. Bu siyahının üzərində M.C.Bağirovun dərkənarı vardı: «Bağirov otdal». Beləliklə M.C.Bağirov L.Beriyanı müsavət əks kəşfiyyatının agenti kimi göstərən sənədləri Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyinin arxivindən çıxarıb ona göndərmişdi.

Bu hal onların hər ikisinin həm biri-birilərdən ehtiyat etməyə və həmçinin biri-birilərinə arxa durmağa vadar edirdi.

L.P.Beriya 29 mart 1899-cu ildə Suxumi yaxınlığında Merxeyli kəndində kasıb kəndli ailəsində anadan olub. 1917-ci ildə Bakıda Mexanika-tikinti texnikumuna qəbul olur. 1918-ci ildə Rumıniya cəbhəsinə göndərilir. Sonradan Beriya yenidən Bakıya qayıdaraq təhsilini davam etdirir. O, 1918-ci ildə Bakı Fəhlə-əsgər-matros şurasına daxil olur. 1919-cü ildə Azərbaycanda milli hökumətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirzə Balanın təqdimatı ilə o, müsavət kəşfiyyatına işə götürülür. (L.P.Beriya özünün sonrakı tərcümeyi-hallarında müsavət kəşfiyyatına guya bolşeviklərin tapşırığı ilə soxulduğunu bildirirdi - A.M.). Burada L.P.Beriyanın M.C.Bağirova ilk tanışlığı baş verir. Azərbaycanda milli hökuməti devrildikdən sonra 1920-ci ildə Beriya, hələ müstəqil olan Gürcüstana gedir. Bir müddət aktiv siyasi fəaliyyətdən kənar qalan L.P.Beriya yenidən Bakıya qayıdır.

Artıq Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Nəriman Nərimanov milli kadrları məsul vəzifələrə yerləşdirilməyə çalışırdı. Belə məsul vəzifələrdən biri də M.C.Bağirova qismət olur. Belə ki, M.C.Bağirov əks inqilabla mübarizə aparan Azərbaycan fəvqaladə Komissiyasına daxil olur və bir müddətdən sonra bu təşkilatda sədr olur. Bakıya qayıdan L.P.Beriya burada həbs olunur. M.C.Bağirovun köməkliyi ilə həbsdən azad olunaraq əks inqilabla mübarizə aparan Azərbaycan fəvqaladə Komissiyasına daxil olur. Bu hadisənin necə baş verdiyini 1956-cı il ona qarşı qurulmuş məhkəmədə aşağıdakı şəkildə izah edir:

«Prokuror: Sən ilə Beriya arasında nə cür münasibətlər formalaşmışdı?

Bağirov: 1920-ci ildə mən ona böyük köməklik etdim və həbsdən azad edərək AzÇK-da işə düzəltdim. Sonra o, vəzifə pilləsində get-gedə artaraq məni də keçdi. O, mənə bir neçə dəfə ağır situasiyalardan çıxmaqda köməklik edib. O, lap yüksəkliyə qalxaraq Mosvada fəaliyyətə başladığında da məni yaddan çıxarmayıb.

Prokuror: Beriyanın keçmişindən sizə nə məlumdur?

Bağirov: Məndə onun Müsavat kəşfiyyatında xidmətinə aid sənədlər vardı.

Prokuror: Siz sənədləri harada saxlayırdınız? Siz ehtiyat etmirdiniz ki, Beriya sənədləri oğurladıra bilər?

Bağirov: Məndə bu sənədlərin digər nüsxələri vardı və mən bu nüsxələri çox etibarlı yerdə gizlətmişdim».

1921-ci ildə M.C.Bağirov əks-inqilabla mübarizə aparan Azərbaycan fəvqalədə komissiyasının sədri təyin edildikdə L. Beriya bu komissiyanın sədr müavini vəzifəsinə yüksəlir. Bu andan etibarən Zaqfederasiyanın vəzifə pillələrində Beriyanın qətiyyətlə irəliyə doğru addımlamasının startı verildi. Bağirovun Beriya barədə hədəfi tam yerinə düşmüşdü. Belə ki, İttifaq fəvqalədə komissiyasının kolleqiyasının üzvü Mixail Kedrovun 1921- ci ilin yazında Bakıya səfərindən sonra hazırladığı hesabatı ilə tanış olduqda bu hədəf Bizə aydın olacaqdır:

«... Сильный национализм по вопросам организационным. Все граждане РСФСР шзаменяются местными, даже в партийных органах... Что касается Органов ЧК, то и сюда проник дух «нацпатриотизма», стремление полного отделения. Враждебные отношения к Органам ЧК выражаются не только со стороны азербайджанских учреждений, но и со стороны АзЧК».

M. Kedrov Bağirovla Beriyanı Moskvanı təmin etməyən milli təəssübkeşlikdən çıxış edən AzÇK-da apardıqları kadr siyasətlərinə görə hesabatında onları ittiham edir:

«Багиров и Берия выживают из Органов ЧК русских и армян, потворствуют преступникам из местных, а представителей других национальностей часто арестовывают без всякой вины».

Zaman keçəcək 1939-cu ilin may ayında M.C.Kedrov həbs olunaraq bu «donosuna» görə SSRİ daxili işlər komissarı L.P.Beriya qarşısında cavab verməli olacaqdı. Bu həbsə qədər isə onun erməni dayısı Artuzov 1937-ci ildə güllələnmişdi.

Artıq 1922-ci ildən L.P.Beriya Gürcüstan F.K.-nın məxfi-operativ hissəsinin rəisi təyin edilir. 1922-ci ilin sonundan fəvqalədə komissiya bütün ittifaq respublikalarında Baş siyasi idarə adlanır. Çox keçmir ki, L.P.Beriya Zaqafqaziya Siyasi idarəsinin müavini vəzifəsinə yüksəlir. O, dövrdə Zaqafqaziya Siyasi idarəsinin sədri Stalinin qayını S.F.Redens idi. Sözsüz ki, Beriyanın vəzifə pilləsində tez bir vaxtda irəliləməsi, onun şəxsi çevikliyindən, rəqiblərini zərərsizləşdirmək qabiliyyətindən və həmçinin Adcarıyadakı üsyanı yatırda bilmək xidmətlərinə görə verilən qiymət idi.

Baş verən bütün proseslər əsasən Moskvadan idarə olunurdu. Vətəndaş müharibəsindən sonra Leninin xəstəliyindən istifadə edərək Kremldə, hakimiyyət uğrunda qanlı mübarizə başlamışdı. Bu mübarizənin başında ilk əvvəl Stalin - Orconikidze, Rıkov - Buxarin qruplaşması, Trotski - Kamenyev - Zanolıyev birləşməsi ilə üz-üzə durmuşdu. Qarşıdurma regionlarda da hər qruplaşmanın

ətrafında müəyyən siyasi şəxsləri cəmləşdirmişdi. 1917-ci il sentyabrın 23-də Petroqrada inqilabı şurasının sədri seçilmiş Trotski oktyabr inqilabının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Belə ki, qış sarayının alınmasını, yeni dövlətin elan olunmasını Trotski bəyan edir və bu hərbi üsyanın başında dururdu. Oktyabr inqilabından sonra Trotski xarici işlər komissarı təyin olunur. Sonralar yol xalq komissarı və hərbi dənizçilər üzrə xalq komissarı təyin olunur. Leninlə Trotskinin arasında olan ən ziddiyətli mübahisələr Trotskinin hərbi işlərə rəhbərlik etdiyi vaxtlara təsadüf edir. Belə ki, Lenin Qərbi Ukraynanı almanlara verməklə Antanta birliyindən çıxaraq Veymar hökuməti ilə sülh sazişini bağlamaq niyyətini Trotskiyə bildirir. Bu danışıqların aparılmasını Trotskiyə tapşırır. Trotski danışıqlarda səhv mövqə tuturdu və alman nümayəndə heyətinə müharibəni davam etdirəcəyini bəyan edirdi. Lenin Trotskinin bu addımından xəbər tutan kimi onu danışıqlardan kənarlaşdırır. Buna baxmayaraq 1918-ci ildən 1925-ci ilin yanvar ayının 26-na qədər Trotski inqilabi hərbi şura və müdafiə komissarlığına başçılıq edir. 1923-cü ildə artıq aydın oldu ki, Lenin ölümcül xəstədir və bu hal partiya liderləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəni kəskinləşdirirdi. Stalin partiyanın baş katibi olmaqla bütün partiya aparatına nəzarət edir və partiya daxili diktaturanı formalaşdırırdı. 1924-cü il 13-cü partiya konfransı «partiyada burjuva meyilli üzvlərin və diskusiyalarının nəticəsi» olaraq qətnamə qəbul etdi. Bu qətnamədə Trotski və onun tərəfdarları ittiham olunurdu. Trotski bu məğlubiyyətlə razılaşa bilmirdi. Kamenyev və Zinovyyev bu mübarizədə Trotskinin məğlub olduğunu görəndə Stalinin tərəfinə keçdilər. Sözsüz ki, Kamenev və Zinovyyevin biruzə vermədiyi qəlblərində saxladıkları gizli mövqeləri Stalinə bəlli idi. Lakin bununla belə bu şəxslər hələ Stalinə lazım idi. 1924-cü ildə Trotskinin «Oktyabrın dərsləri» və «Lenin haqqında» yazdığı kitabları çapdan çıxırdı. Hər iki kitab Stalin, Kamenev və Zinovyyevə qarşı yönəlmişdi. Sonradan Kamenev «Trotskizm və ya Leninizm» əsərində Trotskini ifşa edirdi. Tərəflər arasında qəddar və kompromissiz mübarizə gedirdi. Onlar biri-birilərini diskreditasiya etmək üçün hər vasitələrə əl atırdılar. Leninlə Trotski arasında baş verən fikir ayrılığı və hətta gənc Trotskinin inqilabdan əvvəl Lenin haqqında söylədiyi təhqirli sözlər belə Stalin tərəfdarları tərəfindən mətbuatda dərc edilirdi. Bu da sonralar Trotskinin partiyada kommunistlər arasında gözdən düşməsinə səbəb oldu. Onun siyasi karyerasında geri dönmə prosesi başladı. Artıq bundan sonra Stalin üçün Kamenev və Zinovyyevlə hesablaşma vaxtı çatmışdı. 1927-ci ildə Kamenev və Zinovyyev Trotski ilə eyni fikirə gələrək partiya daxili demokratiyanın artırılması məsələsini gündəliyə gətirirdilər. Stalinin tələsinə düşən bu şəxslər, son nəticədə Trotskinin kommunist partiyasından çıxarılmasında özlərində başa düşmədən mühüm rol oynadılar. 1928-ci ildə Trotskini Moskvadan Alma-Ataya sürgün etdilər. 1929-cu ildə isə onun xaricə sürgün olunması qərara gəlinir. 1929-cu ildə Türkiyə ilə razılığa görə Trotski Odessa şəhərindən İliç paraxodunda Mərmərə dənizindənki Prinkipo adasına gətirilir.

O dövrdə Azərbaycanda yerli kadrlar olduqca az idi. Həmçinin də Azərbaycanın o dövrə qədər N. Nərimanov kimi Kremldə məsul bir vəzifədə çalışan ikinci oğlu olmamışdı. 1923-cü ildə Kremldə Leninin xəstəliyi ilə əlaqədar hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı N.Nərimanovun, V.İ.Leninə yazdığı məktublardan birində deyilir:

«İ.V.Stalinin tərəfindən edilən haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mən öz etirazımı bildirirəm. İş o yerə çatıb ki, Stalin Azərbaycanlı kadrlara inanmır. Sizə yox, bəs kimə müraciət edim, yoldaş Lenin? Necə olur ki, öz əsərlərində xalqlar dostluğunu beynəlmiləçiliyi təbliğ edən bir adam millətçi olur, sabiq mouzeristlər beynəlmiləçisi? Çox qərībədir.»

Stalin və həmçinin Sergey Orconikidze ölkənin sükanını ələ almaqda onlara mane olanları zərərsizləşdirdilər. Bu zərərsizləşdirmə planında N.Nərimanov üçün də yer ayrılmışdı. 1924-cü ilin yanvar ayında Lenin vəfat etdikdən sonra bu qruplaşma tənha qalmış N.Nərimanovu aradan götürmək üçün onun fiziki cəhətdən məhvinin planını cızdılar. Nəriman Nərimanovla Mir Cəfər Bağırov arasında mehriban münasibətlərin olması haqqında çox faktlar mövcuddur. M.C.Bağırov N.Nərimanovu həmişə «Nəriman əmi» çağırırmış. M.C.Bağırovun inqilabdan sonra məsul vəzifələrdə işləməyində N.Nərimanov tərəfindən də köməklik olmuşdur.

1925-ci ildə Nəriman həkimin ölümü olduqca müəmmalı idi. Belə ki, Orconikidze Bakıdan gələn «yarpaq dolması» adı altında N.Nərimanova qonaqlıq verirdi. Nahardan sonra kəskin dispepsiya və diareya diaqnozu ilə Nəriman həkim qospitalizasiya olur. Lakin ağır zəhərlənmədən N.Nərimanov dünyasını dəyişir. Can üstündə olarkən tez-tez bu sözləri təkrar edirmiş:

- «Məni Serqo zəhərlədi».

İllər ötür Orconikidze belə bir stereotip formalaşdırır « Наримановщина». Bununla da o N.Nərimanovu Sovet cəmiyyəti üçün yad ünsür hesab edirdi. 1927-ci ildə AK(b)P MK-nın I katibi Levon Mirzoyanın və II katibi Əliheydər Qarayevin təhriki ilə Ümumi İttifaqı K(b)P-nın mərkəzi nəzarət komissiyasının rəhbəri Serqo Orconikidze M.C.Bağırovu «Наримановщина»da günahlandırıb Azərbaycan Dövlət siyasi idarəsinin sədri vəzifəsindən azad etmişdi. Burada Nəriman Nərimanovun Əliheydər Qarayev barədə fikiri yadıma düşür:

«Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP MK, biz, türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətindir, lakin əgər olsa, bunun bütün məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşir ki, türklər o qədər axmaqdırlar ki, bütün bunları başa düşmürlər. Onlar həmişə Əliheydər Qarayevi irəli çəkirlər, onu isə bütün Azərbaycan hər cəhətdən satqın adam kimi tanıyırlar.»

(«Nəriman Nərimanov ucaqlarda inqilabımızın tarixinə dair» (İ.V.Stalinə məktub) Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat - Poliqrafiya birliyi, Bakı, səh. 60, 1992-ci il).

Həyatı gərgin mübarizələr içərisində keçən bu şəxsin haqqında çox zaman birmənalı olaraq fikir söyləmək mümkün deyil. Onun xarakterinin, ömrünün, yaradıcılığının ayrı-ayrı cəhətlərinin aşkarlanıb ictimaiyyətə çatdırılmasında tədqiqatçılarımızın son dövrlər mühüm xidmətləri var. Lakin təəssüflə deməliyəm ki, hələ də Nərimanovu dövrünün şərtlərindən irəli gələn kimliyini tam dəqiq araşdırma bilməmişik. Onun bədii, siyasi yaradıcılığı fonunda daxili aləminin təbəddülatları, tərəddüdləri, ömrünün acı, faciəli sonluğu bizi bu şəxsiyyətin xarakteri haqqında dərinlən düşünməyə və onun bu vaxtacan məlum olmayan cəhətlərinə, əsl qiyməti verməyə vadar edir.

Nərimanovun çoxşaxəli fəaliyyətinə diqqət yetirdikdə maraqlı suallar meydana çıxır: «Niyə Nərimanov Azərbaycanın, həmçinin digər türk cümhuriyyətlərinin sovet imperiyasının tərkibinə daxil olmasının tərəfdarı kimi çıxış etdi».

O dövrdə sürətlə dəyişən hadisələrin Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə də güclü təsir göstərir: «Əgər o dövrdə geopolitik vəziyyət dəyişilməsəydi, bəlkə də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradılması da sual altında qalacaqdı. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordunun başında türk övladı Nəriman Nərimanov Bakıya gəlib, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqutunda və hakimiyyətin bolşeviklərə, Moskvaya təslim edilməsində iştirak etməzdi. Burada Nərimanovun rolundan daha çox o dövrün tarixi şəraiti, faktorlar nəzərə alınmalıdır. Nərimanov bəlkə də taktiki cəhətdən düz fikirləşirdi, lakin strateji səhvi məhz onda idi ki, milli dövlətçiliyimizi Rusiyanın içərisində mövcudluqda görürdü. Hər halda buna tərəddüd etmədən Nərimanovun faciəsi demək olar. Amma Nərimanov millətimizin düşməni olmayıb, o, bu faciəvi səhvini artıq İnkilabi Şuranın sədri olduqdan sonra rastlaşdığı təklənmə məqamında dərk etdi. Ayıldı ki, artıq ətrafında onu anlayacaq bir kəs belə yoxdur. Faciəvi gedişat Əliheydər Qarayevlə Nəriman Nərimanovun münasibətlərinin gərginləşməsi fonunda daha da ziddiyyətli xarakter aldı. Hər iki türk kökənli şəxsin münasibətlərini ətrafdakılar mümkün qədər daha da pozmağa çalışırdılar. Bu zaman Nərimanov artıq şübhəsiz, faciəviliyini aydın dərk edirdi».

Şübhə yoxdur ki, Nərimanov müəyyən dövrdə Moskvanı Ankaraya dəstəkçi, Atatürkcə yardımçı olmağa inandıra bilib. Hesab edirəm ki, Nərimanovun bu xidmətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Lakin onun müəyyən addımlarda qətiyyətsizliyini müşahidə etmək mümkündür: «Məsələn, o, Zəngəzurun taleyinin həllində bəlkə də daha ardıcıl iradə göstərsəydi, bu məsələdə üstünlük qazana bilərdi. Çünki Nərimanov o dövrdə bolşevizmin üzdə olan nüfuzlu fiqurlarından biri idi. Nərimanov məhz müəyyən məqamlarda qətiyyətsizliyi ucbatından Kremlə baş verən intriqalar zamanı güc

nisbətini düzgün təyin edə bilmədi. O, Kremldə aparılan oyunların arxasında hansı güclü fiqurların olduğunu aydınlaşdırma və bunu aydın dərk edə bilmədi. Kənara çəkildi, bu zaman onun haradasa lazımsızlığı meydana çıxdı. Sanki Nərimanov Kremlə aparmaqla onun əlini-qolunu bağladılar. Nərimanov təəssüf ki, fitri siyasətçi deyildi, haradasa praqmatizimdən çox romantizmə meyilli idi. O, bütövlüklə axına qarşı özünü qoymuşdu. Faktiki 1922-ci ildən bəri dövlətin rəhbəri Stalin idi. Leninin şüuru bu dövrdən başlayaraq artıq özündə deyildi: Nərimanov isə Leninə Stalindən şikayət məktubu yazırdı. Onun buraxdığı səhv aydındır. O dövrdə Kremldə olan qafqazlıların-Stalinin, Orconikidzenin, Mikoyanın və başqalarının yəhudi mənşəli kommunistlərə qarşı mübarizəsi başlamışdı».

Nərimanov zahirən bu qafqazlılar dairəsinə daxil idi. Lakin burada da o, qorib idi: «Artıq müəyyən dövrdən sonra Nərimanovun bu qrupa lazımsızlığı meydana çıxmışdı». Məlumdur ki, siyasi intriqalarda müəyyən bir mövqedə dayanmaq lazımdır lakin Nərimanov isə bu intriqalarda demək olar ki, yox idi».

Hər halda bu dövrdə onun dərin, psixi, ruhi sarsıntı keçirdiyini də təxmin etmək mümkündür. O, artıq düşdü-yü durumun çıxılmazlığı gözəl anlayırdı. Onun səhvi ideoloji prinsiplərə ürəkdən inanması, onlara söykənməsində idi. Düzdür, o, axıra kimi peşman olmamışdı, yenə də sosializm ideyalarına inanırdı».

İki il M.C.Bağirov L.P.Beriyanın köməkliyi ilə Zaqfederasiya su təsərrüfatı komissarı işləyir.

1927-ci ildən Azərbaycan siyasi idarəsinin rəhbəri vəzifəsindən M.C.Bağirov kənarlaşdırıldıqdan sonra Zaqafqaziya su təsərrüfatı komissarı olur. M.C.Bağirovun Bakıdan uzaqlaşdırılmasının səbəblərini və Tiflisdəki vəziyyəti barədə məlumatı Moskvada partiya kurslarında olan Ruhulla Axundova onun göndərdiyi məktubda görmək olar (bu məktublar «siyasi partiyalar ictimai hərəkatlar» mərkəzi dövlət saxlanılır). Məktub 1929-cu ilin 6 mayında Tiflis şəhərinin Piraqov 8 ünvanından Ruhulla Axundova göndərilib. Məktub «Əzizim, Ruhulla» sözləri ilə başlayır. Əvvəlcə M.C.Bağirov məktubda Ruhulla Axundovun səhhəti ilə əlaqədar narahat olduğunu və Bakını tərk edən zaman onunla sağollaşmadığına görə özünü bağışlaya bilmədiyini söyləyir. O, məktubunda qeyd edir ki, «Serqo Orconikidzenin qəti göstərişinə əsasən Bakını tərk etmək məcburiyyətində qaldım. Elə başa düşürdüm ki, burda (Tiflisdə) yeni vəzifəmi normal şəraitdə icra etməyə başlayacağam. Lakin çox təəssüf ki, əksinə yüz dəfə ağır şəraitə düşdüm və əvvəlcədən mənə qarşı hazırlanmış «tələlər» üzleşdim. Sanki bu vəhşiləmiş insanlar məni ilk işıqlı dirəkdən asmağa hazır dayanmışdılar. Mənə qarşı olan münasibətin əsasını isə Azərbaycan rəhbərliyinin mənim (L.Mirzoyan - Ə.Qarayev - Novruzov birliyi - A.M.) barədə mərkəzə ötürdüləri informasiyalar formalaşdırır. Amma bu rəhbərlər başa düşmədikləri ki, respublikada törətdikləri əməlləri ört-basdır edə bilməyəcəklər. Məsələn: Azərbaycan Siyasi idarəsinin əməkdaşları Lənkəranda qeyri-leqal sərhəddi keçmək istəyən mollanı vəhşicəsinə boğub öldürüblər. Bu hadisədən hiddətlənən kənd

əhalisi mollanın meyidini geri almaq istəyəndə siyasi idarə əməkdaşları narazı olan insanlarla amansız davranmışlar. Bu da son nəticədə yüzrlərlə günahsız kəndlilərin həbsinə gətirib çıxarmışdır. Kənd əhalisi məcburiyyət qarşısında qalib Bakıya öz aralarından nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəlirlər. Artıq kəndlilərin narazılığı etiraz üsyanına keçən vaxtdan sonra Bakıdan dövlət komissiyasının üzvləri Lənkərana gəlir». Məktubda M.C.Bağirov bu cür misalların saysız-hesabsız olduğunu Ruhulla Axundova bildirir. Sonra M.C.Bağirov qeyd edir ki, «Yuxarıda qeyd etdiyim rəhbərlərin özbaşınalıqları və törətdikləri əməlləri barədə bildiyimə görə məni tamamilə sıradan çıxartmaq və ya fiziki cəhətdən məhv etmək istəyirlər. Lakin, hələ ki, fiziki cəhətdən məni sıradan çıxartmaq onlara müyəsər olmamışdır. Onlar saxta sənədləri quraşdırıb mənə qarşı ittiham irəli sürməyə cəhd edirlər. Lakin Zaqafqaziya partiya təşkilatlarının məni müdafiə etdiklərini görərək yuxarıda göstərdiyim qondarma ittihamları mənə qarşı söyləməyə ehtiyat edirlər. Bununla yanaşı mən özümə söz verdim ki, danışmayım. Çünki, mənim çıxışlarım nəinki Azərbaycan rəhbərliyinin həmçinin burda (Tiflisdə - A.M.) yoldaş Oroxeləşvilinin də xoşuna gəlmir. Bununla belə respublikadakı yoldaşlar Azərbaycandakı bir qrup rəhbərlərə qarşı nə vaxt radikal qərarın veriləcəyi barədə mənə suallarla müraciət edirlər». Sonra M.C.Bağirov özü və ailəsi haqqında məktubda Ruhulla Axundova məlumat verir. O, yazır: «Görəndə ki, mənə qarşı ədalətli münasibətə ümid etməyinə dəyməz, özümü sakitləşdirmək üçün 200, bəzən 205 səhifə gündəlik kitab oxuyuram. Məsələn, 1) «Leninə görə aqrar suallar» kitabının IX tomonu 2 dəfə, 2) «Rusiyada inkişaf etmiş kapitalizmin həqiqətləri», 3) «Partiya qurultaylarının tarixi» (müxtəlif mənbələrdən), 4) «Lenin kooperasiya haqqında» (bütün onun məqalələri və çıxışları), 5) «Kapital» əsərini və sairə. Gürcü dostlarım da (Beriya nəzərdə tutulur - A.M.) mənə köməkliklərini əsirgəmir. Oğlum Cahangirdən məktub almışam. Məktubunda Ömər Xəyyamın, Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərini oxuduğunu deyir. Sentyabrda Qubadan Bakıya qayıdacağını söyləyir. Deyəsən bir az xəstələnib, yaman ondan nigaranam. Ancaq bacılarımın gözləri ürəyimnin parasının (oğlu Cahangiri nəzərdə tutur - A.M.) üstündədir. Ona görə də arxayınam. Səndən xahişim odur ki, (Ruhulla Axundovu nəzərdə tutur - A.M.) məndən incimə, hələlik vəziyyətim pis deyil. Həyat yoldaşım və oğlumun adından sizin ailəyə salam çatdırıram».

Məktub «Öpürəm səni, Mir Cəfər» sözləri ilə qurtarır.

Lakin sonralar L.P. Beriyanın Stalinə yolladığı məktubla 1929-cu ildə M.C.Bağirov yenidən Azərbaycan Dövlət siyasi idarəsinin sədri təyin edildi. Artıq Beriyanın-Bağirov birliyi Orconikidze-Qarayev-Mirzoyan qruplaşması ilə üz-üzə gəlmişdi. 1931-ci ilin noyabrında L.P.Beriya Gürcüstan Kommunist Partiyasının I katibi və YÜK(b)P-nın Zaqafqaziya komitəsinin II katibi seçilir. Bundan sonra M.C.Bağirov öz mübarizəsini vəzifədə qalmaq üçün hər şeyi satmağa hazır olan dəlibaşlı kommunist idealistlərlə deyil, bu marionetkaları idarə edən və onların

başında duran S. Orconikidzenin zərərsizləşdirmə planını Beriya ilə bərabər hazırlayırlar. N.S.Xruşov xatirələrində yazır:

«Mənim Beriya ilk tanışlığım 1932-ci ildə baş vermişdir. Belə ki, o vaxtı mən, Moskva partiya komitəsinin II katibi vəzifəsində işləyirdim. Beriyanın mənimlə görüşünün səbəbi kadr məsələsi idi. O mənim yanıma Bağırovla birlikdə gəldi. Bağırov - Bakının partiya xadimlərindən biri idi. O vaxtı Bağırovla Beriya Markisizm-leninizm kurslarında təhsil alırdılar. Aramızdakı söhbətin məğzi Frunze rayon partiya komitəsinin katibi erməni yoldaşımız Ruben barədə idi. Sözsüz ki, o vaxtı kadr məsələsini mən həll etmirdim. Ona görə də Beriyanın Azərbaycan K(b)PMK-nın I katibi vəzifəsinə Bağırovun təyin edilməsi barədə xahişini yerinə yetirə bilməzdim. Sonra ancaq mənə məlum oldu ki, bu vəzifəyə Rubenin namizədliyini Serqo Orconokidze vermişdir».

Həqiqətən də Ruben bir müddət Azərbaycan K(b)PMK-nın I katibi vəzifəsində işləyir. Buradan başa düşülür ki, bu ermənin bu vəzifəyə təyin olunmağında canfəşanlıq edən Serqo Orconokidze imiş. Lakin çox keçmir ki, Bağırov-Beriya birliyi Orconokidzenin adamı olan Rubeni vəzifədən kənarlaşdırılmağına nail olurlar.

M.C.Bağırov Moskvadan Marksizm-Leninizm kurslarında təhsilini başa vurduqdan sonra Ümumittifaq K(b)P-nin MK-da əvvəl müfəttiş, bir müddət sonra isə Azərbaycan Xalq Komissarları vəzifəsinə yüksəlir.

Sonralar M.C.Bağırov İ.V.Stalinə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Əziz İosif Vassarionoviç, Sizə bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycanda Sizin apardığınız siyasi kursa qarşı iş Moskvadan Serqo Orconokidzenin başçılıq etdiyi mərkəz rəhbərlik edir». 1956-cı ildə Bağırovun məhkəməsində Xruşovun əlaltısı olan SSRİ-nin baş prokuroru Rudenko bu məktubu oxuyur və Bağırovda belə bir məktubun mövcudluğunu inkar etmir.

1933-cü ildə M.C.Bağırov Azərbaycan K(b)PMK-nın birinci katibi seçilir. Artıq 1934-cü ilin 28 mayında Ümumi İttifaq K(b)P-nin Mir Cəfər Bağırovun AKP MK-nın I katibi kimi fəaliyyətinin bir ili tamam olurdu.

Bu plenumda müəyyən mənada onun işinə qiymət verildi.

Həmçinin Plenumda bəzi iştirakçılar tərəfindən M.C.Bağırova və L.P.Beryaya təriflər söylənilirdi. Hətta iş o yerə çatırdı ki, plenuma sədirlik edən L.P.Beriya çıxışçılarının sözlərini kəsirdi.

Məsələn, Azərbaycan SSR torpaq xalq komissarlığının MTS-lər üzrə siyasi sektorun rəisi yoldaş Vasilkinin çıxışı:

«1934-cü ilin yazında pambıq əkininin ilk etapında böyük nailiyyətlər qazanmışıq. Özbəkistanla müqayisədə biz əkinini daha tez qurtarmışdıq. Hətta havaların əlverişsizliyi bizim işlərimizə mane olmadı. Ona görə də cəsarətlə deyə bilərəm ki, bu il bütün rayon partiya komitələri və onların kolxoz və kənd təşkilatları ən yüksək səviyyədə işlərin qurmuşdular.

Azərbaycan partiya təşkilatlarının bu nailiyyətləri təsadüfü deyil. Ona görə ki, bütün bunlar Zaqafqaziya diyar partiya komitəsinin iradəli və onların dahi bolşevik rəhbəri L.P.Beriya, Azərbaycan KP MK-nın rəhbəri dəyanətli bolşevik M.C.Bağirov tərəfindən təşkil olunmuşdur.»

Bu vaxt L.P.Beriya Vasilkinin çıxışını yarımqıç kəsir və deyir:

«Siz Burda bizi tərifləmək üçün çıxış edirsiniz, yaxşı olar ki, söyləyin Siz nə etmişiniz?»

Yenidən Vasilkin deyir:

«Biz hər gün əkin zamanı diyar partiya komitəsinin və AKP MK-nın rəhbərlərinin diqqətini hiss etmişik.»

Onu də qeyd etmək istəyirəm ki, plenumda yekun çıxışı edən L.P.Beriya M.C.Bağirovun adını çəkmədən Azərbaycan kommunistlərinin işinə müsbət qiymət verərək Gürcüstan və Ermənistan kommunistlərinə onlardan nümunə götürməyi məsləhət gördü.

Bununlada M.C.Bağirovun hakimiyyətdə möhkəmlənməsində L.P.Beriyanın növbəti dəstəyinin bu plenumda bir daha şahidi oluruq.

Bu dövrdə isə Stalin öz siyasi rəqiblərinin neytrallaşdırılmasının ikinci mərhələsinə keçir.

Rıkov Aleksey İvanoviç 1899-cu ildən RSDP üzvü və ilk bolşeviklərdən idi. 1917-ci ildən Mossovetin və sentyabr ayından Petrosovetin icra şurasının sədri olur. 26.10.1917-ci ildən isə ilk Sovet hökumətinin daxili işlər komissarı olur. 1922-ci ildən MK-nın siyasi bürosunun üzvü olur. V.İ.Leninin ölümündən sonra 02.2.1924-cü ildə Xalq Komissarları şurasının sədri seçilir (buna qədər o, Lenin icra etdiyi bu vəzifədə müavin idi). Bu vəzifəni icra etməklə bərabər Rıkov RSFSR-in Xalq Komissarları sovetinin sədri vəzifəsini icra edir. Leninin ölümündən sonra əvvəlcə Trotskiyə sonra isə Kamenev və Zinovyevə qarşı siyasi mübarizədə o, Stalinə böyük köməklik edir. ÜİK(b)P XV qurultayında Rıkov çıxış edərək qeyd edir: «Mən «süpürgəni» yoldaş Stalinə verdim ki, o da bu süpürgə ilə bizim düşmənlərimizi süpürsün». Lakin 1928-29-cu illərdə kollektivləşmə ilə əlaqədar onunla Stalin arasında fikir ayrılığı formalaşır və bu andan Rıkovun mövqeyi Buxarin və Kamenevin mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Buxarin Nikolay İvanoviç isə o dövrdə MK-nın Siyasi bürosunun üzvü idi. Lakin 1928-ci ildə Buxarin ölkədə aparılan kollektivləşmənin əleyhinə çıxış edir və aqrar sahədə fərdi təsərrüfatları inkişaf etdirməyi məsləhət görürdü. 1928-ci ilin 30 sentyabrında dərc olunan «İqtisadçının qeydləri» məqaləsində o, aqrar sahəyə digər yanaşmaları «avantürüst yanaşma» adlandırır. Hətta bir həftə sonra siyasi büronun iclasında Buxarin Stalini «Şərq despotizminin tozcuğu» adlandırır.

ÜİK(b)P Mərkəzi Komitəsinin 1928-ci ilin noyabr plenumunda A.İ.Rıkovu, M.P.Tomskini və N.İ.Buxarini «sağ təmayülçülər» adlandırırlar. Plenum bu dəstəni ifşa edir. Buxarin isə öz səhvini boynuna almır, Rıkov isə səhvini başa düşdüyünü və partiya xəttində heç bir əyrintiyyə imkan verməməyi

bəyan edir. 1929-cu ilin 17 noyabrında Buxarin MK-nın siyasi bürosundan kənarlaşdırılır, hadisələrin bu cür cərəyan etməsi Buxarini öz səhvini etiraf etməyə məcbur edir. Lakin bu etiraf da onu xilas etmir. M.P.Tomskini də ölkənin ali siyasi rəhbərliyindən uzaqlaşdırırlar. 1930-cu ilin 9 dekabrında A.İ.Rıkov əvvəlcə Xalq komissarları şurasının sədri vəzifəsindən azad olur, sonra isə 21.12.1930-cu ildə MK-nın siyasi bürosundan kənarlaşdırılır. 1931-ci ilin 30 yanvarında SSRİ poçt və teleqraf xalq komissarı təyin edilir. Buxarin isə ağır sənaye komissarlığının kollegiya üzvü təyin edilir. Bu təyinatlarla Stalin iki məqsəd güdüdü. Birincisi artıq Trotskidən sonra Kamenev-Zinovyev qruplaşmalarının sonuna çatmaq lazım idi. Ona görə də Stalin Buxarin-Rıkov-Tomski birliyini və onların tərəfdarlarını Kamenev-Zinovyev mövqeyinə yaxınlaşmağa şərait yaratmaq istəməirdi. İkincisi, o, bu qruplaşmaları parçalayaraq təcridən ardıcıl olaraq neytrallaşdırmaq istəyirdi. Rıkov-Buxarin-Tomski birliyi isə artıq bu dövrdən Stalinin siyasətini tərifi etməyə başlayırlar. Hətta Buxarini Stalin «İzvestiya» qəzetinin baş redaktoru təyin edir. Rıkovda isə belə bir stereotip formalaşmışdı ki, onu yenidən siyasi büronun üzvü seçəcəklər. Ona görə ki, hələ 1917-ci ilin 4 noyabrında o, Xalq komissarları şurasından və Mərkəzi Komitədən çıxması barədə ərizə ilə müraciət etmişdi. Sonradan Leninlə razılığa gələrək öz ərizəsini geri götürmüşdü. Təəssüf ki, Rıkov başa düşmürdü ki, Stalin Lenin deyil!

1934-cü ildə Kamenev və Zinovyev həbs edildikdən sonra 1936-cı ildə onlara qarşı açıq məhkəmə prosesi qurulur. Məhkəmədə Kamenev, Zinovyev və digər həbs olunanlar Buxarinin və Rıkovun əleyhinə ifadələr verdilər. Onlar hərbi çevriliş hazırlanması planından və onlarla bu çevrilişdə Buxarin və Rıkovu eyni zamanda onların tərəfdarlarının həmfikir olduqlarını bəyan etdilər. Həqiqətəndə belə bir çevrilişin hazırlandığı barədə 1990-cı il «Oqonek» jurnalının 28-ci sayında oxuyuruq:

Harvard universitetində saxlanılan L.Trotskinin arxivində L.B.Kamenevin öz əli ilə yazdığı qeydlərdə başa düşülür ki, həqiqətən də o dövrdə ölkənin siyasi sistemini dəyişməklə siyasi hakimiyyəti ələ alaraq Stalini devirmək istəyirdilər. Burada 1928-ci il 4 iyulda Kamenevin Buxarinlə danışığının Stenoqrammasında göstərilir.

«Kamenev: Sizin qüvvələriniz nə yerdədir?»

Buxarin: Rıkov üstəgəl Tomski üstəgəl Uqlanov (dəqiq) üstəgəl mən. Petroqraddlıların hamısı bizimlədir. Ancaq onlar Stalinin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılacağından ehtiyat edirlər».

Kamenev və Zinovyevin həbsindən sonra Buxarin və Rıkov 1934-cü ildə ÜİK(b)P-nin MK-nın üzvlüyündən namizədə çevrilərək, bununla da onların ölkə rəhbərliyindən kənarlaşdırılması prosesi davam etdirilir.

Stalinə qarşı bir neçə dəfə yaradılmış müxalif qrupların ardından artıq 1934-cü ildə «Klubok» deyilən məxfi bir təşkilat formalaşdı. Hakimiyyəti Stalinin əlindən almaq istəyən bu təşkilat yaradıcıları ordunun rəhbərlərindən bir neçəsini

öz tərəflərinə çəkildər. Plana görə İ.V.Stalin, V.M.Molotov, L.M. Kaqanoviç, K.Y.Voroşilov, N.İ.Yejov, həbs edildikdən sonra ÜİKP(b) MK-nın plenumu müvəqqəti olaraq ölkəyə rəhbərliyi hərbi generallardan birinə həvalə etməli idi. Sonralar həbs olunan bu təşkilatın üzvlərindən Yenukidze və Petersonun fikirlərinə görə bu generallar vətəndaş müharibəsinin qəhrəmanı müdafiə xalq komissarlığının müavini M.N.Tuxaçevski və Londonda hərbi attaşe V.K.Putkun olmalı idi. Stalin Kremlin bu xəyanətindən xəbər tutur. O, əvvəl hadisələri idarə etməyi öz əlinə alır. Belə ki, təşkilatın üzvlərinin özləri də bilmədən, Stalin onların arasındakı əlaqələri zəiflətmək üçün onları ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinə administrativ vəzifələrə göndərdi. Sözsüz ki, Stalin gözləyirdi ki, bu təşkilat öz-özünə dağılacaq ancaq «Klubok»un üzvləri biri-biriləri ilə əlaqəni kəsmirdilər.

2 iyun 1937-ci ildə Stalinin iştirakı ilə müdafiə komissarlığının hərbi şurasının geniş iclası keçirilir. K.Y.Voroşilov məruzə ilə çıxış edərək hərbi - dövlət çevrilişində iştiraka cəhd etmiş hərbi komandirlər Tuxaçevskinin, Putkun, Korkanın, Yakıranın, Uberiviçin həbs olunduqlarını söyləyir. Stalin 1937-ci il iyun plenumuna bir neçə gün qalmış bu xəyanəti həyata keçirmək istəyənləri beləliklə neytrallaşdırır. Artıq ordudakı rəhbərliyə Stalinin inamı itdiyindən o ancaq NKVD-yə arxalanırdı. NKVD-yə tam nəzarəti həyata keçirmək üçün çoxdan onun diqqətini çəkmiş həmyerlisi Beriyanın istifadə etmək məqamı yetişmişdi. Bu andan Beriyanın üzünə Kremlin möhtəşəm qapıları açılır. Stalin NKVD-nin rəhbəri Nikolay Yejova heç vaxt tam inanmırdı. 23 iyunda başlayan ÜİKP(b) MK plenumunda plenum iştirakçıları yekdilliklə Sovet dövləti və onun rəhbərliyinə qarşı xəyanətdə əli ola biləcək bütün şəxsləri tapıb işə etmək barədə qərar qəbul edilir. Baxmayaraq ki, Stalin bu represiyaların başlamamağı aşkarda plenum iştirakçılarından xahiş edirdisə, ancaq həqiqətdə isə özü bu işlərlə şəxsən məşğul olurdu. Lakin, imperiyanı qorumaq üçün kommunist qiyafəsi geymiş plenum iştirakçıları yenidən Stalinə etimad edirdi. Bu etimadın müqabilində Stalin də bu prosesdə öz şəxsi düşmənlərini məhv etməklə bərabər, hər dəfə imperiyanın inkişafı üçün onun daha lazımlı şəxs olduğunu ölkədə aparılan hərbi- sənayeləşmə və iqtisadi inkişafı sübut edirdi.

Ona görə də 1937-ci ilin məlum plenumda iştirakçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən Buxarin və Rıkov partiya intizamını pozmaqda, partiyada Stalin xəttinə qarşı gizli mübarizə aparmaqda, fraksionizm və dağıdıcılıqda ittiham olundular. Buxarin Plenumda çıxış edərək, Stalinin, Molotovun, Orcenikidzenin ünvanına kəskin ittihamlar söylədi. Bu plenuma qədər onun iştirakçıları içərisində olan «müəyyən qruplar» plenumda Buxarin və Rıkov ilə guya həmfikir olacaqlarını söyləsələr də əksinə onlar səslərini çıxarmadılar. Sonradan ÜİK(b)P siyasi bürosunun qapalı toplantısında «bu müəyyən qruplar» Stalinə zor yolu ilə siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq göstərişini Rıkovdan aldıklarını etiraf etdilər. A.İ.Mikoyan plenumda Buxarin və Rıkovun ünvanına kəskin siyasi ittihamlarla dolu böyük məruzə ilə çıxış etdi. 27 fevral 1937-ci il plenumunun yaratdığı

komissiyanın protokolunda N.İ.Buxarin və A.İ.Rikovla əlaqədar deyilir: (Baxmayaraq ki, Stalin onların partiyadan çıxarılması və məhkəməyə verilməsini plenumda təklif etmişdi). Komissiyanın 20 üzvündən Yejov, Budyoni, Manuilski, Şuvernik, Kosarev, Buxarin və Rikovu ən yüksək cəzaya, Buxarin və Rikovun güllələnmələrinə səs verdilər. Komissiyanın yerdə qalan hissəsi isə - Buxarin-Rikovun ÜİK(b)P MK-dan çıxarılması və məhkəməyə verilməsi təklifinə səs verdilər.

Maraqlı detal odur ki, yenə də siyasi intriqaların tam mərkəzində olan Mikoyanın öz dəsti xətti ilə protokolda qeyd olunur: Buxarin - Rikovun işi NKVD-yə göndərilsin. Yəni məhkəməyə deyil, birbaşa güllələnməyə.

Ancaq Stalinin məsələyə bir-başa müdaxiləsindən sonra A.İ.Rikov və N.İ.Buxarin və onların tərəfdaşları üzərində açıq məhkəmə prosesləri qurulur. Məhkəmə prosesində Rikov da, Buxarin də sağ təmayülçü antisovet blokunun mövcud olmasını etiraf edirlər. Hətta Rikov son sözümdə müraciət edərək söyləyir: «Kim ki hələ ifşa olunmayıb dövlətə kömək edərək mövqelərini dəyişsinslər. Hakimiyyət əleyhinə olan qüvvələr hələki istifadə etmədikləri silahları buraxaraq dövlətə tabe olsunlar» (İmperia Stalina st.396). Buxarin isə son sözümdə: «Mənim dəhşətli cinayətlərimin həddi-hüdudu yoxdur» deyir (İmperia Stalina st.78).

Lakin onu da qeyd etmək istəyirəm ki, sözsüz ki, istintaq zamanı müstəntiqlər Rikovdan onun əlaqələri haqqında maraqlanırdılar. Rikov isə yaxın münasibətdə olduqları adamların siyahısını təqdim edirdi. Məsələn o, qeyd edir ki, mənim Zaqafqaziyada Qəzənfər Musabəyov və sairələri ilə əlaqələrim var. Bununla da növbəti istintaqa yeni vəzifəli şəxslər və insanlar cəlb olunurdu. Qəzənfər Musabəyovun istintaqı zamanı isə o, Ruhulla Axundovla yaxın münasibətlərini bildirir və bununla da dairə genişləndirdi. (Nəzərə alsaq ki, Ruhulla Axundov da öz şəxsi anketində «Esser» olduğunu göstərmişdi - A.M.). Ona görə də represiyaların miqyası genişləndirdi. Stalin onun əleyhinə yönəlmiş bu qüvvələri neytrallaşdırdıqdan sonra artıq növbə S.Orcanikidzeyə və onun tərəfdarlarına çatmışdı. Artıq bu dövrdə Moskvadan Xalq Daxili işlər komissarının əmrinə əsasən Sovet İttifaqında represiyaların həcmi görünməmiş səviyyəyə çatdı.

1937-ci ilin dəhşətli repressiyası MKVD-nin SSR İttifaqı Xalq Daxili Komissarı N.Ş.Yejovun operativ əmri əsasında həyata keçirilirdi («Yeni zaman» qəzeti, 7-9 sentyabr 2002-ci il). Əmrdə deyilirdi: «1937-ci ilin avqust ayının 5-dən bütün respublikalarda, diyar və vilayətlərdə keçmiş qolçomaqların, fəal antisovet ünsürlərin və cinayətkarların repressiya olunması üzrə əməliyyat başlanılsın.

1. Cəzasını çəkib qurtarsa da, antisovet fəaliyyətini davam etdirən keçmiş qolçomaqlar.

2. Düşərgə və əmək qəsəbələrindən qaçmış, antisovet fəaliyyəti göstərən keçmiş qolçomaqlar.

3. Üsyançı, faşist, terrorçu və bandit dəstələrində olmuş, cəza çəkmiş. Respresiyadan qaçıb gizlənməmiş, antisovet fəaliyyəti göstərən keçmiş qolçomaqlar.

4. Repressiyadan gizlənən, cəzaçəkmə yerlərindən qaçan və fəal pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan antisovet partiyaların üzvləri (eserlər, gürcü menşevikləri, müsavətçilər, ittihadçılar və daşnaklar), keçmiş ağlar, jandarmalar, məmurlar, banditlər, bandit dəstələrinə kömək və bələdçilik edənlər, mühacirlər.

Hazırda ləğv edilən kazak ağ qvardiyaçı üsyançı təşkilatların, faşist, terrorçu və cəsus-təxribatçı əks-inqlabi qrupların istintaqlar və agenturalarla yoxlanmış materiallar əsasında ifşa edilmiş daha fəal və düşmən mövqeli iştirakçıları.

6. Hal-hazırda istintaqı gedən, iş üzrə istintaqı başa çatmış, ancaq işləri hələ məhkəmə orqanlarında baxılmamış eyni katiqoriyadan olan şəxslər də repressiya olunurlar.

7. Yuxarıda sadalanan bütün şəxslər - kəndlərdə, kolxozlarda, sovxozlarda və kənd təssərüfatı»

II Repressiya olunanlar barəsində cəza tədbirləri və repressiya olunmalı şəxslərin sayı haqqında

1. Repressiya olunan bütün qolçomaqlar, cinayətkarlar və digər antisovet ünsürlər iki katiqoriyaya bölünürlər

a) Yuxarıda adı çəkilənlər arasında qatı düşmən mövqeləri birinci kateqoriyaya mənsubdurlar və dərhal həbsə alınaraq «üçlük»^{*} tərəfindən işlərinə baxılan kimi güllələnməlidirlər.

b) Daha az fəal olan düşmən ünsürləri ikinci katiqoriyaya aiddirlər və 8-10 il müddətinə həbs düşərgələrinə göndərilməlidir. Onların arasında daha təhlükəli olanlar «üçlüyün» müəyyən etdiyi qaydada cəzalarını həbsxanada çəkməlidirlər.

2. Respublikaların Xalq Daxili İşlər komissarları XDİK-nin Diyar və Vilayət idarə rəislərinin təqdim etdikləri məlumatlara uyğun olaraq repressiya olunacaq şəxslərin sayı müəyyənləşdirilir.

3. Repressiyaların XDİ komissarları, XDİK-nin Diyar və Vilayət idarələrinin rəisləri bizim tərəfimizdən təsdiq edilmiş rəqəmləri öz başına azaltmaq səlahiyyətinə malik deyillər. Təsdiq olunmuş rəqəmlərin artırılmasını şərait tələb edərsə, belə hallarda respublikaların xalq daxili işlər komissarları, diyar və vilayətlərin idarə rəisləri müvafiq şəkildə əsaslanmış məktubla şəxsən mənə müraciət etməlidirlər.

4. Birinci və ikinci kateqoriyalar üzrə məhkum olunmuş şəxslərin ailə üzvləri aşağıdakıları istisna etməklə repressiya olunmurdu:

a) Fəal antisovet hərəkatlərə qadir olan ailə üzvləri. Belələri «üçlüyün» xüsusi icazəsi ilə düşərgələrə, yaxud əmək qəsəbələrinə köçürülməlidirlər.

---

^{*} «Üçlük» - L.Kaqanoviçin təklifinə əsasən YİK(b)P siyasi bürosunda xüsusi səlahiyyətlərə malik vəzifəli şəxslərdən «üçlüklər» formalaşdırılması haqqında qərar qəbul edildi.

b) Birinci kateqoriya üzrə repressiya olunan şəxslərin sərhəd zolağında yaşayan ailələri sərhəd zonasından içəri rayonlara köçürülməlidir.

c) Birinci kateqoriya ilə repressiya olunanlar ailələrinin yaşadıkları Moskva, Leninqrad, Kiyev, Tbilisi, Bakı, Rostov, Taqanroq şəhərlərindən və Soçi, Qaqra və Yalta rayonlarından öz seçimlərinə uyğun olaraq, sərhəd zolağı istisna edilməklə, başqa yerlərə köçürülsünlər.

5. Birinci kateqoriya üzrə repressiya olunan şəxslərin ailə üzvləri qeydiyyatda alınmalı və daim nəzarət altında olmalıdırlar.

III Əməliyyatın keçirilmə qaydaları

1. Əməliyyata 1937-ci ilin avqustun 4-dən başlanılsın və 4 ay müddətində başa çatdırılsın. Türkmənistanda, Tacikistanda, Özbəkistanda və Qırğızistanda əməliyyat avqustun 10-da, Şərqi Sibir vilayətində, Krasnoyarsk və Uzaq Şərq rayonlarında avqustun 15-də başlanılsın.

2. Repressiya olunan hər bir şəxs haqqında müfəssəl məlumat və işəədici məlumatlar toplanmalıdır. Bunun əsasında həbs olunanların siyahısı tutulmalı, əməliyyat qrupunun rəisi tərəfindən imzalanmalı və iki nüsxədə baxılıb təsdiq edilmək üçün xalq daxili işlər komissarlarına, XDİK idarə rəisinə yaxud vilayət şöbəsinin rəisinə göndərilməlidir.

Xalq Daxili İşlər komissarı, XDİK idarə rəisi, yaxud vilayət şöbəsinin rəisi siyahıya baxır və göstərilmiş şəxslərin həbsinə sanksiya verir.

3. Təsdiq edilmiş siyahı əsasında əməliyyat qrupunun rəisi siyahıda göstərilənin həbsini həyata keçirir. Hər bir şəxsin həbsi üçün order verir. Həbs zamanı əsaslı axtarış aparılır və aşağıdakılar hökmən müsadirə edilir:

Silah, hərbi sursat, hərbi ləvazimatlar, partlayıcı maddələr, zərərli maddələr, əksinqilabi ədəbiyyat, sikkə, külçə, qiymətli metallar, xarici valyuta, çoxaldıcı cihazlar, məktublar. Müsadirə olunan əşyaların adları axtarış protokoluna yazılır.

4. Həbs olunan şəxs ciddi şəkildə mühafizə edilir. Həbsdən qaçış və ya hər hansı asayiş pozuntusu hallarının qarşısını almaq üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

IV İstintaqın aparılması qaydaları

1. Hər bir məhbus və ya məhbuslar qrupu üçün istintaq işi açılır. İstintaq sürətləndirilmiş və sadələşdirilmiş qaydada aparılır. İstintaq prosesində məhbusun bütün cinayət əlaqələri üzə çıxarılmalıdır.

2. İstintaq başa çatan kimi iş baxılmaq üçün «üçlüy» göndərilir.

V İcra edilməsi qaydaları

1. Hökm «üçlük» sədrlərinin göstərişi ilə icra edilir. Hökmün icra edilməsinə əsas «üçlüyün» iclasının protokolundan çıxarışdır ki, buna əsasən hər bir məhkum haqqında çıxarılmış hökmün şərhı verilir və «üçlüyün» imzaladığı xüsusi sərəncam hökmü icra edəcək şəxslərə təqdim olunur.

2. Birinci kateqoriya üzrə hökm Xalq Daxili İşlər Komissiyasının, XDİK idarə rəisinin və vilayət şöbəsi rəisinin göstərişi ilə müəyyən edilmiş yerdə və qaydada icra olunur. Bu zaman hökmün icra vaxtı və icra edildiyi yer tam şəkildə məxfi saxlanılır. Hökmün icrasına aid sənəd ayrıca zərfdə məhkumun istintaq işinə əlavə edilir.

VI Əməliyyata rəhbərliyin və hesabatın təşkili

1. Əməliyyatın keçirilməsinə ümumi rəhbərlik mənim müavinimə - Dövlət Təhlükəsizliyi Baş İdarəsinin rəisi Mixail Frinovskiyə həvalə olunur.

2. Əməliyyatın gedişi və nəticələri barədə beş günlük məlumatlar hər ayın 1,5,10,15,20 və 25 tarixlərində teleqrafla və müfəssəl şəkildə poçtla çatdırılsın.

3. Əməliyyatın gedişi prosesində əks-inqilabi dəstələr, asayişin pozulması, xaricə qaçma halları, soyğunçu və bandit dəstələrin yaranması və bütün digər fəvqəladə hallar barədə dərhal teleqrafla xəbər verilsin.

Hələ L.P.Beriya 1928-ci ilin mayında (məhkəmə materiallarından) S.Orcenikidzenin adına xüsusi məktub yollayır, həmin məktubda Zaqafqaziya vilayət komitəsinin katibi Mamiya Oraxelaşvilinin və rəyasət heyətinin digər üzvlərinin Bağirova qarşı təxribatçı münasibətini sübut etməyə çalışırdı.

Qeyd etməliyik ki, Beriyanın məktubunda adları çəkilən Zaqafqaziya vilayət komitəsinin bütün üzvləri - Oraxelaşvili, Qarayev, Mirzoyan, Rubenov sonradan həbs olunaraq güllələnirlər. Artıq Kremldə Stalinə qarşı S. Orcenikidzenin timsalında formalaşan müxalif qrupun Zaqafqaziya üzrə əsas üzvləri yuxarıda adı çəkilən şəxslər idi. Bu hadisələrə aydınlıq gətirmək üçün Mir Cəfər Bağirovun AzSSR daxili işlər komissarlığının birinci müavini Gerasimova tam məxfi məktubunu təqdim edirəm:

Фонд № 1
Опись № 55
Связка № 17

Един. Хранения № 114   От 20/VII - 37 г.

№ 105

Сов. секретно.

ЗАМ. НАРКОМВНУДЕЛА - АЗССР тов. ГЕРАСИМОВУ.

Посылаю Вам копию моей записки на имя т. Серго Орджоникидзе, с копией бывш. секретарям ЦК АКП (б) Мирзояну и Караеву от 19.ГУ-1926 года, в бытность свою председателем АЗЧЕКА.

Как видно из содержания записки многое, что вскрывается сегодня нами и подтверждается многочисленными показаниями разоблаченных врагов, в особенности показаниями Чобан-заде, Губайдулина и других, берет начало ещё с того времени.

Эта записка лишний раз говорит о том, что многие сигналы, агентурные данные и разработки бывш. АЗ ЧЕКА-АзГПУ, ныне Наркомвнудела, преступно замазывались отдельными работниками Азербайджана, и главным образом Караевым и его компанией.

Поэтому прошу при дальнейшем допросе, для выяснения полной картины и истории контрреволюционной пантюркистской, панисламистской работы в Азербайджане, обратить особое внимание на факты, приводимые в записке.

ПРИЛОЖЕНИЕ: упомянутое.

I Секретарь ЦК КП (б) Аз.

(М.Д. Багиров)

Sözsüz ki, o dövrdə məhv edilən, bədbəxt olan ailələrin, sönən ocaqların, doğma yurddan didərgin düşənlərin sayı olduqca çoxdur. Lakin burada Bağirovun Stalinin apardığı sinfi mübarizənin sırf fədailərindən olmağı inandırıcı deyildi.

Bunun bariz sübutu kimi həqiqətən də o dövrdə ən az repressiya olunan da Azərbaycan xalqıdır.

«Arqumentı i faktı» qəzetində (Moskva, 1989, № 5) çap edilən saylarında stalinizmin ümumi qurbanlarının sayı 40 milyona qədər göstərilirdi, 1939-cu ilin yanvarın 1-dən «QULAQ»dakı 1.317195 dustağın 830.491-i rus, 181.905-i ukraynalı, 44.785-i belorus, 24.894-ü tatar, 24.499-u özbək, 19.758-i yəhüdi, 18.572-i alman, 17.123-ü qazax, 16.860-1 polyak, 11.723-ü gürcü, 11.064-ü

erməni, 9352-i türkmən, 4874-ü başqırd, 4347-i tacik, qalan 96.948-i 100-dən çox millətin nümayəndələri idi.

Həbs edilənlərin yaş həddi belə idi (1940-cı il martın 1-i): 18 yaşdan az olanlar - 1,2%; 18-dən 21 yaşa qədər olanlar - 9,3%; 22-dən 40 yaşa qədər olanlar - 63,6%; 41-dən 50 yaşa qədər olanlar - 16,2%; 50 yaşdan yuxarı olanların sayı - 9,7%. Böyük Vətən müharibəsinə qədər məhbusların 93 faizini kişilər, 7 faizini isə qadınlar təşkil etdiyi halda, 1944-cü ilin iyulunda 74 faizi kişilər, 26 faizi isə qadınlar təşkil edirdi («Arqumentı i faktı» qəzeti, 1990-cı il, 1 - 7 sentyabr). Ancaq Bağirovun siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı 1927-ci ildən 1929-cu ilə qədər artıq Sovet İttifaqının həbsxanalarında, siyasi təcridxanalarında və sürgündə bir milyona qədər insan vardı. Bu insanların çoxu müxalifətdə dayanan partiya üzvləri, sovet müəssisələrində vicdanla çalışmış «burjua» mütəxəssisləri idi. Bütün respublikalardakı həbsləri, adətən «millətçilər», «NEP-əleyhdarları» adları altında aparırdılar. Kənd yerlərində isə veteranları, aqro-texnikləri, kooperatorları həbs edirdilər.

1930 - 1932-ci illərdə bütün varlı kəndlərə sarsıdıcı zərbələr vuruldu. Evlər və əmlaklar yeni yaradılan kolxozlara verildi.

Yuxarıdakı siyahıdan aydın olur ki, Azərbaycanda aparılan repressiya digər respublikalarda müqayisə də o qədər azdır ki, onların siyahısı heç «Arqumentı i faktı» qəzetində də özünə yer tapmır. İstər sənədlərdə türk adlandırdığımız zaman istərsə də sonradan azərbaycanlı kimi adlandırdığımız zaman.

Azərbaycan Respublikası «Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər» Dövlət Arxivində tədqiqat aparan jurnalist-tədqiqatçı Teyyub Qurban 1937-ci ildə Mir Cəfər Bağirovun İ.V.Stalinə göndərdiyi teleqramı üzə çıxardır. Mir Cəfər Bağirov uzun illərdən bəri yaxından tanıdığı və 1933-cü ildən bir yerdə çalışdığı Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Hüseyn Rəhmanov Kremlin Azərbaycandakı erməni agentura şəbəkəsi həbs etmək istədikdə M.C.Bağirov onu xilas etmək üçün bir başa Stalinə müraciət etməyə məcbur olur:

Moskva MK(b)P Mərkəzi Komitəsi Stalinə

Sentyabrın 7-dən başlayaraq Xalq Komissarları Sovetinin sədri Hüseyn Rəhmanovun xəstəliyi şiddətlənmişdi, ağ ciyərindən qanaxma başlamışdır. Onda şəkər xəstəliyi də aşkar etmişlər. H.Rəhmanovun konsilium və müalicə üçün Moskvaya göndərilməsinə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

*Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağirov
13 sentyabr 1937-ci il*

Elə həmin günlər Mir Cəfər Bağırovun başı üstündən Moskvaya tamamilə başqa məzmununda məxfi məlumatlar göndərilirdi: 1933-cü ildə «əksinqıləbçi millətçi qrupunun üzvü olmuş» Rəhmanov M.C.Bağırovun təqdimatı ilə 1935-ci ildə Lenin ordeni ilə təltif olunur.

Beləliklə, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi yaxın silahdaşı, Azərbaycan SSR Xalq komissarları Sovetinin sədrini nə xəstəlikdən, nə də repressiyadan xilas edə bilməmişdi və edə də bilməzdi. Çünki onun rəsmi xahişi ilə müraciət etdiyi Stalin 1937-ci ildə ən yaxın qohumlarının belə xahişlərinə məhəl qoymamışdı. Onunla I arvadı olmuş Ketonun qardaşı, köhnə bolşevik Svanadze həbs olunub güllələnmişdi, arvadı Mariya Svanadze həbs düşərgəsinə göndərilmişdi. Stalinin baldızı Yekaterina da 1937-ci ilin məhbusları arasında idi. Çünki ölkə şairlərinin inamla vəsf etdikləri rəhbər bəşəriyyət tarixində insanlığa qarşı misli-bərabəri olmayan bir sənədə dərkənar qoymuşdu. 1937-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları sədri vəzifəsində olan V.M.Molotov sonralar ən qiymətli, savadlı, cəfəkeş, günahsız insanların gülənməsinə, əsir düşərgələrində və həbsxanalarda məhv olmalarına «öz baxışlarına görə haqq qazandıraraq» yazırdı:

«1937-ci il zəruri idi. Dövlət eyni zamanda fəhlə sinfinin, kəndlilərin və ziyalıların mənafeyini ifadə edə bilməzdi. Bundan başqa, ziyalılar arasında keçmiş sinfi düşmənləri az deyildi, onlar fəhlə sinfinin diktaturası uğrunda mübarizə apara bilməzdilər».

«M.C.Bağırovun məhkəməsi» kitabında qeyd edildiyi kimi, məhkəmədə M.C.Bağırova qarşı əsas irəli sürülən ittihamlardan biri onun keçmiş Azərbaycan Demokratik Respublikası mövcud olduğu zaman məsul vəzifələr tutmuş ictimai siyasi xadimlərə qayğı ilə yanaşması və onlara köməklik göstərməsi idi.

Həmin kitabın 15-ci səhifəsində qeyd edilir: «M.C.Bağırov nəinki Zizikskiyə və digər irticaçılara qarşı mübarizə aparmayıb, əksinə Ziziksinin tam himayədarlığı altında işləyərək onun köməkçisi olub. Sonralar o özü Zizikskiyə hərtərəfli havadarlıq və yardım göstərərək, onun üzə çıxmasına, bəraət almasına kömək etmişdir. Bağırovun evində axtarış zamanı onun Zizikski ilə birgə xidməti barədə arxiv sənədlərinin surəti aşkara çıxarıldı.

Sənədlərlə sübut edilmişdir ki, Bağırov 1917-ci ildə Qubada müəllim işləyərkən, fevral inqilabından sonra yəhüdi qəsəbəsinin milis rəisi vəzifəsinə təyinat alır, sonra isə qəza komissarı Əlibəy Zizikskinin köməkçisi vəzifəsinə təyin və təsdiq olunur, 1917-ci il noyabr ayının sonunadək bu vəzifədə işləyir. Zizikskinin digər köməkçisi, Bağırovun göstərdiyi kimi, mülkədar, irticaçı, müsəlman ruhaniləri ilə sıx bağlı olan qazi Əhməd bəy Məmmədbəyov idi. Sənədlərlə müəyyən olunmuşdur ki, Zizikski Bağırovu hərtərəfli müdafiə edirdi. Bakının müvəqqəti qubernatoruna ünvanlanmış 1 iyun 1917-ci il tarixli 878 № - li məktubda ZİZIKSKİ yazırdı:

«Quba şəhərinin 2-ci hissəsinin müvəqqəti komissarı Mir Cəfər Bağırov İcraiyyə komitəsinin bu ilin 10 may tarixli qərarı ilə Quba qəza komissarının

köməkçisi vəzifəsinin icrasına başlamışdır. Bağırov bu təyinatla tamamilə uyğun gəlmiş üçün, İcraiyyə komitəsi onun qəza komissarının köməkçisi vəzifəsinə təsdiq olunmasını xahiş edir».

Lakin istintaq zamanı Bağırov göstərdi ki, o heç bir bəyləri öldürməyib, yerli sakinlərin üzərinə basqın etməyib, cəbbəxananı, təchizat bazasını da dağıtmayıb və təcürməyi-halda «ucadan» dəstəsi barədə yuxarıda deyilən fikirləri yazmayıb».

Həmin kitabın 17-ci səhifəsi:

«Şahid Qasımov Əziz Məcid oğlu belə xarakterizə edirdi:

«Mən bilirəm ki, Bağırov Xaçmaz rayonunda müəllim idi. 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Bağırov birdən-birə qəza komissarı Ə.Zizikskinin müavini oldu. Ə.Zizikski Bağırovla birgə bütün qəzanı və Quba şəhərini idarə edirdi. Bağırov Zizikski ilə birgə cəbhədən geri dönmə əsgərlərin silahlarını əllərindən alırdı, bu da qan tökülməsinə səbəb olurdu. Məsələn, 1917-ci ilin payızında Xaçmazda olduğu kimi. Əsgərlərdən alınmış silahla onlar qolçomaq ünsürləri və müxtəlif cinayətəkar elementləri mülkədar hakimiyyətini saxlamaq üçün silahlandırdılar. Zizikski ilə Bağırov nə istəyirdilərsə, onu eləyirdilər, onların hər biri öz ətrafına öz adamlarını yığmışdı. Bağırov cinayətəkarları və bəyləri öz əhatəsinə almışdı».

Bu işin istintaqı gedişində Azərbaycan DİN arxivində Əzizov Əziz Məşədi Hüseyn oğlunun (Əziz Baba) xitam verilmiş 818 №-li cinayət işi nəzərdən keçirərkən məlum oldu ki, Əzizov 1921-ci ilin oktyabrında həbs olunmuş, belə bir ifadə vermişdir ki, 1919-cu ildə müsavət əksinqilabının agentliyi olub və agent Lavrenti Beriya ilə birgə xidmət edib.

Bağırov və Beriya Əzizovu həbsdən azad etdilər və onun barəsində cinayət işinə xitam verdilər. Bu barədə istintaq olunan Bağırova Əzizovun arxiv sənədini göstərəndən sonra etiraf etdi ki, Əzizov fəal müsavət əksinqilabçısı idi və məhkəməyə verilməli idi. Əgər o, həbs olunmayıbsa, yəqin ki, bu işdə Beriyanın əli var. Sonra Bağırov göstərdi ki, o özü Əzizovun işini xatırlamır.

Bağırovun bu ifadələri həqiqətdən uzaqdır. Sənədlərlə müəyyən olunmuşdur ki, 1937-ci ildə Əzizov partiyadan xaric edilən zaman, o, Beriyanın və Bağırova kömək üçün müraciət etmiş, onlar da Əzizovun partiya bərpa olunmasına nail olmuşdur. Bu faktı Əzizovun 1937-ci ilin 17 noyabrında Beriyanın ünvanlanmış məktubu sübut edir. Məktubun üzərində Beriyanın dərkənarı var: «Azərbaycan K(b)P MK-ya yol, Bağırova göndərilsin».

Bağırov Azərbaycan FK-da işə düzələndən dərhal sonra, 1921-ci ilin 24 fevralında müsavət əksinqilabının digər agentliyi Məmməd Hacıyev barədə cinayət işinə də xitam verildi və o, həbsdən azad edildi.

1921-ci ilin 20 sentyabrında Bağırov müsavət əksinqilabının keçmiş rəisinin arvadı Şıxzamanova barədə də cinayət işinə xitam verdi. O da 1920-ci ildə əri -

keçmiş müsavət əksinqilab rəisi Şıxzamanovun etdiyi hərəkəti təkrarlayaraq 1922-ci ildə Türkiyəyə qaçdı.

Zizikski öz qohumları Şıxlarski bəylərlə birlikdə Quba şəhərində və Quba qəzasında dəfələrlə erməni qırğını və qarətlər təşkil edib, öz ətrafına bəyləri və qolçomaqları yığaraq inqilabi hərəkətə qarşı fəal mübarizə aparıb. Azərbaycan sovetləşəndən sonra Əlibəy Zizikski İrana qaçdı.

Bağirov Azərbaycan FK-nın sədri oldandan sonra Zizikskinin Azərbaycana qayıtmasına icazə verdi və onu üzə çıxartdı.

Əlibəy Zizikskinin üzə çıxması şəraitini şahid Orucov belə göstərirdi:

«1920-ci ildən sonra Bağirov Bakıda Azərbaycan FK-nın sədri idi, onun katibi isə mənim dayım oğlu Hacağa Şahverdiyev idi. Şahverdiyev Bağirovla ən yaxın dost olub. Biz üçümüz birlikdə Quba şəhərindəki şəhər məktəbində oxuyuruq.

1922-ci ildə mən Bakıya getdim və Şahverdiyevin evinə düşdüm.

Bir dəfə işdən qayıdandan sonra Şahverdiyev mənə dedi ki, Bağirov səni yanına çağırır. Ertəsi gün mən Hacağa Şahverdiyevlə birlikdə Azərbaycan FK-ya - Bağirovun yanına getdim. Bağirovla biz köhnə dostlar kimi görüşdük. O mənə çox yaxşı qarşıladı.

Söhbət əsnasında Bağirov məndən soruşdu ki, Əlibəy Zizikskinə xatırlayırsanmı? Mən cavab verdim ki, çox yaxşı yadımdadır. Söhbətimizdə Hacağa Şahverdiyev də iştirak edirdi.

Bir qədərdən sonra Qəni adlı mühafizəçi (familiyasını bilmirəm, - A.M.) bildirdi ki, «onlar gəlirlər». Bağirov gəlirləri içəri buraxmaq barədə ona göstəriş verdi. Bağirovun otağına bir-birinin ardınca keçmiş Quba mülkədarı, Quba bəylərindən Şıxlarskinin qohumu Bəybala bəy Alpanski, Bağirovun Qubalı dostlarından Əlibəy Zizikskinin qohumu tacir Hacıbala Məmmədyarov, eləcə də Əlibəy Zizikski daxil oldular.

Onlar otağa daxil olanda Bağirov yerindən qalxıb, onları qarşıladı, hər biri ilə mehribanlıqla görüşdü. Əlibəy Zizikski ilə həтта öpüşdü.

Söhbət zamanı Bağirov ərklə bildirdi ki, sən nə üçün gizlə-nirsən, özünü alçaldırısan. Bilirsən ki, mən burada işləyirəm.

Əlibəy gözləri yaşarmış halda Bağirova bildirdi ki, onu həbs etməklə qorxudurmuşlar, ona görə də o, gizlə-nib. Bağirov elə o dəqiqə Əlibəy Zizikskinin üzə çıxarılması üçün sənədlər hazırlamağı Hacağa Şahverdiyevə tapşırırdı. Elə həmin otaqdaca Şahverdiyev sənədləri hazırladı, Bağirov həmin sənədi imzalayıb möhür vurdu. Həmin sənədi Zizikskiyə verib dedi: «Bu sənədə əsasən sən Azərbaycanın harasında istəsən yaşaya bilərsən. Nə qədər ki, mən burada - FK-da işləyirəm, sən heç bir şey üçün narahat olma».

Doğrudan da, bütün sonrakı illər ərzində Əlibəy Zizikski ailəsi ilə birlikdə Bakıda yaşadı»

Müəyyənləşdirilmişdir ki, üzə çıxandan sonra Zizikski uzun illər ərzində Bakıda Aşağı qəbiristanlıq küçəsi, 79 №-li evdə yerləşən şəxsi mülkündə yaşamış və həmin evin kirayə pulu ilə dolanmışdır»

Gördüyünüz kimi, məhkəmə materiallarından belə bəlli olur ki, M.C.Bağirov Quba qəzasında erməni quldurlarını məhv edən Əlibəy Zizikskinin müdafiəsinə qalxdığı üçün ona qarşı Xruşşovun əlaltısı Rudenko tərəfindən kəskin ittihamlar irəli sürülür.

1927-ci ildə M.C.Bağirovu Ə.Qarayevin və L.Mirzoyanın təşəbbüsü ilə işdən götürüldükdən sonra Novruz Rzayev Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi təyin edilmişdi. 18 aydan sonra M.C.Bağirov yenidən öz vəzifəsinə Beriyanın köməyi ilə qayıdır. Lakin Novruz Rzayev hakimiyyətdə olduğu müddətdə M.C.Bağirovun dostu müsavətçi Əlibəy Zizinskini artıq güllələmişdi. Təbiidir ki, M.C.Bağirovun N.Rzayevi görməyə gözü yox idi. Sonralar L.Beriyanın köməyi ilə M.C.Bağirov N.Rzayevi əks inqilabçılıq fəaliyyəti göstərməkdə günahlandırır həbsə almışdı. Lakin SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə N.Rzayev həbsdən azad oldu. Bəraət qazanan N.Rzayev Qazaxıstana gedib orda Bakıdan qovulmuş azərbaycanın və Bağirovun qatı düşməni keçmiş AKP-nin katibi o dövürdə Qazaxıstanın K(b)P katibi işləyən L.Mirzoyanın ağışına sığır. Lakin 1940-cı ilin yanvarın 4-də Novruz Rzayev gizli surətdə Bakıya gələrkən NKQB sədri S.Yemelyanov bundan xəbər tutur və tez M.C.Bağirova məlumat verir. Qisas almaq hissi ilə yaşayan Bağirov N.Rzayevin həbs olunması barədə sərəncam verir. N.Rzayevi birbaşa Bağirovun kabinetinə gətirirlər, Bağirov Rzayevi görərkən deyir: «Sən elə bilirdin əlimdən qurtaracaqsan?, başa düşmürdün ki, L.Mirzoyanı ingilis agentini kimi ifşa olunduqdan sonra növbə sənə çatacaq». Rzayev isə cavabında: «Sizin təmiz kommunistliyinizə şübhə edirəm». Bağirov: «Mən kommunistliyimdən əvvəl Azərbaycanımın balasıyam». - deyərək Novruz Rzayev həbs etdirir. Sonradan cinayəti məhkəmədə sübut olunaraq güllələnir (Məhkəmə materiallarına görə guya Novruz Rzayevi M.C.Bağirov özü kamerada güllələmişdi. Bu cür güllələnməni guya M.C.Bağirov Cuvarlinskiyə qarşı da etmişdi, ancaq bunların heç biri həqiqətə uyğun deyildir. Ona görə ki, 1956-cı ildə M.C.Bağirova qarşı ittiham irəli sürmək üçün Moskvadan gələn KQB-nin nümayəndələri onların ölüm aktlarını götürmüş və bu şəxslərin ölüm aktları olmadığına görə məhkəmədə onların guya M.C.Bağirov tərəfindən gülləndiyi iddiasını irəli sürmüşlər.

O illəri xatırlayan 1920-ci ildən Kommunist Partiyasının üzvi Əlipənah Rzayev deyir: «Bəzən dustaqları beş sutka ayaq üstə saxlayır, onlara nə yemək, nə su vermirdilər, oturmağa da qoymurdular. Şəxsən mənə 37 saat bir nəfərlik kamerada ayaq üstə saxladılar. Nə yemək, nə su verirdilər, gözlərimi də yummağa qoymurdular. Kameraya X.Qriqoryan gəldi. Məni tanıdı və «Sən burda nə edirsən?» deyərək soruşdu. Dedim: «Çünki keşiş oğlu deyiləm» (Bu sözlər keşiş oğlu olan X.Qriqoryanın ünvanına idi.) O mənə hirsə baxıb getdi. Yalnız ayaq damarlarım partladıqdan sonra mənə palataya apardılar. Buraya necə gəldiyimi

özümdə bilmirdim. Yalnız bir neçə gündən sonra ayaqlarımın şişi çəkildi və mənə buraxdılar. Səhər tezdən itələyib küçəyə çıxartdılar. Bir neçə gündən sonra mən buraxıldığımı Mərkəzi Komitəyə bildirdim. Xalq daxili işlər komissarının əmrindən aydın olur ki, nəinki ESER, menşevik, müsavətlilər həbs olunurdular. Hətta onlarla əməkdaşlıq etmiş siyasi cərəyanların üzvlərində. Belə ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamentində fraksiya şəklində iştirak etmiş «Hümmət» təşkilatının üzvlərini də represiya təhlükəsi gözləyirdi. Keçmiş «Hümmətçi» olan S.M.Əfəndiyev, Ə.Qarayev, D.Bünyadzadə, A.Sultanova və sairələri də represiyalara məruz qaldılar.

S.M.Əfəndiyev həbs ərafəsində Moskvaya Stalinə və Kalininə məktub göndərdi. O, Stalinə hələ 1907-ci ildə Bakıda olarkən tanıyırdı. Sonralar Moskvada RK(b)P MK yanında Şərq Xalqları Kommunist Təşkilatları Mərkəzi Bürosu sədrinin müavini və digər məsul vəzifələrdə onunla birgə işləmişdi. 1931-1937-ci illərdə isə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcrayyə Komitəsinin, eyni zamanda RSFSR MİK sədrilərindən biri, habelə SSRİ MK sədrinin müavini olarkən Kalininlə sıx əlaqədə olmuşdu. S.M.Əfəndiyevin həyat yoldaşı Moskvaya gedib məktubları göndərilən ünvanlara çatdırdı. S.M.Əfəndiyevi hələ 1919-cu ildə Moskvada işlədiyi vaxtdan yaxşı tanıyan N.Krupskaya Stalinin yanına gedib ondan Əfəndiyev barədə xahiş etdi. Lakin bu da Əfəndiyevə kömək etmədi.

AK(b)P-nın I katibi işləmiş - Q.H.Kaminski, V.İ.Polinski; L.Mirzoyan; R.Q.Ruben, II katib Ə.Qarayev, Xalq komissarlarının sədrləri - D.Bünyadzadə, H.Rəhmanov Azərbaycan MİK sədrləri - M.Hacıyev, S.M.Əfəndiyev və başqaları artıq özlərini Stalinə müxalif olan S.Orcenikidzenin qruplaşmasında olduqlarını biruzə vermişdilər. Stalin - Orcenikidze qarşılıqlı Orcenikidzenin müəmmalı şəkildə ölümündən sonra Stalinin tam qələbəsi ilə başa çatdı. S.Orcenikidzenin qruplaşmaları isə yerlərdə hansı ad altında olursa olsun fiziki cəhətdən zərərsizləşdirməli idi.

Ümumittifaq səviyyədə aparılan sinfi mübarizə, yeni cəmiyyət quruluşunun əsasını təşkil edəcəyi, yalnız Stalinin təxəyyülünün məhsulu ola bilərdi. SSRİ-nin tərkibində olan respublikalarından biri kimi bu proseslərin Azərbaycanda da getməsi labüdü idi. Sibirin maddi sərvətlərindən bəhrələnmək üçün kütləvi şəkildə repressiyaya uğrayanların böyük əksəriyyətinin əməyindən Sibirin xammalının istismarında istifadə edirdilər («Qulaq» idarələrini yaradaraq - A.M.).

Yeri gəlmişkən bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq lazım deyildir ki, bu repressiya Kremləndən planlı sürətdə idarə olunurdu. O dövrdə Stalinin təkidi ilə ÜİK(b)P MK katibi A.A.Jdanov Azərbaycan KP MK-ya, şəxsən Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi məktubda (bu məktub onun məhkəməsində oxunmuşdur) o, M.C.Bağırovu əksinqilabçı düşmənlərin, sosializm əleyhidarlarının tapılıb ifşa edilməsində qətiyyətsizlik göstərdiyinə görə günahlandırır. Sözsüz ki, bu xəbərdarlıq məktubu əsassız deyildi. Artıq Kremlə M.C.Bağırovun milli ruhlu Azərbaycanın bu və ya digər görkəmli ictimai-siyasi xadimlərini xilas etmək üçün

birbaşa Sovet rəhbərlərinə göndərdiyi müraciətlər və Kremlin Azərbaycan üzrə olan agentlərinin M.C.Bağirovdan xəbərsiz mərkəzə göndərdikləri məxfi siqnallar Bağirova qarşı yuxarıdakı xəbərdarlıq məktubunun əsasını formalaşdırırdı.

Təəcüblü deyildi ki, 1937-ci il martın 5-də - özünün ad günündə ÜİK(b) PMK plenumunda Stalinin son sözündə də bütün diqqət artıq, çağırış xarakteri daşıyan bu məsələyə yönəldilmişdi: «Zənnimcə, indi hamıya aydındır ki, hazırkı ziyançılar və diversantlar, istər trotkist, istərsə də buxarinci olan hansı bayraqla maskalanırsa maskalansınlar artıq çoxdan bəri fəhlə hərəkatında siyasi cərəyan deyildirlər, onlar prinsipsiz və ideyasız professional ziyançılar, diversantlar, cəsuslar və qatillər bandasına çevrilmişlər. Aydındır ki, bu cənabları, fəhlə sinfinin düşmənləri kimi, vətənimizin xainləri kimi amansızcasına darmadağın etmək və kökünü kəsmək lazım gələcəkdir. Bu aydındır və yeni izahat tələb etməyir».

«Ədəbiyyat qəzeti»nin 6 fevral 1937-ci il tarixli nömrəsində çap olunan «Bədii ədəbiyyat məhsulumuz» adlı məqalədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı İdarə heyətinin iclasında 1937-ci ilin nəşriyyat planlarına baxılmışdır və cari ildə çap olunacaq əsərlər içərisində Hüseyn Cavidin də əsərləri salınmışdır.

Stalinin 5 martdakı «tarixi çıxışı»ndan sonra çox keçmədən özü də təqiblərə sonradan məruz qalan Azərbaycan Sovet Yazıçılar İdarə heyətinin sədri S. Şamilovun «Kommunist» qəzetində çap olunan «Ədəbiyyatda bolşevizm idealları uğrunda» (17 mart 1937) məqaləsindən: «Yazıçılar içərisində Azərbaycan həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən Hüseyn Caviddir. Biz bilirik ki, Hüseyn Cavid burjuva romantizminin məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun üçün yaratdığı imkanlara və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey yazmamışdır».

1937-ci il martın 18-dən 23-dək keçirilən Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının III plenumunda deyilirdi:

- «Bir neçə kəlmə də Hüseyn Cavidin yenidən qurulması haqqında deməliyik. Hüseyn Cavid Əhməd Cavad deyildir. O, burjuva məktəbini keçmiş böyük bir yazıçıdır. Onun özünü yenidən qurması nə qədər çətin olsa da, hər halda müşahidə olunur. Onun «Ömər Xəyyam» əsərini götürəlim. Bu Hüseyn Cavid üçün müəyyən dərəcədə yenidən qurulmadı. Cavid Azərbaycan şairidir. Lakin Azərbaycan həyatından çox az yazır. Neçə ildir qadınlığın yüksəlişi haqqında yalnız bir əsər «Şəhla» yazmışdır. Halbuki, xalqımızın səadəti, mübarizəsi, xalqımızın yüksəlişi Hüseyn Cavid yaradıcılığından hiss edilməlidir. Oktyabr inqilabının XX ildönümü gəlir. Cavid deyir ki, faşizm və müharibə əleyhinə yeni bir əsər yazmışdır. O, bu əsərində ölkəmizin tələbini nə dərəcədə ifadə edə bilməmişdir? Hər halda onun yaradıcılığı haqqında tənqidimiz olduqca zəif və

dayazdır. Onun yeni əsərləri haqqında ciddi məqalə yoxdur. Bu isə bizim nöqsanımızdır».

Həmin plenumda M.Müşfiq haqqında deyilirdi: -«Cavanların nöqsanı yalnız onların mühafizəkarlığında deyil, eyni zamanda Müşfiq kimi gəncləri də zəhərləməsi və ləngitməsindədir».

İkinci məruzədən: «Yoldaş Hüseyn Cavidə neçə ildir ki, tənqid edirik. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının həyatından yazmayı, burada onu haqlı tənqid edirik. O, ədəbiyyatımıza panislamizm, pantürkizm gətirmişdir. H.Cavid Azərbaycan dilinə qarşı olaraq Osmanlı türklərinin dilini ədəbiyyatımıza gətirmişdir. Bu tənqiddə biz daima haqlıyıq. Burada heç bir güzəştə getməyəcəyik. Bu haradan gəlir? Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını kiçik, məhdud tarixli bir xalq hesab edir. Buna görə o öz yaradıcılığında özünəməxsus burjuaziya romantikası ilə osmanlı xalqına arxalanır, öz dilini və öz tematikasını da oradan alır. Biz Azərbaycan xalqının oğulları bu təhsillə mübarizə etmişik və edəcəyik, biz heç kəsə haqq verməyəcəyik ki, özünü minillik ədəbiyyat tarixi olan bir xalqa yuxarıdan baxsın və onu məhdud xalq adlandırsın».

«Ədəbiyyat qəzeti»nin 29 may 1937-ci il nömrəsində ittifaq üzvləri adından gizli imza ilə çap olunan «sıralarımızı dərindən yoxlamalıyıq» məqaləsində H.Cavid «nəzərdən yayınmamışdı»: «Bu təşkilatda məvkiyə pozulmuş, orijinallığını itirmiş, bədii yaradıcılığı solğunlaşmış şəxslər üzv olmamalıdır. Salman Mümtaz, Sultan Məcid Qənizadə, Sanılı, Müsaxanlı, Yusif Vəzir kimilərinin tezliklə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı sırasından xaric edilməsini qəti və inadlı sürətdə tələb edirik».

O illərdə ziyalıları, sənətkar şəxsiyyətlərini üz-üzə qoymaq düşünülmüş mürtəcə siyasət idi. Birini həbs etmək, ləkələmək üçün başqasının şahidliyindən istifadə etmək, sonra isə həmin şahidə də satqın adı vermək - bu, xalqa qənim kəsilən Kremlə işləyən Azərbaycanda H.U.Ejovun daxili işlər komissarlığındakı erməni mənşəli vəzifə sahiblərinin ən dəqiq vuran silahlarından idi. Belə ki, martın 14-də təsdiq olunan Azərbaycan SSR Konstitusiyasının elə 2-ci maddəsində deyilirdi: «Azərbaycan SSR-in siyasi əsasını mülkədar və kapitalistlər hakimiyyətinin devrilməsi, proletar diktaturasının əldə edilməsi, Azərbaycan xalqının çarizm və rus imperialist burjuaziyasının milli təzyiqindən qurtarması və millətçi əksinqilabın darmadağın edilməsi nəticəsində böyümüş və möhkəmlənmiş Əməkçilər Deputatlarının Sovetləri təşkil edir».

Azərbaycan K(b)P XIII qurultayı 1937-ci il iyunun 3-də axşam saat 6-da M.F. Axundov adına Opera Teatrının binasında öz işinə başladı. Bundan bir neçə saat sonra isə xüsusi adamlar «gizli millətçi əksinqilabi təşkilatda iştirakına» görə ittiham olunan Seyid Hüseyn, Salman Mümtazı, Yusif Vəziri, Sanılı, Hüseyn Cavidə və başqalarını həbs etdilər.

XIII qurultayın göstərişi isə belə oldu: «Qurultay, mədəniyyət və incəsənət cəbhəsində əksinqilabi trotskist-müsavatçı və burjuva millətçiləri elementlərinin

ziyançılığı nəticələrinin tezliklə və qəti surətdə aradan qaldırılmasını təmin edən tədbirlər görməyi Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinə, vilayət, şəhər və rayon komitələrinə tapşırır». M.F.Axundov adına Opera Teatrının salonunda qəbul edilmiş qətnamənin ədəbiyyat və incəsənət xadimləri əleyhinə çevrilmiş həmin maddəsi 5 iyunda «Pravda» qəzetində çap olunan Trotskist-sağ casusları amansızcasına darmadağın etməli və kökünü kəsməli» adlı məqalədəki aşağıdakı tezislə tamamilə səsləşirdi: «Trotskist - buxarınçı-rıkovçu casuslara, diversantlara və terrorçulara aman yoxdur və olmayacaqdır! Vətənimizin üzərinə əl qaldıran ən qəddar bütün düşmənləri yuvalarından çıxaracaq, əzəcəkdir və quduz itlər kimi məhv edəcəyik».

19 dekabr 1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı I xüsusi şöbəsinin rəisi Koqanın Suxanova göndərdiyi «Xidməti qeyd»də göstərilirdi ki, «xüsusi sərəncama qədər məhkum Hüseyn Cavid daxili həbsxanadan başqa yerə keçirilməsin».

İki il Bayıl və Keşlə həbsxanasında qalandan sonra Hüseyn Cavid haqqında belə bir hökm verildi:

**«SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı yanında
Xüsusi Müşavirənin 14 nömrəli protokolundan**

ÇIXARIŞ

9 iyun 1939 - cu il.

Eşidildi: 1882-ci ildə Naxçıvanda ruhani ailəsində anadan olmuş, bitərəf, qulluqçu, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, tutulana qədər şair-dramaturq Hüseyn Cavidin məhkum olunması ilə əlaqədar Azərbaycan SSR 24938 №-li iş.

Qərar: Hüseyn Cavid - antisovet təşkilatında və təbliğatında iştirakına görə Səkkiz il müddətinə islah-əmək düşərgəsinə salınsın, vaxtı 4 iyun 1937-ci ildən hesablınsın.

**SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı yanında
Xüsusi Müşavirənin Katibliyinin Rəisi**

(MARKEYEV)

Bax, göründüyü kimi represiya dövründə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinin taleləri qeyri azərbaycanlıların imzaları ilə həll olunurdu. Sözsüz ki, Azərbaycan oxucularının böyük əksəriyyəti bütün represiya proseslərinin başında M.C.Bağirovun durduğunu eşidib və oxuyublar. Ancaq siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar dövlət arxivində tədqiqat zamanı tanış olduğum sənədlərdə M.C.Bağirovun Azərbaycandakı Kreml emissarlarının caynağından mümkün qədər ziyalılarımızı xilas etmək cəhdlərinin şahidi oldum.

O, Stalinin apardığı bu qəddar siyasi kampaniyada mümkün qədər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərini qorumağa çalışırdı. Belə ki, onun bu addımlarının bir neçəsinin nümunəsi aşağıdakılardır. Məsələn, onun tapşırığı ilə Əliağa Şıxlinski haqqında hazırlanmış arayışda görmək olar.

Belə ki, bu arayışda (f. 1. op. 176, delo 30) yazılır ki, Əliağa Şıxlinskiyə Zaqafqaziya müftisi M.Q.Qayıbovun köməkliyi ilə Tiflis hərbi gimnaziya məktəbində təhsil aldığı göstərilir. Sonradan Tiflis kadet korpusu adlanan bu gimnaziyanı yüksək qiymətlərlə başa vurur. Sankt-Peterburqda Mixaylov adına hərbi artilleriya məktəbinə daxil olan Ə.Şıxlinski buranı 1881-ci ildə bitirir. Bu dövrdən onun əvvəlcə Qafqazda sonra isə Uzaq Şərqdə peşəkar hərbi kimi fəaliyyəti başlayır. Onun Yapon-Rus müharibəsində Port-Arturun müdafiəsində rolu yüksək qiymətləndirərək IV Georgi ordeninə layiq görülür. 1916-cı il Petroqraddın artilleriya müdafiəsinin rəhbəri təyin edilir. 1917-ci ilin sentyabrından 10-cu ordunun komandiri vəzifəsinə qədər yüksəlir. I Dünya müharibəsindəki xidmətlərinə görə Ə.Şıxlinski I dərəcəli Stanilov ordeni, I dərəcəli Anna ordeni və xəncəri ilə, II dərəcəli Vladimir ordeni və xəncərlə və general-leytenant yüksək adlarına layiq görülür. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası zamanı milli ordunun generalını represiyalardan xilas etmək üçün 26.04.1939-cu ildə «Pravda» qəzetinin №-li 117/7802 sayında rus artilleriyasının 550 illiyində Ə.Şıxlinski haqqında böyük məqalə dərc olunur. Bu məqalədə onun böyük hərbi təcrübəsindən və beynəlxalq miqyasda tanınan şəxsiyyət olmasından danışılır.

1943-cü il avqustun 18-də Əliağa Şıxlinski vəfat edib. Sonradan M.C.Bağirovun tapşırığı ilə Heydər Hüseynov 1946-cı ildə «Ə.Şıxlinski haqqında xatirələr» kitabını nəşr etdirir.

Əminə xanım «525-ci qəzet»in 1997-ci il 29 oktyabr tarixli sayında suallara cavab verir:

- Əminə xanım, necə oldu ki, 37-ci ildə sənət adamlarına qarşı olan təzyiqlər sizdən yan keçdi? Deyilənə görə, Mircəfər Bağirov sizin sənətinizə pərəstiş edirmiş.

- Bəy nəslindən olduğuma görə mənə və sənətimə hər vəchlə mane olmağa çalışırdılar. Məni komsomola keçirmədilər. Başa düşdüm ki, məni komsomola qəbul etməyiblərsə, partiya da keçirməyəcəklər (bəhanələri də o olurdu ki, bəy nəslindənəm, guya, bacım İrana ərə gedib, casusdur və s.)

Bütün bunlarsız isə mənim sənətdə uğurlarım əbəs olacaqdı. Bir sözlə, məni yox etmək istəyirdilər.

O vaxtlar bizim rəqs qrupu fəaliyyət göstərirdi. Mircəfər Bağirov bizə xüsusi diqqət yetirirdi. Gəlirdi, çıxışlarımıza tamaşa edirdi.

Bütün bu təzyiqləri görüb qət etdim ki, Mircəfər Bağirova bir məktub yazım: «Mən Sizə ata kimi müraciət edirəm. Bəy nəslindən olduğumu bəhanə gətirib məni komsomola qəbul etməzlər. Belə getsə, sənətimi atmağa məcbur

olacağam. Komsomola, partiyaya qəbul olunmayacağımsa, incəsənətdə qalmağımın nə faydası? Mən gəncəm, gərək taleyimi indidən həll edəm. Ümidim bircə Sızdır. Əgər məsləhət görsəniz, mən heç kimə maneçilik olmasın deyə, sənətimi ataram».

Üç gündən sonra gənc rəqqasənin sevinci dünyaya sığışmırdı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitənin katibi Mircəfər Bağırov «bəy nəslindən olan» Əminə Dilbaziyə rəsmi məktub göndərmişdi: «Siz bu sənətdən uzaqlaşmamalısınız, heç nədən ehtiyat etməyin».

Tədqiqatçı-jurnalist Teyyub Qurban 28 noyabr 2001-ci ildə «Həftə» qəzetində çap olunan məqaləsində qeyd edir:

«Mircəfər Bağırovla Xan Şuşinskiyin qiyabi tanışlığı 1923-cü ilə təsadüf edir. O zaman Şuşadan Bakıya gəlmiş iyirmi iki yaşlı xanəndənin «Müdafie evi»ndə təşkil olunmuş konsertinə gələnlər arasında iyirmi yeddi yaşlı Mircəfər Bağırov da vardı.

Xan Şuşinski Bakıya gələrək, Dövlət Filarmoniyasında müvəqqəti çıxışlarından sonra yenə də Ağdama qayıdırdı.

Otuzuncu illərdə Moskvanın ermənipərəst rəhbərləri Azərbaycanın inzibati orqanlarında öz adamlarını yerləşdirdikdən sonra milli-mədəni sərvətlərimizə də qəsd etmək istəyirdilər. «Proletarın» sevmədiyi tar, muğamat, qədim xalq mahnıları Mircəfər Bağırov üçün anası Yaxşıxanımın laylası kimi əvəzolunmaz idi. 1938-ci ildə çoxlarının «bəy» və «xan» sözlərini dillərinə gətirməkdən belə çəkindikləri bir zamanda Azərbaycan rəhbəri əsl adı İsfəndiyar olan Xan üçün Bakının mərkəzində mənzil ayrılmasına göstəriş verdi.

Xan Şuşinskiyə 1943-cü ildə Azərbaycanın xalq artisti adı verildi. 1944-cü ildə Mircəfər Bağırovun xeyir-duası ilə Cənubi Azərbaycana getdi, Təbriz, Ərdəbil, Qəzvin, Rəşt və başqa yerlərdə «Qarabağ» şikəstəsinin sədalarını ürəklərə hopdurdu».

Xalq yazığımız Manaf Süleymanov 1996-cı ildə Xəzər Universiteti nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Son bahara çatdıq...» kitabında yazır:

M.C.Bağırov məlumat alır ki, Azərbaycanın görkəmli yazıçı - dramaturqu Cəfər Cabbarlı və bir neçə görkəmli ziyalılarımız həbs olunmuşdur.

1922-ci ildə Mircəfər Bağırov bu hadisədən xəbər tutan kimi şəxsən kameraya gedib Cəfər Cabbarlı, Əziz Şərifli və digərlərini həbsdən azad edir».

Mircəfər Bağırov Əliğa Vahid də qayğı ilə yanaşır. Belə ki, qələm dostu kimi M.S.Ordubadı ilə birlikdə O, Mircəfər Bağırov tərəfindən yeni mənzillə mükafatlanır.. Üstəlik, Mircəfər Bağırovun göstərişi ilə ona və M.S.Ordubadiyə 10 000 manat pul mükafatı da verilir.

1949-cu ildə Mircəfər Bağırovun göstərişi ilə Əliğa Vahidə Azərbaycanın əməkdar İncəsənət xadimi adı verilir..

Rəsul Rzanın keşməkeşli ömür yolundan bəhs edən Anar özünün «Dünya bir pəncərədir» kitabında yazır: «Müxtəlif dövrlərdə - 30-cu illərdə, 50-ci illərin

ikinci yarısında, 60-cı illərin əvvəllərində, atama qarşı güclü tənqid kompaniyaları təşkil olunurdu... Atamın xəstəliyinin ən ağır günlərində isə ensiklopediyada müşavirə keçirildilər və vicdan çəkisini özünə artıq yük bilən birisi atamın kölgəsini qılınclayır. Deyirmiş ki, ali təhsil diplomu olmayan bir adam (atamın, doğrudan da, ali təhsil diplomu yox idi və bu barədə özü dəfələrlə demiş, yazmışdı) ensiklopediyaya necə rəhbərlik edə bilər?»

Rəsul Rza 1938-ci ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının müdiri, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri vəzifələrində çalışmışdır.

1946-cı ildən 1950-ci ilədək Mircəfər Bağirovun yanında keçirilən müşavirələrə o, Azərbaycan SSR kinematografiya naziri kimi dəvət olundu. 1945-ci ildə əməkdar incəsənət xadimi olan Rəsul Rza 1951-ci ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü.

Manaf Süleymanov «Son bahara çatdıq» kitabında Mircəfər Bağirov və Üzeyir Hacıbəyov arasındakı münasibətlər barədə yazır: «Mircəfər Bağirov Üzeyir bəyin sənətinə və şəxsiyyətinə böyük ehtiramla yanaşırdı. 60 illiyi münasibətilə Üzeyir Hacıbəyov təltif edildi, təntənəli yubileyi keçirildi. «Arşın mal alan» operettası əsasında film çəkildi.

Akademik İmam Mustafayev öz xatirələrində bu barədə belə yazır: «1945-ci il sentyabrında bir dəstə məsul işçi Bağirovun yanında Zuqulbadakı dövlət bağında idik. Saat 4-5 olardı. Birdən Bağirov dedi ki, bu gün Üzeyirbəyin anadan olan günüdür, özüdə xəstədir, bağındadır. Gedək, onu təbrik eləyək. Tez yaxşı bir gül dəstəsi düzəlddik. Bağdakı cürbəcür meyvələrdən bir səbətə doldurduq, iki maşında Mərdakana yola düşdük. Darvazanın qabağında maşını saxlayıb həyəətə girdik. Üzeyir bəyin arxası Məleykə xanım verendada idi. Bizi görəndə ərinə səslədi: «Üzeyir, qonaqlar gəlib». Üzeyirbəy həyəətə çıxdı, əynində xalat vardı: kişini görəndə istədi geri qayıdıb paltarını dəyişsin. Bağirov qoymadı, cəld yaxınlaşdı, Üzeyiri qucaqlayıb əlini sıxdı. Dedi ki, səni ad günün münasibəti ilə təbrik etməyə gəlmişik.

Bir qədər söhbət etdik, adama bir stəkan çay icib salamatlaşdıq».

Sonralar Üzeyirbəy Hacıbəyov Mircəfər Bağirova yazdığı məktubunda Mərdəkan görüşünü yada salırdı. Məktubda deyilirdi: «Əziz, çox mötərəm Mircəfər! Sizinlə Mərdəkanda məni son dərəcə həyəcanlandıran görüşün unudulmaz təsərrüatı altında mənə daimi, ürəkdən gələn diqqətiniz üçün Sizdə hədsiz təşəkkürümü ifadə etməyə söz tapmıram. Moskva ətrafında və burada müalicə zamanı Sizin mənə göstərdiyiniz səmimi qayğını hiss edirdim.

... Sizə sadıq olan Üzeyir Hacıbəyov».

Sözsüz ki, M.C.Bağirov Üzeyir Hacıbəyovun ad gününü qeyd etməklə və onun Stalinlə münasibətlərdə xoş əlaqələr qurmaqda kömək etmişdi. Sanki bununla M.C.Bağirov keçmiş müsavat və müstəqil Azərbaycanla bağlı olan insanların Sovet quruluşuna düşmən kəsilmədiyini Stalin qarşısında sübut etmək istəyirdi.

1934-cü ilə Üzeyirbəy Hacıbəyov Azərbaycan Konservatoriyasının Azərbaycan Musiqisi kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışırdı. «Koroğlu» operası üzərində işləyirdi. Həmin ildən başlayaraq ta 1948-ci ilədək Mircəfər Bağirovun iştirakı ilə keçirilmiş büro iclaslarında respublikada keçirilən mühüm tədbirlərə aid elə bir komissiya yoxdur ki, tərkibində Üzeyirbəy Hacıbəyovun adı olmasın. 1936-cı ildə Üzeyirbəy Hacıbəyova «Əməkdar incəsənət xadimi» adı verilmişdir. 1937-ci ildə Üzeyirbəy Hacıbəyova Mircəfər Bağirovun yanında keçirilən müşavirədə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri kimi iştirak edirdi. 1937-ci ilin setyabrında böyük bəstəkara «Azərbaycan xalq artisti» adı verildi. Həmin ilin noyabrında Ü.Hacıbəyov SSRİ Ali Sovetinə deputatlığa namizəd göstərilmiş və dekabrda deputat seçilmişdir.

1937-ci ilin Azərbaycan mətbuatının baş qəhrəmanı Üzeyirbəy Hacıbəyov və onun «Koroğlu»su idi. «Kommunist» qəzetinin 1937-ci il 12 fevral tarixli sayında Üzeyirbəy Hacıbəyov yazırdı: «Bu yaxınlarda «Koroğlu» operasına baxış mənə çox fayda verdi. Azərbaycan musiqi xadimləri, xüsusilə Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirov yoldaş və Azərbaycan hökumətinin başçısı Hüseyn Rəhmanov yoldaş mənə çox qiymətli və konkret göstərişlər verdilər».

Mircəfər Bağirov, Üzeyirbəy üçün «Koroğlu» operasının baxışı zamanı Mircəfər Bağirovun bəstəkara tövsiyələrindən biri də gələcəkdə də simfonik əsərlər yazanda tar və kamançanı orkestrə daxil etsinlər.

1938-ci ildə Üzeyirbəy SSRİ xalq artisti fəxri adı verildi, Lenin ordeni ilə təltif olundu. O, «M-1» markalı avtomaşın ilə mükafatlandırıldı.

Arxivdə saxlanılan «Mircəfər Bağirov imzalı bu sənəd «Üzeyir Hacıbəyovu Bağirov həbsə almaq istəyirdi» fikirləri tamamı ilə əsassızdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himnini yazan, doğma qardaşı Fransada yaşayan bəstəkari qoruyub - saxlamaq Mircəfər Bağirova müyəssər olur. «Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 60 və musiqi fəaliyyətinin 40 iliyinə hazırlıq görülməsi və onun keçirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər barədə Xalq Komissarları Sovetini və Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı:

1. Azərbaycan Operasının banisi, SSRİ xalq artisti, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 60 və musiqi fəaliyyətinin 40 illiyinə hazırlıq görülməsi və yubleyin keçirilməsi üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təşkil edilsin:

M.İbrahimov (sədr)
H.Həsənov
N.Allahverdiyev
H.Hüseynov
S.Rəhimov
Səməd Vurğun Vəkilov
Musa Əliyev
H.Rəhimov

Əli Vəliyev
Şövkət Məmmədova
Bülbül Məmmədov
Zeydman
Rəsul Rza

2. Azərbaycan SSR Elmlər akademiyasına (Mirqasımov, Hüseynov yoldaşlara) tapşırılsın ki, Üzeyir Hacıbəyovun həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətindən bəhs edən kitabça hazırlayıb nəşr etsin.

3. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İdarəsinə (H.Rəhimov yoldaşa) bir vəzifə olaraq tapşırılsın.

a) «Koroğlu» operasının və Stalinin 60 illiyinə həsr olunmuş kantantanın Azərbaycan və rus dillərində mətinlərlə klavirini nəşr olunmaq üçün hazırlasın:.

b) «Arşın mal alan» musiqili komediyasının klavirini nəşr etsin:

c) Teatr muzeyində Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığına həsr olunmuş sərgi təşkil etsin:

ç) Hacıbəyov həyatına, ictimai fəaliyyətinə həsr olunmuş məruzə və mühazirələr həmçinin xüsusi radio verilişləri təşkil etsin:

d) Üzeyir Hacıbəyovun 60 illik yubileyinin keçirilməsində yerli təşkilatlara keçirilməsində köməklik göstərmək məqsədilə Naxçıvana, Kirovabad, Ağdam, Stepanakert, Şuşa, Nuxa və Ağcabədiyə yaradıcı işçilərdən və bəstəkarlardan ibarət briqadalar ezam edilsin.

4. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqına tapşırılsın ki, Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətinə aid məqalələr hazırlasın və dərc olunmaq üçün mərkəzi qəzetlərə - «Pravda», «İzvestiya», «Komsomolskaya pravda», «Sovetskoye iskusstvo» və digər qəzetlərə göndərihsin.

5. Azərbaycan Dövlət Radio Komitəsinə (Abbasov yoldaşa) təklif edilsin ki, Üzeyir Hacıbəyovun musiqi əsərlərindən ibarət xüsusi proqramlar hazırlasın və Ümumittifaq radio komitəsinə göndərsin.

6. Kinomatoqrafiya İşləri İdarəsi (Rəsul Rza yoldaş) Üzeyir Hacıbəyovun yubileyinə həsr olunmuş materiallar hazırlasın və xüsusi kino - xronika nümayiş etdirdsin.

7. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının müdavimləri üçün hər biri 400 manat olmaqla, Üzeyir Hacıbəyovun adına iki təqaüd təsis edilsin.

8. Azərbaycan Respublikası Elmələr Akademiyasının İncəsənət İnstitutuna Üzeyir Hacıbəyovun adı verilsin.

9. Respublika qəzetləri redaktorlarına tapşırılsın ki, Üzeyir Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığı barədə materiallar dərc etsinlər, yubiley günü - sentyabrın 18-də isə qəzetin bütöv bir səhifəsini ona həsr etsinlər.

10. 1945-ci il sentyabrın 18-də Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 60 illiyi günü bəstəkarların, yazıçıların, artistlərin və Bakı şəhəri ziyalılarının digər nümayəndələrinin iştirakı ilə tən-tənəli yubiley gecəsi keçirilsin.

11. ÜİK(b)P Mərkəzi Komitəsindən xahiş edilsin ki, SSRİ Xalq artisti Üzeyir Hacıbəyov yoldaşın yubleyinin keçirilməsinə icazə versin.

Azərbaycan SSR

Xalq Komissarları Sovetinin sədri:

Azərbaycan K(b)P MK katibi:

T.Quliyev.

M.C.Bağirov.

Bütün bunlar milli təəssübkeşliyindən çıxış edən M.C.Bağirovu həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşdirir. Belə ki, bu hadisə xüsusi ilə 1938-ci ilin əvvəllərindən başlayır. Azərbaycandan SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığına və ÜİK(b)P-nın MK-ya göndərilən donoslarda M.C.Bağirovun Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığından həbslərdən bir çox insanların azad edilməsi barədə müraciətləri göstərirdi. 1938-ci ilin yanvarında N.İ.Yejovun tapşırığı ilə Bakıya SSRİ daxili işlər komissarlığından böyük bir qrup komissiya gəlir. Komissiyanın əsas məqsədi respublika rəhbərliyinin əksinqilabla mübarizəsinin zəif təşkil edilməsini və M.C.Bağirovun əksinqilabçılara qayğı ilə yanaşmasını üz çıxartmaq idi. Məhz bu dövrdə Azərbaycan xalq daxili işlər komissarı Y.D.Sumbatov-Topuridze vəzifəsindən kənarlaşdırılaraq heç bir işlə təmin olunmur. Moskvadan gələn komissiya isə M.C.Bağirovun həbsini əsaslandırmaq üçün müəyyən işlər görür və bu yoxlamanın nəticələri kimi onun millətçi-təmayülçü olmağı barədə Moskvaya məlumatlar ötürürlər. Bu məlumatlarda onun «Hümmət» təşkilatı ilə əlaqələri xüsusi vurğulanırdı. Lakin hadisələrin məcrası L.R.Beriyanın 1938-ci ilin yazında SSRİ Xalq daxili işlər komissarının müavini seçildikdən sonra dəyişilir. Belə ki, Beriya bu vəzifəyə gəldikdən sonra onun ilk işlərindən biri kimi Y.D.Sumbatov-Topuridzeni Moskvaya yanına gətirərək işlə təmin etməyi olur. Y.D.Sumbatov-Topuridze SSRİ Xalq daxili işlər komissarlığının təsərrüfat şöbəsinin rəhbəri olur. L.P.Beriya N.İ.Yejovun tapşırığı ilə Bakıya göndərilmiş komissiyanın düzgün yoxlanış aparmadığı barədə Stalinə məlumat verir.

A.A.Ovsienko «Beriya» kitabında qeyd edir ki, Beriya Daxili İşlər Komissarlığının istintaq materialları ilə tanış olarkən «Ay-ay-ay, bunlar nə ediblər» deyərək bütün özbaşınalılıqlar barədə Stalinə məlumat verir. Təsədüfi deyil ki, 17 noyabr 1938-ci il ÜİK(b) P MK-nın qərarında deyilirdi:

«1937-38-ci illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (NKVD) apardıqları istintaqlar böyük çatışmazlıqları ilə bərabər qeyri-insani münasibətlərlə daxili işlər və prokuratura orqanlarına ləkə gətirmişlər».

Xalq daxili işlər komissarlığının işçiləri agentura-informasiya mənbələrinə istinad etməyərək istintaq zamanı ittiham olunan şəxslərdən günahlarını boyunlarına aldırıqdan sonra, bu müstəntiqlər həmin müqəssirin ifadələrini təsdiq

edən sənədlər üzə çıxarmamışlar. Onlar ittiham olunan şəxslərin ifadələrini protokollara yazdırana qədər istintaqı qeydlərlə aparmışlar. İttiham olunan şəxs günahları tam boynuna alandan sonra qeyri-qanuni protokollar «tərtib edilmişdir».

ÜİK(b) P MK-nın bu qərarının formalaşmasında sözsüz ki, L.Beriyanın xidmətləri misilsizdir. Belə ki, bu qərardan sonra NKVD-yə (Xalq daxili işlər komissarlığına) və prokraturaya kütləvi həbs əməliyyatları və sürgünlər həyata keçirməkləri qadağan olundu. Bundan sonra istənilən həbsi yalnız prokraturanın sanksiyası və məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirmək olardı. Həmçinin qərara görə məhkəmə «üçlükləri» ləğv olunurdu. Şübhəli şəxslərin işi məhkəmə orqanlarına və ya xalq daxili işlər komissarlığının xüsusi yığıncaqlarına verilirdi. Bu yığıncaqlarda isə vəkil və dövlət ittihamçısının iştirakı vacib sayılırdı. Şübhəsiz istər Beriya, istərsə də M.C.Bağırov Zaqafqaziyada onların iradəsindən asılı olmayan ədalətsiz həbslərin səbəbkarı kimi N.İ.Yejovun nə vaxtsa məsuliyyət daşıyacağını bildirdilər. Buna görə də 1938-ci ilin 24 noyabrında siyasi büro Yejovu SSRİ Xalq daxili işlər komissarı vəzifəsindən azad edir. Bu vəzifəyə isə L.R.Beriya seçilir. Çox keçmir ki, 1939-cu ilin aprel ayında Beriyanın tapşırığı ilə Sumbatov-Topuridzenin rəhbərliyi altında əməliyyat qrupu (baxmayaraq ki, Sumbatov o döv-də Moskvada NKVD-nin təsərrüfat şöbəsi müdürü idi - A. M.) N.İ.Yejovu həbs edirdilər. 4 fevral 1940-cı ildə N.İ.Yjovun cinayətləri sübut edilərək güllələnmə cəzasına məhkum edilir.

II HİSSƏ

BAĞIROV-BERİYA MÜTTƏFİQLİYİ

Nikolay Konstantinoviç Baybakov müəllifi olduğu «Ot Stalina do Yeltsina» adlı kitabında qeyd edir. 1935-37-ci illərdə Qızıl orduda hərbi xidmətdən sonra 1937-ci ilin yanvarında yenidən doğma Bakıya qayıtdım bir müddət məni Balaxanıda Neft istehsalı idarəsinin rəisi işlədikdən sonra avqustda «Leninneft» trestinin baş mühəndisi təyin etdilər. Bir ildən sonra isə bu trestin rəisi təyin etdilər. Əlbəttə 1937-ci il öz həbsləri və represiyaları ilə bərabər mənim taleyimdə kardinal dəyişikliyə səbəb oldu. Budur həyatımda yeni bir dəyişiklik: 1938-ci ilin martında Ümumittifaq neftçilər tədbirində mən rəhbərlik etdiyim müəssisədə yeni üsullarla neft hasilatının artırılması barədə çıxış etdim. Tədbirə SSRİ Yanacaq sənayesinin xalq komissarı L.M.KaqaNoviç rəhbərlik edirdi. Bu hadisədən iki ay keçmişdi M.C.Bağirov məni yanına çağırırdı, otaqa daxil olduqda onun iş otağında zəngin şər q şirniyyatı ilə bəzədilmiş çay süfrəsini gördüm. Məni süfrə başına dəvət etdi və KaqaNoviçin mənimlə maraqlandığını söylədi. Əlavə etdi ki, məndə (M.C.Bağirov - A.M.) səni yeni vəzifəyə təyin olunmağın KaqaNoviçə təqdir etdim və mənə yanacaq sənaye xalq komissarı A.M.KaqaNoviçin əmri ilə Kuybişevdə «Şər q neft hasilatı» ümumittifaq birliyinin rəisi təyin olunduğumu bildirdi. Mənə yeni işimdə uğurlar arzulayaraq və onun diqqət mərkəzimdə olacağını vurğuladı.

Artıq 1940-cı ildə Yanacaq sənayesi Xalq Komissarlığı 2 hissəyə ayrıldı Neft və Kömür sənayesi Xalq Komissarlığı yaradıldı.

Əvvəllər İvanov vilyaəti partiya komitəsinin I katibi işləmiş İ.Sedirni neft sənayesi xalq komissarı təyin etdilər, N.K.Baybakovu I müavinlik vəzifəsinə yüksəldirlər.

N.K.Baybakov sonra öz kitabında qeyd edir. Sözsüz ki, bu vəzifəyə təyin olunmağım və mənim taleyimdə karyeramın sürətlə inkişafının görünməyən səbəbləri bir müddət sonra mənə aydın oldu. Yadımdan bu hadisə heç vaxt çıxmaz, neft sənayesi xalq komissarlığının təsərrüfat müdürü öz ad günü ilə əlaqədar məni zorla restorana apardı. Sözsüz ki, həddimi gözləyərək quru çaxır içdim. Səhər tezdən şəxsən Beriya zəng edib (o vaxt o, SSRİ xalq komissarları şurasının I müavini idi) və məndən soruşdu:

- Baybakov axşam harada idin?
- Necə harada? Mən işdə idim.
- Bəs işdən sonra? - üstümə hücum etmədən “ata nəvazişi” ilə mənə sual verdi
- «Nasional» restoranında iş yoldaşımın ad gününü qeyd edirdik.

- Bu nə bardakdır, bircə bu qalmışdı. Xalq komissarları və onların I müavinləri axşamlar restoranlarda sülənsinlər. Bir də belə şey təkrarlanmasın! Nizam-intizam bu cürdür!

Bundan sonra mən restoranlarda olmurdum. Ancaq bu zəngin mənasını mən 1944-cü ildə Stalin məni yanına çağırtdıranda başa düşdüm. Stalinin qəbul otağına tam dəqiq vaxtında gəldim. Stalinin katibliyinin müdiri A.A.Poskrebtiyev məndən, bir qədər gözləməyi xahiş etdi və bildirdi ki, Stalin hansısa vacib bir kitabı axtarır. Bir müddət sonra Stalinin kabinetinə girmək mənə müəssər oldu. Stalin ayaq üstə kitab oxuyurdu (onu da qeyd etmək lazımdır ki, o gündə 100 səhifə kitab oxuyardı və otağında böyük kitabxanası vardı) İçəri girdikdə Stalin başı mütaliyyəyə qarışdığından öskürərək onun kabinetində olduğumu hiss etdirdim.

- A Baybako, cavan oğlan (O dostyana səslənsin deyə, məni Baybako çağırdı). Əyləşin, deyərək əllərini mənə uzatdı və görüldü.

- Yoldaş Baybakov, Sizi biz neft sənayesi xalq komissarı təyin etdik. Mənə məlumdur ki, keçmiş neft sənayesi xalq komissarı Sedin çox ciddi yanlışlığa yol verib və ümumilikdə, isə o neft sənayesindən bir o qədər də baş çıxarda bilmirdi. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, yoldaş M.C.Bağırov Moskvaya Sedinin restoranda əyyaşlıqla məşğul olması barədə siqnal verdi. Malenkov onu müdafiə etməyə cəhd edib. Ancaq olduqca uğursuz. Buradan aydın olurdu ki, A.P.Beriyanın N.K.Baybakova restorana getməsinə icazə verməməsilə, M.C.Bağırovun onu həmişə diqqət mərkəzində saxlayacağı sözləri heç də əsassız deyilməmiş.

M.C.BAĞIROVUN 1941-45-ci illərdə ZAQAQAZIYA CƏBHƏSİ ÜZRƏ MÜDAFİƏ ŞURASININ ÜZVÜ KİMİ FƏALİYYƏTİ

O dövrdə Təsərrüfat-partiya orqanlarında fəaliyyət göstərən şahidlərdən eşitdiklərimiz bir neçə misallar: rayon partiya komitəsinin iclas iştirakçıları həmişə ehtiyat edərildilər ki, Bağirov birdən yığıncaqda peyda ola bilər. Bağirov iclas zamanı bir şəxs diqqətlə baxardısı, o şəxs artıq tələyin son mənzilə çatmasını hiss edirdi. Bu anlar çox vaxt həmin şəxs infarkt olaraq xərkədə salonu tərkdir. O, öz qohum-əqrabasına qarşı da çox amansız olmuşdur. Bir gün Bağirova xəbər verirlər ki, Quba rayonunda komsomolun katibi işləyən bacısı oğlu qonaq olduğu yerdə ona bir xalça pay veriblər. Bağirov bacısı oğlunu yanına çağırır, bu hadisənin olduğunu öyrəndikdən sonra ona yandırıcı bir şillə vurur və tapşırır ki, apar xalçanı hardan gətirmisən qaytar yiyəsinə. Yaxud digər bir misal Bağirov öz savaşqan oğlu Volodya (Cahangir) ilə amansız davranırdı və tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olurdu. Müharibə başladıqdan sonra hamı kimi M.C.Bağırov öz oğlunu da müharibəyə yollayanlardan biri olur. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycanın hər guşəsində olduğu kimi hamı korluq çəkirdi. Bu zaman İsmayilli rayonu Basqal kəndində orta məktəb müəlliməsi Məmmədova Zəminə Mir Cəfər Bağirova məktub yazır. O, məktubda şagirdləri birə basdığıni bildirir, həmin

məktubdan bir neçə gün sonra məktəbə gələn Məmmədova Zəminə məktəbin həyətidə qara avtomobilin dayandığını və bir neçə hərbcini görür. Müəllimlər otağına daxil olduqda hərbi şineldə M.Bağırovu görür. Bağırov Zəminə müəlliməyə yaxınlaşaraq deyir: «- Məktubu siz yazmısınız?» Müəllimə bəli cavabı verir. «Yazdıqlarınız düzdürmü?» Bəli. O, məktəb direktoruna sual verir: «Məktubda yazılanlar düzdürmü?» Məktəbin direktoru əl-ayağı əsə-əsə bunu inkar edir. Bağırov uşaqların paltarlarını yoxlamağı hərbcilərə tapşırır və nəticədə həqiqətən də vəziyyətin acınacaqlı olmasının şahidi olur. Zəminə müəlliməni yanına çağıraraq əllərini çiyinə vurur və deyir: «Qızım bundan sonra sənin işin çətinə düşsə, mənə yoldaşlıq məktubu yazsa bilərsən». O gedəndən sonra Basqala ardı-arası kəsilmədən yük maşınları ilə un, şəkər, sabun və başqa gündəlik tələbat malları daşınır və sakinlər arasında bölüşdürülür.

Müharibə dövründə ümumiyyətlə M.C.Bağırov imkan daxilində ziyalıların və azyaşlı Azərbaycan balalarının qayğısına qalmağa çalışır. Bunun sübutu kimi onun imzaladığı sənədlərdə görə bilərik.

Belə ki, 27 mart 1942-ci ildə Az. KP MK-nın bürosunun 2227 №-li protokoluna görə (bax: f. I, S:103. iş 66 səh 12-13) Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası və Az. K(b) QMK-nın qərarına görə xəstəxanaların və uşaq müəssisələrinin qida məhsulları ilə təmin olunması üçün təsərrüfat sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulurdu.

Belə ki, qərarla göstərilirdi ki, məktəblərin, uşaq bağçalarının, yetimxanaların, pioner düşərgələrinin, xəstəxanaların və s. müəssisələrin torpaq sahələrində meyvə ağaclarının, kartofun əkilməsi, xırda quşçuluq təsərrüfatının yaradılması, südçülük fermalarının təşkili həyata keçirilməlidir.

Qərarla göstərilmişdir ki, Bakı şəhər icra hakimiyyəti on günə torpaq sahələrinin ayrılmasını təşkil etməlidir.

Bütün yuxarıda sadalanan məsələləri həyata keçirmək üçün məsuliyyəti Səhiyyə komissarlığının, Bakı şəhər icra komitəsinin, Xalq tələbat komissarlığının rəhbərləri daşıyırdı.

Elm, Ədəbiyyat və İncəsənət xadimlərinin müharibə dövründə həyatda qalmaları və onların acından ölməmələri üçün Mərkəzi Komitə 27 mart 1942-ci ildə digər bir qərar verir.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КП (б) Аз.
Протокол № 227 пункт 8 индекс от
27. III. 1942 г. заседания Бюро ЦК КП (б) Аз.

Постановление СНК и ЦК КП (б) Азербайджана
«Об организации снабжения работников науки, искусства и литературы»,
(приказ Наркомторга Союза ССР от 9 марта 1942 года № 37)

В соответствии с решением партии и правительства об улучшении снабжения работников науки, искусства, литературы, Совнарком и ЦК КП(б) Азербайджана ПОСТАНОВЛЯЮТ:

1. Предложить Наркомторгу АзССР (т. Ахмедов) с 1 апреля 1942 года организовать для работников науки, искусства и литературы снабжение по нормам, утвержденным для рабочих и ИТР предприятий особого списка и по нормам, установленным для рабочих промышленности, транспорта и связи.

2. При составлении списка и организации снабжения учесть, что:

а) академики и члены-корреспонденты Академии наук СССР, лауреаты сталинских премий, заслуженные деятели науки, техники и искусства, народные артисты СССР и Азербайджанской ССР должны снабжаться по установленным нормам продовольственных товаров для рабочих и ИТР предприятий особого списка, а также дополнительно получать шоколад в количестве 300 граммов, какао или кофе 500 граммов в месяц;

б) профессора, доктора наук, доценты - зав. кафедрами вузов, директора вузов и научно-исследовательских институтов и вузов, научные сотрудники Азербайджанского филиала Академии наук СССР, докторанты - сталинские стипендианты, заслуженные артисты АзССР, артисты цирка и балета, члены Союза советских писателей, советских художников, советских архитекторов, советских композиторов должны получать продовольственные товары по нормам, утвержденным для рабочих промышленности, транспорта и связи.

3. Предложить Наркомторгу Азерб. ССР (т. Ахмедов) выделять для приготовления обедов в столовых, организуемых для работников науки, искусства и литературы мясо, рыбу, жиры, крупу в размерах, равных нормам, установленным для рабочих промышленности транспорта и связи, сверх отпускаемых основных продовольственных товаров из магазинов по спискам.

4. Предложить Наркомторгу Азербайджанской ССР т. Ахмедову в целях упорядочения отпуска товаров и их учета, выдавать по утвержденному списку работникам науки, искусства и литературы отпечатанные типографским способом заборные книжки, по которым отпускать нормированные продукты, с погашением объявляемых талонов, и пропуска на право входа и пользования столовой.

5. Предложить Наркомпросу Азерб. ССР (т. Мамедов), Наркомздраву (т. Исмаилов) «АзФАН»у (т.т. Гусейнов и Азизбекова Ш.), Наркозему (т.т. Джафаров и Абдулов). Управлению по делам искусств при СНК Азербайджанской ССР (т. М. Ибрагимов) и руководителям наркоматов Азербайджанской ССР в суточный срок представить на утверждение комиссии Совнаркома и ЦК КП (б) Азербайджана персональные списки работников науки, искусства и литературы.

6. Предложить Наркомторгу АзССР т. Ахмедову:

а) выделить в гор. Баку два образцовых магазина и две столовые для организации снабжения и питания работников науки, искусства и литературы;

б) укомплектовать штат организуемых магазинов и столовых честными, проверенными работниками и представить их персональные списки на утверждение;

в) в организуемых магазинах, кроме нормированных продуктов, продавать также хлеб, сахар по установленным карточкам, овощи, гастрономические, бакалейные и другие товары;

г) в суточный срок телеграфно сообщить Наркомторгу Союза ССР контингент работников науки, искусства и литературы на предмет получения централизованных фондов;

7. Командировать в г. Кировабад для оказания помощи местным партийным организациям в деле организации снабжения и питания работников науки, искусства и литературы зам. Наркомторга Азербайджанской ССР т. Самедова и зав. Отделом торговли и общественного питания ЦК КП (б) Азербайджана т. Мамедова.

8. Обязать т. Ахмедова (Наркомторг) Ализаде (Наркомго-сконтроля) и отделы торговли и общественного питания ЦК и БК КП (б) Азербайджана систематически контролировать работу столовых и магазинов по снабжению работников науки, искусства и литературы, добиться образцового, культурного обслуживания интеллигенции, взятый на особый список снабжения, привлекая к строжайшей ответственности виновных в допущении обвешивания, обмеривания и обсчета.

9. Для практического руководства организацией магазинов и столовых, подбора и укомплектования кадров этих магазинов и столовых, а также для утверждения списков работников науки, искусства и литературы, подлежащих снабжению согласно настоящему постановлению, выделить комиссию в составе следующих товарищей;

1.Аллахвердиева Н.

зам. пред. СНК Аз ССР - председ. комиссии.

2. Азизбекова А.

“ “ - член комиссии.

3. Заманова

Секретарь ЦК КП (б) Азербайджана - член комиссии.

4. Гаджиева Ю.

Секретарь БК КП (б) Азербайджана - «»

5. Ахмедова

Наркомторг Аз ССР - «»

10. Обязать райкомы КП(б) Азербайджана, Наркомпрос (т. Мамедов), Наркомздрав (т. Исмаилов), Наркомзем (т. Джафаров). Управление по делам искусств при СНГ АзССР (т. Ибрагимов М.), АзФАН (т. т. Гусейнов, Азизбеков Ш.) и руководителей других наркоматов и научных учреждений разъяснить работникам науки, искусства и литературы о новом проявлении сталинской заботы партии и правительства о советской интеллигенции, привлекая её к ещё более активному участию в деле социалистического строительства и обороны страны от немецко-фашистских захватчиков.

Председатель Совнаркома
Азербайджанской ССР
(т. Кулиев)

Секретарь ЦК КП (б)
Азербайджана
(М.Д. Багиров)

Müharibənin ilk illərində Türkiyənin Hitler Almaniyası ilə xoş münasibətləri formalaşmışdı. Bu münasibətlər 1942-ci ilin yayına qədər daha sıx idi. Türkiyənin siyasi rəhbərliyi İtaliyanın Almaniyağa yaxınlaşdığını görəndə anladı ki, Osmanlı imperatorluğunun məqrib ərazisini işğal etmiş italyan ordusunun növbəti hədəfi uzaq gələcəkdə Türkiyə torpaqları olacaqdır. Ona görə də türklər Almaniya ilə bərabər SSRİ-yə qarşı müharibə elan edirlər. Ancaq 1942-ci ilin yazında Mikoyan məharətlə Stalinin qarşısında məruzə ilə çıxış edir. Azərbaycanlıların türk olduğunu qeyd edərək, Almaniyağa mövcud olan Azərbaycan legionlarını əsas götürüb və Cənub sərhədlərində türklərin yerləşməsinə gələcəkdə Bakı neftini itirmək təhlükəsinə şərait yaratdığını göstərdirdi. Nəticədə Azərbaycandan azərbaycanlıların «Deportasiya» məsələsini siyasi büroya çıxarılır. Beriyanın başqa siyasi büronun bütün üzvləri bu departasiyaya razılıq verirlər. Beriya öz çıxışında «bu işi» M.C.Bağirovun razılığı olmadan həll etmək olmaz deyərək siyasi büronun iclasında ümumi fikrə gəlməyə şərait yaratmışdır. İclasdan sonra M.C.Bağirova zəng edərək dərhal bir neçə tədbirləri həyata keçirməyi məsləhət görür. O vaxtlar Azərbaycan torpaq xalq komissarı olmuş Cəfər Cəfərov öz xatirələrində qeyd edirdi: M.C.Bağirov mənə telefon açaraq yanına çağırırdı. Kabinetə daxil olduqda Respublika rəhbərliyinin böyük əksəriyyəti onun ətrafına toplaşmışdı. O mənə dedi: «Yaxın gəl. Bir neçə günə azərbaycanlı komsomol təşkilat rəhbərlərinin yerli orqanlarının və xüsusən 50 yaşa

qədər partiya təsərrüfat rəhbərlərinin kütləvi şəkildə müharibəyə getmək barədə Stalinə teleqramını təşkil edirsən». Mən otağı tərk etdikdə M.C.Bağirov kabinetdə olan digər rəhbər yoldaşlara öz tapşırıqlarını veriridi.

Görünür ki, M.C.Bağirov bu qəbildən olan ictimai-siyasi addımlarıyla və L.P. Beriyanın köməkliyi ilə 1942-ci ildə azərbaycanlılarının departasiyasının qarşısını alır. Ola bilsin ki, 1942-ci ilin sonunda Türkiyənin Almaniyaya ilə münasibətlərinin korlanması da deportasiya məsələsini 1947-ci ilə qədər gündəlikdən çıxartdı.

Azərbaycan oğulları isə Sovet ordusu tərkibində faşist Almaniyasına qarşı vuruşurdular. Azərbaycanlıların əksəriyyəti rus dilini bilmirdi. Döyüş zamanı rus dilində verilən hər hansı bir əmri başa düşmürdülər. Bu da rus zabıtləri tərəfindən, hərbi nizamnaməni pozduqlarına görə onların hərbi tribunala verməklərinə səbəb olurdu. Bəzən isə rus generalları yerindəcə azərbaycanlıları güllələyirdilər.

Nəsiman Yaqublu «Azərbaycan legionerləri» kitabında qeyd edir (səh. 105):

«Cəbhə bölgələrində, hərbi hissələrdə və döyüş yerlərində Azərbaycanlı əsgərlərə qarşı kobud münasibətlə, nifrətlə yanaşmalar vardı. Rus şovnizmi hissələri ilə yaşayan 3-cü taburun komandiri Ponamaryov açıqca bildirdi. «Mən onunla döyüşə getməyəcəyəm». Yaxud əsgəri hissələrdə belə məzmunlu şayələr yayılırdı «Azərbaycanlılardan döyüşən çıxmaz». Belə münasibətlər, şübhəsiz ki, döyüşçülərə mənfi təsir göstərir, onlar təhqir olunurdular. Odur ki, Döyüşçülər arasında beynəlmilər tərbiyə işinin yüksəldilməsi ciddi problem olaraq qalırdı. Əsgərlərə olduqca pis qayğı və xidmət göstərilir. Yorğan döşək çatışmır, hamama aparılmır, yaralılara tibbi xidmət təşkil edilmirdi.

Məxfi sənədlərdə göstərilirdi ki, əsgərlərin çoxu rus dilini bilmirdi. Bu mənada onlar komandirlərin əmrini düzgün yerinə yetirmirdilər və müvafiq qayda da cəzalandırılırdılar. Rus dilini bilmədiklərindən əsgərlər silahlarla davranışında pis mənimsəyirdilər. O illərin döyüş sınaqlarından keçmiş 76 yaşlı Ceyfun kişi xatırlayırdı: «Bizi traktor zavodunda yerləşdirildilər. Qısamüddətli kursda bizə desant və paraşütçü peşələrini öyrətdilər. «Öyrətdilər» deyəndə ki, beş - on günə nə öyrənmək olar. Sonra Ukraynaya göndərildik. Faşistlər çox güclü idi. Həm də biz, cənub uşaqları soyuğa dözmürdük. Almanlarla əlbəyaxa-döyüşlər ordumuza baha başa gəlirdi. Hər dəfə döyüşə girəndə əllərimi göyə açırdım: «Ey bizi yaradan, mənə ucuz ölüm vermə!».

Azərbaycanlı əsgərlərin çoxluq təşkil etdiyi hissələrdə yerləşdirən, rəhbər heyətdə olan ermənilər isə «intiqam» almağı unutmur, onları incidirdilər. Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Məmmədova göndərilən məktubda yazılmışdı: «276-cı alayın 3-cü bölmünün partiya komitəsinin katibi T.Danielyan bəzi döyüşçülərin ayrı-ayrı nöqsanlarını izah əvəzinə, onları senzurdan kənar sözlərlə söyüb təhqir edir. Azərbaycan K(b)P MK-nın nümayəndələri: Babayev, Qasımov. 9.XI.41.».

Azərbaycanlı əsgərlərə qarşı fiziki güc işlədilir, döyülür, təhqir olunurdular. Məxfi məlumatlarda yazılırdı: «Kiçik komandirlərin özünü düzgün aparmaması, onlara fiziki güc tətbiq olunması, təhqir edilməsi nəticəsində əsgərlər arasında narazılıq halları artmaqdadır. Məsələn, noyabrın 20-də 75-ci alayda Qızıl Ordu əsgəri Nəsirov Qurban Bəbir oğlu siqaret növbəsinə dayanarkən döyülmüşdür.»

75-ci alayda əsgərlərdən siqaret almaq üçün 12 min manat pul yığılmış, lakin başqaları tərəfindən mənimsənilmişdi. Çoxlarının paltarı, çəkmələri tez-tez oğurlanırdı. MK-nın məxfi məlumatlarında yazılırdı: «Gədəbəy, Tovuz, Nuxa və Şamaxının rayon hərbi komissarları adamları hərbi xidmətə göndərəkən onları tibbi müayinədən keçirmirlər. Odur ki, ağır xəstə vəziyyətində orduya gətirilənlər gərəksiz hesab olunur. Belə hallar da var ki, orduya gətirilən ağır xəstələr gələndən bir neçə gün sonra vəfat edir. 2. Həmin rayonların hərbi komissarları əsgərliyə gedənlərin ailələrinə diqqət yetirmir, əsgər ailələrinin dövlət təminatına köməklik göstərmirlər. Əsgərlər arasında şaiyə gəzir ki, bütün dezertirlər dağlarda gizlənən quldurlara aid olunur. Azərbaycan K(b)P MK Qutqaşen rayon Komitəsi bu məlumatdan siyasi nəticə çıxarmamış, dezertirlərin, qorxaqların və şaiyəyəyanların lazımı cəzasını vermir. Azərbaycan K(b)P MK-nın təşviqat briqadasının üzvü S.M. Aydınbəyov 27.XI.41».

Azərbaycan K(b)P MK-nın təşviqat briqadası Zaqafqaziya cəbhəsinin 28-ci ehtiyat-atıcı briqadasında çoxlu çatışmamazlıqları aşkarlayıb Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi və Zaqafqaziya cəbhəsi hərbi şüranın üzvü M.C.Bağirova çatdırmışdı. Məlumatlar çox ciddi xarakter daşıyırdı. Məlumatları partiya-siyasi və kütləvi-təbliğət işinin artırılması vacibliyi bildirilirdi. Qeyd olunurdu ki, azərbaycanlı əsgərlər komandirlərin onları xoşagəlməz ana söyüşləri ilə təhqir etməsindən şikayətlənirdilər.

Məlumatda göstərilirdi: «Qeyd etməliyik ki, siyasi işçilər və onların bu və ya digər alaylardakı müavinləri milli tərkibi nəzərə almadan komplektləşdirilmişdir. 106-cı atıcı alayında döyüşçülərin 35 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, siyasi işçilərin və onların müavinlərinin yalnız 4-5 faizi azərbaycanlıdır, yaxud azərbaycanca danışmağı bacaranlardır. Lakin savadlı və siyasi cəhətdən yoxlanılmış kommunist və komsomolçu azərbaycanlılar da hissələrdə çoxdur».

Bundan əlavə, bütün mühazirələr hərbi hissələrdə rus dilində oxunduğundan azərbaycanlı döyüşçülərin çoxu başa düşmür, hazırlıqsız olurdular. Hər bir siyasi dərəcə ayrılan 2 saatin 40 - 50 dəqiqəsi mühazirəyə, qalanı isə tərcüməyə həsr olunur və az effekt verirdi.

Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərilən məxfi məktubda yazılmışdı: «Tamamilə məxfidir. Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Bağirov yoldaşa. Bizim 392-ci atıcı diviziyası Qori şəhərində yerləşmişdir. Diviziya əsasən Azərbaycan SSR Respublikasının Yevlax, Şaumyan, Qasım İsmayılov, Şamaxı, Kürdəmir, Zərdabi, Dəvəçi, Bakı, Kirov, Samux, Ağdam rayonları zəhmətkeşlərindən

ibarətdir. Bizim diviziyaya göndərilənlərin əksəriyyəti rus dilini bilmirlər. Yalnız partiya-siyasi işin zəif aparılması səbəbindən diviziyamızda fərarilik, xidmətdən yayınma və digər hallar baş verməkdədir lakin Stalin yoldaşın məruzəsinin bütün döyüşçülərə çatdırılması üçün, xahiş edirəm ki, Azərbaycan dilini bilən, Stalin yoldaşın məruzəsini öyrənməyə kömək edən bir neçə kommunist təbliğatçılar göndərsiniz. 392-ci Atıcı diviziyasının Siyasi İdarəsinin rəisi Buriakov. 18 noyabr 1941. Qori şəhəri».

Məxfi məlumatlarda, 404-cü diviziyada da azərbaycanlıların rus dili ilə bağlı hədsiz problemləri olduğu açıqlanırdı. Digər məlumatda göstərilirdi ki, hərbi hissələrdə çoxlu sayda dezinteriya və malyariya xəstəliyinə tutulanlar vardır. Həkimlər bunun səbəbini tibbin olmamasında və müalicənin vaxtında aparılmamasında görürdülər. Digər tərəfdən, əsgərlərə tibbi kömək üçün həkimlərə müraciətə icazə verilmirdi. Yalnız sonradan bu qayda ləğv edilmişdi. Məlum olurdu ki, əsgərlərə qaynanmış çay verilir, digər millətlərdən olan aşpazlar isə yalnız özününküləri daha çox təmin edirlər.

Əsgərlərə tibbi xidmət zəif təşkil olunduğundan onların müalicəsi axırədək aparılmırdı. Xəstəni isə diqqətsiz müayinə etdiklərindən xəstəlik tam müalicə olunmurdu. Məxfi məlumatda yazılırdı: «Mətbəxlərdə sanitariya vəziyyət kifayətləndirici deyil. Ərzaq məhsulları hara gəldi atılıb. Məsələn, aşpazların dırnaqları uzun və qara kirlə doludur. Yeməyi iki nəfərə bir qabda vermək əvəzinə, bəzən üçünə verirlər». Əsgərlər həm də poçt xidmətinin yarıtmaz tərkibindən şikayətlənirdilər. Göndərdikləri məktublara cavab vermirdilər. Belə hallarda olurdu ki, əsgərlərə yeməyi vaxtında vermirdilər. Axşam hazırlanan yeməklər paylanırdı. Məxfi sənədlərdə əsgər ailələrinə yerlərdəki rəhbərlərin düzgün olmayan münasibətləri sadalanırdı: «1) Məmmədov Eyvazın ailəsinə nədənsə MTS direktoru çörək vermir. 2) Göyçay rayonundan olan Səmədovun həyat yoldaşını qəzet redaktoru Məmmədov makinaçı işindən ixtisara salmış, başqasını işə götürmüşdür. 3) Lənkərandan olan Qafarov Qəzənfər Nəsrulla oğlunun ailəsi - qoca anası və iki uşağı bu günə qədər yardım almır».

Hərbi hissələrdə səliqə-sahman, demək olar ki, yox idi. Ətrafda hər yerdə çalalar qazılmışdı. Hərbi əsgərlərin müalicə olduğu Qospitallarda vəziyyət lap dözülməz idi. Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərilən məlumatlarda aşağıdakılar aydın olurdu: «Azərbaycan K(b)P MK-nın tapşırığı ilə mən Kirovabad, Xanlar, Qazax rayonlarındakı qospitalların işi ilə tanış oldum. Onların yox edilməsinə qarşı heç bir tədbir görülür. Qospitallardakı xəstələr saman doldurulmuş döşəklərə və elə o cür də yastıqlarda yatırlar. İ. Pasinkov. Məxfi». Məlumatlardan aydın olurdu ki, əsgərlərin özünüasma, öldürmə halları getdikcə çoxalırdı».

Nəsiman müəllimin göstərdiyi kimi, doğrudan da azərbaycanlıların, xüsusən cəbhə bölgələrindəki vəziyyəti çox gərgin idi.

O vaxtlar Zaqafqaziya müdafiə şurasının üzvü olan M.C.Bağirova bu xəbəri çatdırırlar və o dərhal hadisələrin daha çox cəryan etdiyi cəbhənin

cənub bölgəsinə gəlir. O adəti üzrə azərbaycanlıları görcək: «Ay mənim qartallarım, Azərbaycanımın erkək oğulları, salam!». Sözsüz ki, Bağırovu görə azərbaycanlılar fərəhlənir, qürrələnir və ruh yüksəkliyi tapırdılar, həm də öz dərdlərini ona danışdırdılar. Onlar Bağırova səhra komandiri Yevgeni Xruşşovun (bəzi fikirlərə görə bu Nikita Sergeyeviç Xruşşovun qardaşı olmuşdur, ancaq bunu təsdiq edən sənəd əldə etmək mənə müəssər olmadı, A.M.) özbaşınalığından və onun rus dilini bilməyən azərbaycanlıları dizertir adı ilə güllələtdiyini bildirirlər. Bağırov həmin komandiri - Yevgeni Xruşşovu çağırtdıraraq və azərbaycanlıların gözü qarşısında öz «mauzer» tapançası ilə düz alınının ortasından vurur.

Bu xəbəri Stalinə çatdırırlar və Bağırov Stalinin çağırışını gözləməyərək bir başa Kremlə gedir. Zaqafqaziya cəbhəsi üzrə hərbi şüranın üzvü kimi bu səlahiyyətlərə malik olan Bağırov atdığı addımı Stalinin qarşısında əsaslandırır və sözsüz ki, görüşdə L.P. Beriya da iştirak edir. Bu görüşün nəticəsində azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələrin yaradılmasına icazə verildi. Artıq döyüş bölgələrinə göndərilən azərbaycanlı əsgərlərin əksəriyyəti 416, 77, 223-cü döyüş hissələrində olur, birgə vuruşurdular. Qeyd edək ki, 1941 - 1943-cü illərdə 1920 - 1925-ci ildə doğulanların hamısını hərbi səfərbərliyə alınıb, döyüş bölgələrinə göndərilirdi.

Sonradan 416-cı diviziya Taqanrok şəhərin azad etdiyinə görə 416-cı Taqanrok diviziyası adlanır.

Nəsiman Yaqublu «Azərbaycan legionerləri» kitabında göstərir:

«Bütün bunlara baxmayaraq, məxfi hərbi məlumatlarda könüllü əsir düşənlərin sayının çoxluğu bildirilirdi: «Diviziyanın şəxsi heyətinin bir hissəsi rəqibə təslim olur. 840 və 839-cu hissələrin komandirləri xaincəsinə alayları başqa istiqamətlərə aparmışlar».

Bu hallardan sonra Azərbaycandan əlavə əsgərlər göndərilməsi tələb olunurdu: «Zaqafqaziya Cəbhəsi Qoşunları komandanı, ordu generalı Tyulenov yoldaşa, surəti Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Bağırov yoldaşa, Qızıl Ordu Ehtiyat Hissələr İdarəsinin rəisinə. Təcili surətdə Azərbaycan diviziyalarının toplanması üçün iyunun 12-dən 500 nəfər 416-cı atıcı diviziyası üçün, Cənub cəbhəsinə 500 nəfər, Şimali Qafqaz cəbhəsinin 77-ci atıcı diviziyası üçün göndərilsin. Şadenko».

M.C.Bağırov cavab məktubunda səfərbər olunanların döyüş hazırlığı keçməsi vacibliyinə toxunub yazırdı: «Moskva. Formalaşdırma Baş İdarəsinin rəisi general-polkovnik Şadenko yoldaşa. Hərbi çağırışçıların əlavə hazırlıq keçmədən cəbhəyə göndərilməsi ciddi təhlükə yaradır».

General Şadenko göndərilənlərə kifayətlənməyib M.C.Bağırovdan daha çox sayda əsgərlərin səfərbər olunmasını xahiş edirdi: «Lakin bu sayda adam kifayət deyil. Belə ki, cəbhələr yaxın vaxtlarda daha 2000 hazırlıq keçmiş azərbaycanlının göndərilməsini istəyir. Qarşıda isə hər ay 1000 - 1500 adam hər diviziyaya göndərilsin. Sizin köməyiniz olmadan biz bunu edə bilmərik».

M.Ə.Rəsulzadə Almaniyanın Şərq Torpaqları üzrə naziri F. Rozenberq ilə görüşür. Almanlar daha irəli gedərək, Azərbaycan legionu yaratmağa nail olurlar. 30 min Azərbaycan əsgərini özündə birləşdirən, qəzeti və təbliğat vasitələri olan legionu general Ə. Düdənginski rəhbərlik edirdi. Legionda danışıq dili Azərbaycan dili idi. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki Azərbaycan oğlunun xilasedici rolu danılmazdır. İkinci bir fakt isə 1943-cü ildə almanlar Azərbaycan legionunun üzvlərindən Zaqatala ətrafına gizli sürətdə desant buraxmışdılar. Onların əsas işi almanlar haqqında müsbət təbliğat aparmaqdan ibarət idi. Desantçıların əksəriyyəti sovet çəkistləri tərəfindən tutulurdu. Lakin onların böyük əksəriyyəti müəmmal şəkildə ağır cəzalardan yaxa qurtara bilirdilər.

Həmin ilin yazında Azərbaycanda müharibəyə hərbi çağırış keçirilirdi. Lakin bu çağırış əvvəlkilərdən fərqlənirdi. Belə ki, bu dövrdə müəyyən yaş həddi çərçivəsində qadınları da hərbi mükəlləfiyyətə salınmış və onların döyüş bölgələrinə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Respublika səviyyəsində bu hazırlığı aparmaq üçün Ümumittifaq Müdafiə Şurasından Bakıya nümayəndələr gəlirdilər. Bu proses ümumittifaq səviyyəsində, o cümlədən Azərbaycanda da icra olunurdu. Respublikada böyük narazılıq yaranmışdı. M.C.Bağirovu bu proseslərdən uzaq saxlamağa çalışırdılar. O vaxtlar M.C.Bağirov həmçinin Zaqafqaziya cəbhəsi üzrə hərbi şüaranın üzvü idi və general idi. Bu məsələlərin çıxış yolunu o, yalnız Stalinlə görüşdə görürdü. Çünki bu əmri birbaşa Stalin vermişdi. Hərbi vəziyyətdə komandirin verdiyi əmrdən çıxmaq sadəcə olaraq, Hərbi Tribunal demək idi. M.C.Bağirov başqa respublikaların rəhbərlərindən fərqli olaraq bu çağırışa cəsarətlə öz etirazını bildirərək bu sözləri demişdir: «Azərbaycan kişisinin alnında namus qırışığı var. Biz qadınları hərbi çağırışçı edə bilmərik». Stalin Bağirov hikkəsinin qarşısında güzəştə getməyə məcbur olur. Bağirovun bu iradəliliyi və cəsarəti tariximizin silinməz səhifəsidir.

Mən öz tədqiqatlarımda bir neçə halı həmişə müşahidə etmişəm (A.M.): Mənim əlaqə saxladığım 1941-45-ci il müharibəsi veteranlarından M.C.Bağirov haqqında məlumat almaq istədikdə onların ilk olaraq sevinc qəhəri ilə onların gözləri dolurdu.

M.C.BAĞIROVUN AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

İstər Müharibədən əvvəl və ya istərsə də müharibədən sonra Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin tikintisində və Respublikanın iqtisadi inkişafında M.C.Bağirovun fəaliyyəti kifayət qədərdir.

30-40-cı illərdə tikilən binalar, körpülər, sənaye müəssisələrinin keyfiyyətlərinin yüksəkliyinin sübutu bu günümüzədə də həmin obyektlərin istismarının davam etməsidir. Adının çəkilməsini istəməyən İnşaat İnstitutunun qocaman müəllimi o dövrün tikilləri haqqında bu cür söyləyir: 1948-ci il idi, mənə M.C.Bağirovun yanına apardılar. O, mənə görcək dedi:

-Səni mənə çox tərif ediblər. İndi də hünərini göstərmək üçün şərait yaranıb. 11 ay ərzində Dəmir yolu körpüsü tikilməlidir. Bu körpünün layihəsini isə sən verməlisən. Körpü hazır olana qədər də bu tikintiyə rəhbərlik edəcəksən. 11 aydan sonra səndən keyfiyyətli körpü təvhillə alacağam.

Bu görüşdən sonra mən layihəni hazırlayıb təsdiq etdirdim və tikintiyə rəhbərlik mənə tapşırıldı. Ailədən tamamilə uzaq düşmüşdüm, gecə-gündüz körpünün tikintisi ilə məşğul idim. 11 ay tamam olduqda artıq körpü hazır idi. Bağirovun iştirak etdiyi körpünün açılışı mərasimində o, mənə sual verdi:

- Yüklə dolu 32 vaqonlu qatarla bu körpü dözə biləcəkmimi?

Mən isə qürurla cavab verdim.

- Bəli.

Bağirov isə, baxarıq, görərək deyərək yanındakı köməkçisinə işarə verdi:

- Sürdürün körpünün altına.

15 dəqiqədən sonra məni avtomobilə mindirib körpünün altına sürdülər. Bağirov qatarı buraxmağı əmr etdi. Qatar körpüdən keçəndə qədər, keçdiyim həyat yolu ailəmlə keçirdiyim xoş dəqiqələr gözümlə qabağımdan keçdi. Bir də onda özümə gəldim ki, Bağirov mənə tərəf gələrək «əhsən» deyir. O vaxtın keyfiyyətləri bu cür başa gəlir. Hər bir layihəçi və inşaatçı o dövrdə bu cür səhnələrlə üzlənmişdir. Bilirəm bu keyfiyyətin əldə edilməsi üçün bu davranış qeyri insandır, ancaq olduqca rəssionaldır. Ona görə ki, inşaatçı və layihəçinin yaratdığı binalarda minlərlə insanın həyatı həll olunur. Azacıq səhv bu insanların məhvinə səbəb ola bilər.

M.C.Bağirov şəxsiyyətinin zirəkliyi, ciddiliyi, tez münasibətə girməyi işgüzarlığı, hadisələrə operativ yanaşmağı və sadəliyi temperamentinə görə sanqvininkliyə uyğun gəldiyini göstərir. İndiki Rüstəm Mustafayev adına İncəsənət muzeyinin binasında o illərdə Bağirov yaşayırdı. Onun hər gün işə piyada getməyi və şəhərdə piyada gəzməyi bu şəxsin sadəliyi işarədir. Nəzərə alsaq ki, o dövrdə sərhədləri ciddi şəkildə nəzarət altında olanda qapalı Azərbaycanda bu cür həyat tərzini keçirmək üçün də şərait vardı (A.M.). Temperamentin tipini təyin etdikdən sonra onun xarakterini təyin etmək üçün müəyyən tarixi hadisələri sitat göstərib araşdırmalarımızı apara bilərik.

Bu günkü Bakıya baxdıqda şəhərə gözəllik verən, onun qədim memarlıq üslubunda tikilmiş bina və evləri insanın zövqünü oxşayır. Azərbaycan artıq müstəqil respublikadır. Paytaxtımıza gələn xarici qonaqlarla ünsiyyətdə olduqda şəhərin memarlığının Avropa şəhərlərinin memarlıq səviyyəsindəndə də yüksək olduğunu qeyd edirlər. Şirvanşahlar memarlıq kompleksindən sonra neft milyonları H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Əsədullayev və b. tikdirdiyi Avropa stilində olan binalardır. Digər gözəl memarlıq binalarının əksəriyyəti M.C.Bağirovun respublikaya rəhbərlik etdiyi vaxtda tikilmişdir. Burada bir fakta da nəzər yetirmək lazımdır ki, müharibə dövründə əsir düşmüş almanlar əsasən Sibirə ağac qırmağa cəlb edilmişdilər. Bağirovun zirəkliyi onda oldu ki, almanların

mühəndis ixtisaslı əsirlərini Azərbaycanda yerləşdirib tikinti komplekslərinə cəlb etdi. Bu iş Azərbaycana olduqca çox mənfəət gətirdi. Bu günki şəhərimizin gözü olan hökumət evi buna misaldır. Ümumiyyətlə o dövrdə tikilən binaların siyahısına baxsaq, tam əmin olaraq ki, şəhərin ən gözəl memarlıq abidələri elə o dövrdə tikilmişdir. 1. Hökumət evi - memar L.Rudnev, V.Munts, kaçenko. 2. Tofiq Bəhramov adına respublika stadionu memar L.Tonsonarovskiy, O.İsayev, T.Sergey. 3. Şəhriyar adına klub - memar Q.Məcidov. 4. Elmələr Akademiyasının akt zalı - memar M.Useynov. 5. M.F.Axundov adına Respublika kitabxanası - memar M.Useynov. 6. Daxili İşlər Nazirliyinin binası - memar Q.Məcidov. 7. Xalça muzeyi (keçmiş Lenin muzeyi) - memar Q.Əlizadə, M.Mədətov. 8. Azərbaycan Akademik Dövlət Dram Teatrı - memar S. Dadaşov, M.Useynov. 9. Politexnik İnstitutunun tədris kompleksi. 10. Əjdaha deyilən heykəlin qarşısındakı Alimlər evi. 11. Buzovna neft işçilərinin yaşayış binası - memar M.Useynov, S.Dadaşov. Bu siyahını artırmaq da olar.

Nəinki alman əsirləri həmçinin dustaqlarda respublikanın digər sənaye şəhərlərinin inşasına da cəlb edilmişdir. Sumqayıt şəhərinin tikintisində Mingəçevir SES tikintisində Daşkəsən Filizçixarma Kombinatı və s.

Bu tikintilərdə işləyən mütəxəssisləri Sibirə evakuasiya etmək təhlükəsi yaranır. Belə ki,

Ф.1.оп. 241. д.2

Лаврентий Берия

№ 94 А

18.06.1951 г.

**Секретарю ЦК КП (б) Азербайджана
Товарищу Багирову М.Д.**

По нарядам ГУЛАГ-а МВД СССР в этом году из лагеря УИТЛК МВД Азербайджанской ССР этапировано за пределы республики 5965 человек, в том числе 400 инженера, техника и высококвалифицированных мастеров и подлежит отправке в июне месяце еще 1600 человек.

С начала года для выполнения указанных нарядов сняты заключенные со строительства:

1. Мингечаурская.....-2000 человек
2. Объектов нефтяной промышленности.....-1000«_»
3. Дашкесанрудстройка.....-200«_»
4. Трубопрокатного завода и завода СК.....-250«_»
5. Карадагского цемзавода.....-200«_»
6. Промышленных предприятий УИТЛК, выполняющих
заказы нефтяной промышленности.....-750«_»

7. Других объектов.....-665«_»

Для выполнения июньского наряда надо будет дополнительно снять со строительства:

1. Трубопрокатного завода.....-200 человек
2. Дашкесанрудстрое.....-200«_»
3. Объектов нефтяной промышленности.....-500«_»
4. Карадагского цемзавода.....-100 «_»
5. Промышленных предприятий УИЛТК.....-200 «_»

и полностью закрыть объекты строительства:

1. Радиозавода
2. Тонко-суконного комбината
3. Кирпичного завода Министерства промстройматериалов
4. Института народного хозяйства.

Таким образом, вместо 21.500 человек, подлежащих выделению из лагерей УИЛТК МВД Азербайджанской ССР, согласно постановлений и распоряжений Правительства на стройках останется только 12.700 человек, в том числе на Мингечаургэсстрое из 7 тыс. - 4 тыс., объектах нефтяной промышленности из 6 тыс. - 4,5 тыс., Дашкесанрудстрое из 3,5 тыс. - 1,5 тыс. и т.д.

Изъятие такого большого числа рабочей силы создает тяжелое положение на стройках.

Неоднократные обращения тов. Атакишиева в ГУЛАГ МВД Союза ССР к тов. Долгих по вопросу оставления в республике заключенных, занятых на стройках, положительного решения не нашли.

В телеграммах из Москвы, подписанных заместителем министра т. Рясным, требуют немедленного выполнения всех нарядов.

Согласно Вашему указанию, подготовлена телеграмма по этому вопросу.

ЦК КП(б) Азербайджана
ОСОБЫЙ СЕКТОР
Секретная часть
Вх. - 653-с
Дата 16.06.1951.

**ВЫПИСКА ИЗ СТЕНОГРАММЫ ЗАСЕДАНИЯ
БЮРО ЦК КП (б) АЗЕРБАЙДЖАНА от 19.06.1951 г.**

Alman əsirlərinin Azərbaycanadakı tikinti obyektlərindən Sibirə evakuasiyasının qarşısını almaq üçün Bağırov Bəriya müraciət edir.

**МОСКВА
СОВЕТ МИНИСТРОВ СОЮЗА ССР**

Товарищу Берия Л.П.

ЦК ВКП (б) товарищу Маленкову Г.М.

Распоряжениями Гулага МВД Союза за последнее время важнейших строек республики сняты и этапированы другие области 5965 заключенных ТЧК в том числе 400 инженерно-технических работников и высококвалифицированных мастеров. Подлежат отправке в июне месяце еще 1600 заключенных ТЧК. Вместо предусмотренных постановлениями, распоряжениями правительства 21500 заключенных на стройках останется после выполнения июньских нарядов 12700 заключенных что сильно отразится на ходе энергетической и горно ТИРЕ рудной промышленности ТЧК. Убедительно просим вас учитывая тяжелое положение выполнением планов капитального строительства, Распорядиться прекратить этапирование заключенных ЗПТ занятых на стройках республики другие области.

Телеграмма тов. Берия Л.П. о прекращении отправки заключенных из лагерей, находящихся на территории Азербайджана.

Переписка с Советом Министров СССР.

Ф. 1, оп. 241, д. 2, стр. 54.

ТЕЛЕГРАММА № 406

Москвы

Баку; МВД, ЦК КП (б) Азербайджана Багирову М.Д.

В связи с Вашей телеграммой относительно переброски ГУЛАГОМ МВД СССР, заключенных из лагерей, находящихся на территории Азербайджана в другие районы страны сообщают: министром ВД СССР - Кругловым сегодня - 18 июня 1951 года дано указание прекратить отправку заключенных из лагерей Аз. ССР.

Намеченная отправка в июне с.г. 1600 заключенных отменена.

Москва (верно)

«16»июня 1951 г. ЦК КП (б) Азербайджана г. Баку.

Секретариат Цекпарат Азербайджана **М.Д. Багиров**

Qeyrətli dövlət xadimi Kamran Hüseynov da Mircəfər Bağırovun irəli çəkdiyi milli kadrlardan biridir. Kamran Əsəd oğlu Hüseynov haqqında Moskvaya göndərilmiş məktubda deyilir:

ÜİK (b) P MK-nın Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası tikintisindəki partiya təşkilatçılığı barədə:

Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu qeyd edir ki, ÜİK(b)P MK-nın Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasındakı partiya təşkilatçısı Arustamov Berseqoviç ona göstərilən köməyə, tikintidə partiya işinin gücləndirilməsi üçün göstərişlərimizə baxmayaraq, vəzifəsinin öhdəsindən gəlmir, tikinti rəhbər işçiləri arasında intiriqa yaratmışdır. Arustamov antisovet fəaliyyəti göstərmiş yad ünsürlərlə əlaqə saxlayır.

Azərbaycan K(b)P MK bürosu qərara alır:

I. Tikintidə partiya-siyasi işi başlı-başına buraxdığına, rəhbər işçilər arasında intiriqa saldığına və antisovet yabancı ünsürlərlə əlaqə saxladığına görə ÜİK(b)P MK-nın Mingəçevir SES Tikintisindəki partiya təşkilatçısı Arustamov A.B. vəzifəsindən kənar edilsin.

II. Hüseynov Kamran Əsəd oğlu - 1939-cu ilin sentyabrından partiya üzvü, partiya bileti №-li 2906035, ÜİK(b)P Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası Tikintisində partiya təşkilatçısı təsdiq edilsin.

ÜİK(b)P MK-dan xahiş olunsun həmin qərarı təsdiq etsin.

***Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi
M.C.Bağırov. 23 may 1949-cu il***

Kamran Hüseynov qırx doqquz ildən sonra 1998-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Bir ömrün səlnaməsi» kitabında yazır. «DTK-nın əməkdaşı Mityukov adlı kiçik leytenant xüsusilə mühüm obyekt sayılan Mingəçevirə təhkim edilmişdir. İşin qızğın vaxtında birdə gördüm ki, bacarıqlı mütəxəssislər bir-bir yoxa çıxır. Onlar xalq düşməni adı ilə 15-20 il türmədə yatıb çıxmış sənətkarlar idilər. Maraqlandım ki, bu adamlar hanı. Dedilər ki, Mityukovun sözü ilə onları tutub Azərbaycan SSRİ DTK-nın sədri Yemelyanovun zirzəmisinə salıblar.

Mir Cəfər Bağırov mənə tapşırırdı ki, Mingəçevirdə nə çətinliyin osla, mənə de.

.... Yayın isti günləri idi. Bağırov əynində tor köynək, ayaq üstə dayanmışdı. Sumbatov - Topuridze, Mir Teymur Quliyev, Teymur Yaqubov, Mərkəzi

Komitənin katibi, inşaatı baxan Qafarzadə, Padarov, Daxili İşlər Naziri Atakişiyev, Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi sədri Yemelyanov da içəridə idilər.

M.C.Bağirov - Eşidirəm səni, deyərək mənə yaxınlaşdı.

Dedim:

Yoldaş Bağirov, Mingəçeviri nə mən tikmirəm, nə də İslamzadə. Mingəçevir Azərbaycan xalqının, ölkənin köməyi ilə bura gələn mütəxəssislərin sayəsində tikilir. Mingəçevir tikintiləri Azərbaycan xalqına nə qədər mənfəət verəcəksə, indi o qədərdə ziddiyyətli, çətin işlərlə qarşılaşırıq. Biz belə hallara yol verə bilmərik. Çünki elə bir fəaliyyət baş verir ki, gördüyümüz işlər məhv olur.

-Nə deyirsən?!

Yuxarıda adı çəkilən adamların adlarını, onların başına gələni dedim.

Dedim ki, bir aydan çoxdur ki, onlar Bakıda həbsxanada yatırlar.

Üzünün ifadəsindən anladım ki, bütün bunlardan xəbərsizmiş. Bağirov dönüb Yemelyanova baxdı:

İndi həmin adamlar orada yatırlar?

Yemelyanovu tər basdı rəngi sap-sarı saraldı.

-Yoldaş Bağirov Siz bilirsiniz ki... - deyə kəkələdi. Bağirov onun üstünə qışqırdı, ən pis sözlərlə onu söyə-söyə dedi:

Bu gecə bütün o adamları yığırsan bir yük vaqonuna, parovozu qoşub göndərirsən inşaat meydanına, deyərək günahsız insanları Yemelyanovun çaynağından xilas etdi. Burada bir həqiqəti də nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, bu hadisələr 1940-cı illərin II yarısında baş verirdi. Doğrudan da o dövüdə Beriyanın Moskvadakı mövqeyi möhkəmləndiyindən M.C.Bağirovu da çox artmışdır.

O cümlədən də o dövüdə Azərbaycanda metro tikintisinin birbaşa təşəbbüskarı M.C.Bağirov idi.

Belə ki, 29.06.02 tarixində və 26 sayılı «Nəbz» qəzetində bu barədə geniş məlumat verilir.

«Bakı şəhərində metropolitenin birinci növbəsinin tikintisinin texniki layihəsinin müddəaları haqqında:

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin Bakı şəhərində metropolitenin birinci növbəsinin tikintisinin texniki layihəsinin Baştonnelmetrotikinti və Yollar Nazirliyi tərəfindən təqdim olunmuş əsas materialları nəzərdən keçirərək qərara alırlar.

1. Bakı şəhərində metropolitenin birinci növbəsinin tikintisinin texniki layihəsinin əsas materialları sonradan işlənib tamamlanmaq və SSR İttifaqı Hökumətinə təqdim olunmaq şərti ilə bəyənilsin.

2. Təqdimata uyğun olaraq, «Vağzal» stansiyası vestibülünün layihəsi bəyənilsin.

3.Texniki layihədə nəzərdə tutulduğu kimi, kütləvi sığınacaq olan metropoliten su ilə şəhərdə yeganə mənbədən - Bakı su kəməmindən təchiz ediləcəkdir. Buna görə də metropolitenin xüsusi rejimdə işləməsi üçün ikinci

müstəqil su təshizatı mənbəyi nəzərdə tutulsun. Bu məqsədlə şəhərin dağlıq hissələrində yuxarı horizontların sularından istifadə edilsin və metropolitenə müstəqil su kəməri çəkilsin.

4. Metropolitenin tikintisi zamanı mühəndis-geologiya şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə tövsiyə edilsin:

a) «Elektrotok» stansiyası 250 metrədək şərqə yönəldilsin, həmin istiqamətdə stansiyaya giriş (vestibül) yaradılsın;

b) «Cəfər Cabbarlı meydanı» stansiyası qarşısında tunellər arasında keçid yaradılsın;

c) «Azadlıq meydanı» stansiyasının yeri vağzallar istiqamətində dəyişdirilib 26 Komissar meydanının altında yerləşdirilsin və təqdim olunan layihədə nəzərdə tutulduğu kimi, vestibül Kirov prospektinin və Azadlıq küçəsinin tinində saxlanılsın;

ç) «Vağzal» stansiyası Bakı-Sabunçu vağzal yolu altında yerləşdirilsin və mərkəzi vestibül təqdim olunan layihədə nəzərdə tutulmuş sahədə saxlanılsın.

5. Şaxtaların və vestibüllərin tikintisi ilə əlaqədar olaraq, bir sıra binalar sökülməli və üç min nəfərədək əhali köçürülməlidir. SSRİ Yollar naziri Beşşev yoldaşdan xahiş edilsin ki, Bakı şəhərində metropolitenin birinci növbəsinin tikintisinin baş smetasında həmin məqsəd üçün zəruri olan vəsaiti nəzərdə tutsun.

Müəyyən edilsin ki, yeni yaşayış evlərini Bala Şəhər İcraiyyə Komitəsinin tikinti təşkilatları inşa edəcəkdir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri: T. Quliyev

Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin katibi: M. C. Bağrov

III HİSSƏ

MİRCƏFƏR BAĞIROV VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN

İkinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra 4 sentyabr 1939-cu ildə İran tərəfindən bitərəflik haqqında bəyanət verilsə də, Hitler Almaniyası ilə sıx münasibətlər hələ də qalırdı. İran rəhbəri Rza Şah Almaniyanın millətini «ariliyi» haqqında təbliğatından ruhlanaraq, artıq Sovet Azərbaycanı və Orta Asiya ərazilərinə iddialar səsləndirirdi. Bildirilirdi ki, İran qədim «arilərin» yaşadığı ərazidir, guya bu «arilər» mühacirət edib german tayfalarını yaratıblar. Hətta İran şahı SSRİ-nin xarici işlər üzrə xalq komissarına 17 may 1940-cı il tarixli 643 sayılı nota göndərmiş və bu notada Azərbaycan SSR-i «Qafqaz Azərbaycanı» adlandırmışdı.

İrənin bu cür bəyanətlərindən sonra SSRİ və İngiltərənin rəhbərliyi hərəkətə gəldi. SSRİ-nin xüsusi xidmət orqanları İran şahı əleyhinə qüvvələrin yaradılması məqsədilə məlumat toplamağa başladı. 1941-ci ilin yanvarında Cənubi Azərbaycan və İran Kürdüstanı haqqında 211 səhifəlik texniki-iqtisadi informasiya hazırlandı.

1941-ci ilin martında Mircəfər Bağirov Stalinə «Cənubi Azərbaycan haqqında qısa arayış» göndərir ki, burada da qeyd olunur: «Şah hökuməti İranda Azərbaycan xalqına qarşı polis təzyiqi siyasəti aparır».

1941-ci ilin iyunun 22-də SSRİ ilə Almaniya arasında müharibə başladıqdan sonra Zaqafqaziyada dislokasiya olunmuş 17-ci ordu İran sərhədlərinə doğru hərəkət etməyə başladı. İran və Sovet Rusiyası arasında 1921-ci il müqaviləsinə əsasən, Sovet rəhbərliyi ölkənin təhlükəsizliyini nəzərə almaqla İran ərazisinə mümkün müdaxilə haqqında bəyanət verdi. İngiltərə də İran körfəzi tərəfdən, Ərəbistan sahillərində yerləşən müstəmləkələrdən öz qoşunlarını İran ərazisinə göndərdi. O zaman baş nazir olan Fürudi ingilis qoşunlarının İranda yerləşməsi haqqında saziş imzaladı. Rza şah 16 sentyabr 1941-ci ildə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və onun yerinə oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi keçdi. İngilis və sovet qoşunları cənubdan və şimaldan Tehrana daxil oldu. İranın xarici işlər naziri Süheyli diplomatik kanallarla İran səfirliklərinə ingilisyönlü siyasət aparmağı tapşırırdı.

O zamanlar Sovet rəhbərliyi kürdlərə, yoxsa azərbaycanlılara əsaslanmaq seçimi qarşısında idi. Çünki gələcəkdə İran İngiltərənin təsir dairəsinə düşəcək, bu da onu neft ehtiyatları ilə zəngin olan Mosul, Kərkük və Ərəbistana yaxınlaşmasının qarşısını ala bilirdi. Sovet rəhbərliyi bunun qarşısını almaq üçün ingilislər regionda yaşayan etnik qrupların müqaviməti ilə üzlaşdirməkəçəkdiilər lazım idi. Bir çoxları strateji partnyor kimi etnik kürdləri seçməyi təklif edirdilər. İran kürdlərinin hüquqlarının tapdandığını əsas tutaraq, onlardan necə istifadə etmək, əvvəlcə Tehran hakimiyyətinə təzyiq göstərməklə, onları SSRİ-nin təsir dairəsinə salmaq barədə arqumentlər gətirilirdi. Amma M.Bağirov L.Beriyanın

köməyi ilə bu təkliflərin əsassızlığını sübut edə bildi. Bağırov L.Beriyanın və xarici işlər XK-nın müavini V.N.Dekanozovun yardımı ilə Stalinə, İran azərbaycanlılarına əsaslanmaq barədə fikir yaratmağa müvəffəq oldular. 1941-ci il sentyabrın 9-da Stalin Bağırova bir günlük Moskvaya gəlmək barədə şifroqram göndərir. Həmin görüşdə Bağırov öz təkliflər layihəsini Stalinə təqdim edir. Bu təklifə əsasən, K(b)P MK-nın katibi Əziz Əliyev Cənubi Azərbaycana yollanacaq partiya qrupunun rəhbəri olacaqdı. Stalin Bağırovun bu layihəsini təsdiq edir.

Sözgedən qrupun üzvlüyünə Süleyman Rəhimov, Mehbalı Əmiraslanov, Ağasəlim Atakişiyev, Mustafa Quliyev, Mirzə İbrahimov daxil edilir. Hərbi şüranın qərarı və Zaqafqaziya ordusu komandanının əmri ilə sentyabrın 16-da polkovnik-komissar Əziz Əliyev Təbrizə daxil olan 47-ci ordunun Hərbi Şürasının üzvü seçilir. Müəyyən vaxtdan sonra M. Bağırov Əziz Əliyevin qrupundan informasiya alır və 1941 -ci ilin sonlarına qədər Cənubi Azərbaycandakı vəziyyəti barəsində Stalinə məlumat verir.

Bir müddətdən sonra Əziz Əliyevlə SSRİ-nin İranda səfiri A.Smirnov arasında fikir ayrılıqları başlandı. Bu fikir ayrılıqları Əziz Əliyevin sovet qarnizonunun rəhbərliyinə məktub yazmasından sonra baş verdi. Həmin məktubda o yerli əhalidən yəni azərbaycanlılardan silahların yığılmasını dayandıрмаğı tələb edirdi. A.Smirnov buna görə Moskvaya məktub yazır və Ə.Əliyevi millətçi kimi xarakterizə edir. M.Bağırov xarici işlər XK-nın müavini Dekanozovla əlaqə saxlayaraq, Ə.Əliyevi müdafiə etməyə başlayır.

24 oktyabr 1941-ci ildə Əziz Əliyev M.Bağırova «Cənubi Azərbaycan haqqında hesabat» göndərir və burada yazır: «Məktəblərdə dərslər fars dilində aparılır, yerli azərbaycanlılar türk dilində təhsil almaq istəyirlər, buna görə də «Vətən yolunda» qəzetinin buraxılması azərbaycanlılarda böyük sevinc doğurmuşdur».

1942-ci il yanvarın 26-da İran Məclisi sovet-İngilis-İran ittifaqının müzakirəsini yekunlaşdırdı. 29 yanvar 1942-ci ildə SSRİ tərəfindən səfir A.Smirnov, Böyük Britaniya adından R.Bulard, İran tərəfindən xarici işlər naziri Süheyli Böyük Britaniya, SSRİ və İranın ittifaqı haqqında müqaviləni imzaladılar.

1942-ci il fevralın 10-da Məhəmmədrza şah Pəhləvi və ABŞ prezidenti Ruzvelt arasında müqavilə bağlanması ilə əlaqədar olaraq təbrik teleqramları mübadiləsi baş verir. İran şahı ABŞ prezidentinə göndərdiyi məktubda qeyd edirdi ki, o, ABŞ-i İranın ərazi bütövlüyünün qaranlı kimi görür.

Bu hadisələr müharibənin ən qızğın günlərində baş verirdi. Sovet rəhbərliyi İngiltərə və ABŞ tərəfindən 2-ci cəbhənin açılmasını planlaşdırırdı. Buna görə də Sovet rəhbərliyi İranda fəaliyyətini bir qədər zəiflətdi.

İranda İngiltərə ilə münasibətləri korlamamaq üçün sovet rəhbərliyi faşist Almaniyası üzərində tam qələbə çalanadək Şimali Azərbaycanda aktiv siyasi təbliğatın aparılmasını azaltdı. Amma sovet qoşunları hələ də İranda qalırdı. Bakıya qayıdan Əziz Əliyev tezliklə M.Bağırovun Stalinə təqdimatı əsasında

Dağıstan partiya komitəsinin I katibi seçilir. Lakin 1944-cü ildə Almaniyaya üzərində tam qələbəyə əminlik yarandıqda sovet rəhbərliyi yenidən Cənubi Azərbaycan məsələsinə qayıtdı. Üstəlik İran ərazisində aşkar olunmuş böyük neft ehtiyatları iri dövlətlər arasında böyük rəqabətə səbəb oldu.

O zaman İran əsasən ABŞ və İngiltərənin təsir dairəsində idi. SSRİ-də neftə olan tələbat günbəgün artırdı. Buna görə də sovet rəhbərliyi istənilən yolla İranı öz təsir dairəsinə çəkməyə çalışırdı. Neft uğrunda mübarizə Stalini ən kəskin addımlar atmağa məcbur edirdi. Bu imkandan istifadə edən M.Bağirov öz siyasi «kəzır»ını ortaya atır. Əsas məqsəd İranda yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmək adı altında onlara muxtariyyət vermək azərbaycanlıların köməyi ilə şah rejiminə təzyiqlər göstərmək və SSRİ-nin maraqları naminə xeyir əldə etmək idi. M.Bağirovun əsl məqsədi isə Cənubi Azərbaycanı muxtariyyətdən suveren dövlətə çevirmək və SSRİ ərazisi ilə birləşdirmək, yəni Azərbaycan ərazisini genişləndirmək və regionda ABŞ və İngiltərənin təsirini azaltmaq idi. Əsas məsələ Stalini buna inandırmaq idi. Stalin bu məsələyə ciddi yanaşdı və V.Molotova İranın azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarının pozulması ilə bağlı İran şahına nota göndərməyi tapşırırdı. 14 sentyabr 1944-cü il tarixdə M.Bağirov Stalinə ünvanlanmış məktubunda göstərirdi ki, Cənubi Azərbaycanda tezliklə demokratik quruluş yaradılacaq. Bu məktubu müəyyən ixtisarla oxuculara təqdim edirəm.

F.№ 1, siy. № 90, iş № 71

ÜİK (b) P MK İ.V.STALİN YOLDAŞA

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA VƏZİYYƏTLƏ BAĞLI BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

Son zamanlar Sizin Cənubi Azərbaycanda Sovet İttifaqının təsirinin gücləndirilməsi haqqında göstərişlərinizi yerinə yetirərək, bizim tərəfimizdən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Respublikanın rəhbər sovet və hərbi kadrları sırasından Cənubi Azərbaycana 245 nəfər göndərilmişdir, onlardan diplomatik işə 13 nəfər, ticarət işinə 10 nəfər, əsasən qarnizon komendantları kimi 150 nəfər, qalanları isə təsərrüfat, nəqliyyat və mədəni-maarif təşkilatlarının xətti ilə ezam olunmuşdur. Xarici ticarət xalq komissarlığı, səhiyyə, dəmiryol nəqliyyatı və digər sovet təsərrüfat təşkilatları sistemində iş üçün 375 nəfər seçilib ki, onlar da yaxın günlərdə Cənubi Azərbaycana yola düşəcəklər. İşləməyə göndərilənlər istisnasız olaraq Cənubi Azərbaycanın məişətini, dilini, dinini və digər milli xüsusiyyətlərini bilən azərbaycanlılardır ki, bu şəxslər əhali ilə çox tez və çox yaxın münasibət quraraq, qısa müddət ərzində əsasən ziyalılar, fəhlələr, kəndlilər və müəyyən qədər dö ruhanilər və tacirlər arasında xeyli nüfuz qazana bilmişlər.

ÜİK(b)P MK-nın qərarına müvafiq olaraq, Təbrizdə işıq üzü gördüyü ilk gündən Cənubi Azərbaycanın geniş xalq kütlələrinin, xüsusilə də ziyalılının rəğbət və sevgisini qazana bilmiş Azərbaycan dilində «Vətən yolunda» hərbi qəzeti nəşr olunmağa başlamışdır. Qəzet Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində və bir çox kənd rayonlarında kifayət qədər uğurla yayılır. Qəzətdə Cənubi Azərbaycanın Biriya, Yusuf, Təhfi, Mehtaq Rza, Əliyazadə, Mir Mehdi, Yəhya Təhfi, Humay Xanım, Lalə Xanım və s. kimi bir çox gənc və istedadlı yazıçı və şairlərinin fəal iştirak etməsi faktı ciddi nailiyyət sayıla bilər. Onların kəskin siyasi əsərləri faşizmə qarşı yönəlib, xalqlar dostluğu, SSRİ-yə rəğbət ruhunda yazılıb ki, bu da qəzetin nüfuzunu daha da artırmış və onu geniş əhali kütlələrinə yaxınlaşdırmışdır. Təbriz ziyalılarının başqa qəzetin işində İranın Tehran, Miyana, Ərdəbil, Mərənd, Şahpur və s. kimi digər şəhərlərindən olan 30 azərbaycanlı müxbir də iştirak edir. Buna qabaqcıl ziyalılardan, o cümlədən Cənubi Azərbaycan qadınlarının Azərbaycan qəzetində fəal iştirak etməyə böyük meyli də öz təsirini göstərmişdir.

Təbriz şəhərinin qabaqcıl ziyalılarının nəşr olunan qəzətə münasibətini səciyyələndirmək üçün ibtidai məktəb, müəllimi Lalənin aşağıdakı məktubunu misal göstərmək olar: “Mən-o yazır, - qəzetin birinci nömrəsini aldım və onu həyəcanla oxudum. Nömrəyə görə bütün var-dövlətimi belə verməli olsaydım, bunu böyük məmnuniyyətlə edərdim. Arzu edirəm ki, “Vətən yolunda” qəzeti parlayan ulduz kimi öz şüaları ilə Təbrizin üfüqlərini işıqlandırsın”.

“Vətən yolunda” qəzetində həmçinin Sovet Azərbaycanı yazıçıları, şairləri, jurnalistləri də fəal iştirak. “Vətən yolunda” qəzetinin təşkil olunması ilə Təbrizdə İran şairi Balas Azəroğlunun rəhbərliyi altında antifaşist komitənin fəaliyyəti də güclənmişdir. Antifaşist komitə sistemətlilik olaraq son dərəcə kəskin antifaşist məqalə və şeirlərin nəşr olunduğu vərəqələr buraxır ki, bu da geniş əhali kütlələri arasında böyük populyarlıq qazanmışdır.

Cənubi Azərbaycanın əhalisi, xüsusilə də kəndliləri arasında ruhanilərin güclü təsirini nəzərə alaraq, bizim tərəfimizdən bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu yaxınlarda Bakı şəhərində keçirilmiş Zaqafqaziya ruhaniləri və mömin müsəlmanlarının qurultayında qəbul olunmuş bütün müsəlmanlara antifaşist müraciəti tərəfimizdən İrana göndərilmiş və əhali arasında Azərbaycan və fars dillərində 5.000 nüsxədə yayılmışdır. İran ruhaniləri və əhalisi bu müraciəti böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılamışlar. Bu mənada mətbuatda İranın parlament deputatları Şeyxülislam Mələyiri, Hacı Seyid Rza Firuzbəyli, həmçinin qazı Mirzə Bağır Ağa, müctəhidlər Ağa Siqqətülislam, Hacı Mirzə Xəlil Ağa və s. kimi görkəmli və nüfuzlu din xadimlərinin bu müraciətlə bağlı rəyləri səciyyəvidir. Bundan başqa şeyxülislam Əlizadənin başçılığı ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının yerli seçilmiş dini idarəsi bizim təsirimizin daha da gücləndirilməsi məqsədi ilə Cənubi Azərbaycanın din xadimləri ilə şəxsi əlaqələr qurur.

Sovet Azərbaycanı incəsənətinin nailiyyətlərini nümayiş etdirmək məqsədilə iri şəhərlərə 44 nəfərdən ibarət konsert qrupu göndərilmiş və bu qrup

Tehran, Təbriz, Pəhləvi, Rəşt, Ərdəbil, Qəzvin, Maku, Şahpur və Rezaiyyə şəhərlərində böyük uğurla çıxış etmişdir. Konsert qrupu sovet qoşunları qarnizonlarında çıxışlar etmiş və kasıb əhali üçün pulsuz konsertlər vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan konsert qrupunun İran ezam olunması Azərbaycan incəsənətinin İranda, ən başlıcası isə əhalinin Azərbaycan xalqının dünəni və bu gününü əks etdirən, ona doğma və anlaşılan olan sənətini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladığı Cənubi Azərbaycanda populyarlaşdırılmasının nə qədər faydalı olduğunu göstərdi. “Yaşa Azərbaycan” və respublikadan gətirilmiş digər mahnılar xalq arasında geniş yayıldı.

İran əhalisi arasında Bakıdan Azərbaycan və fars dillərində yayımlanan radio verilişləri, xüsusilə də Azərbaycan musiqisindən ibarət konsertlər böyük populyarlıq qazanmışdır. Bakıdan radio verilişlərinin yayımlandığı saatlarda Cənubi Azərbaycanın şəhərlərindəki reproduktorlarımız qarşısında Sovet İnformasiya bürosunun məlumatlarına, Vətən müharibəsi cəbhələrindən müxtəlif epizodlara, konsertlərə və s. diqqətlə qulaq asan böyük insan kütlələrinə tez-tez rast gəlmək olar.

Sovet İttifaqının, xüsusilə də Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi və mədəni nailiyyətləri ilə geniş tanış olmaq üçün Təbriz şəhərində Mədəniyyət evinin filialı təşkil olunub.

Partiya MK-nın qərarına əsasən, biz Təbrizdə rus və Azərbaycan dillərində tam orta məktəbin təşkilinə başlamışıq ki, bunun üçün də ixtisaslı pedaqoji personal, avadanlıq, dərs ləvazimatı və s. seçilmişdir. Bu müddətdə bizim Cənubi Azərbaycanda apardığımız mədəni-maarif işi sovet meyilli gənclərin sovet məktəbində təhsil almaq arzusunu nümayiş etdirdi. Buna görə də Təbrizdə belə bir məktəbin açılması vaxtında görülmüş aktual bir işdir.

Partiya MK-nın qərarına müvafiq olaraq, Təbrizdə səhmdar cəmiyyət formasında trikotaj-corab fabriki yaradılır ki, İranda sovet təşkilatları onun üzvü olacaqdır. Bunun üçün rəhbər kadrlar, mütəxəssislər və zəruri avadanlıq, həmçinin müvafiq bina seçilmişdir. Fabrik yaxın zamanlarda, bu məsələ Xarici ticarət xalq komissarlığı xətti ilə tam rəsmiləşdirildikdən sonra açılacaqdır. Biz fabriki elə təşkil etmək istəyirik ki, o bütün Cənubi Azərbaycanda nümunəvi müəssisə olaraq, yerli əhalini, ilk növbədə qadınları işə cəlb etsin.

Belə bir faktı da diqqətsiz qoymaq olmaz ki, əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan və Cənubi Azərbaycanda iri siyasi təşkilatlardan biri sayılan Xalq Partiyasının başında indiyədək erməni Ərdəşir Avanesyan dayanır. Bu yoldaş, deyilənlərə görə, sadıq və yaxşı rəhbərlərdən biridir, amma bununla belə milli məqam Xalq Partiyasının gözdən düşməsinə və azərbaycanlıların bu partiyadan uzaqlaşmasına səbəb olur.

Yuxarıda göstərilən bütün bu faktlar bizim İranda bir çox sovet təşkilatlarının hələ də bizim xəttimizi sovet meyilli ictimai təşkilatlar və ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslər vasitəsilə həyata keçirə bilmədiyindən xəbər verir. Bununla yanaşı,

yalnız əhalinin deyil, həm də İranın bütün hökumət dairələri və yüksək qurumlarının hesablaşacağı bir vəziyyət yaratmağı bacarmayan İrandakı Sovet qoşunları komandanlığının nümayiş etdirdiyi, qətiyyətsizliyi də qeyd etmək lazımdır. Bu hal iranlılar tərəfindən zəiflik kimi qiymətləndirilir, fitnəkar və cinayətkar ünsürlərə münafişələr yaratmaq imkanı verir. Bizim komandanlığın gözü qarşısında kürdlərin uzun müddətdən bəri Azərbaycan əhalisini çapıbtalamasını, komandanlığın isə onlara qarşı təsirli tədbirlər görməyib təkcə xəbərdarlıqla kifayətlənməsini yalnız bununla izah etmək olar.

Biz belə gəlir ki, hal-hazırda bizim İrandakı bütün təşkilat və əməkdaşlarımızın işini aşağıdakı istiqamətlərdə yenidən qurub gücləndirmək məqsəduyğun olardı:

1. Qəti mövqe tutmaq və müəyyən formada Cənubi Azərbaycandan Məclisə namizədliklərin təsdiq olunmasında təkid etmək.

2. Yaxın zamanlarda həmkarlar ittifaqlarını birləşdirmək üçün lazımı tədbirlər görmək, bütün fitnəkar və Sovet İttifaqına düşmən elementləri onların rəhbərliyindən çıxaraq, bizim onlara təsirimizi gücləndirmək.

3. Xalq Partiyası ("Hizbi-Tudə") rəhbərliyinin nüfuzlu ziyalılar, ilk növbədə azərbaycanlılar hesabına möhkəmləndirilməsinə nail olmaq və ziyalılar, fəhlələr və kəndlilər arasında onun hörmət və təsirinin artırılması üçün zəruri tədbirlər görmək.

4. Cənubi Azərbaycandakı İran hakimiyyət orqanları vasitəsilə mahiyyətcə bizə qarşı yönəlmiş münafişələr yaradan düşmən təxribatçı elementlər və cinayətkarlarla bağlı qəti tədbirlər görmək.

5. İrandakı sovet qoşunları komandanlığına, həmçinin bizim diplomatik işçilərimizə kürdlərin azərbaycanlılar üzərinə hər cür hücumlarının, silahlı qarətlərin qarşısının alınması, kürdlər və azərbaycanlılar arasında normal qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması məqsədilə bəzi kürd tayfa başçılarına münasibətdə daha qətiyyətli mövqe tutmaq göstərişi vermək.

İranda sovet qoşunlarının yerləşmə zonasında normal ictimai qayda-qanun və intizamın yaradılması üçün bu rayonlarda qarnizonların rolu və nüfuzunu artırmaq və İran hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilən heç bir inzibati tədbirin sovet qarnizonlarının maraqlarına toxunmamasına nail olmaq.

7. İlk növbədə əhalinin nüfuzlu hissəsindən istifadə etməklə kəşfiyyat işlərini gücləndirmək.

8. Mümkün və son dərəcə ehtiyatlı formalarda kəndlilər arasında bizim işimizin gücləndirilməsinə diqqət yetirmək.

AZƏRBAYCAN K(b)P MK-nın KATİBİ (M.C.BAĞIROV)

14 sentyabr 1944-cü il № 391 Bakı şəh.

Cənubi Azərbaycanda baş verən proseslər ABŞ və İngiltərə tərəfindən diqqətlə izlənirdi. Amerikanlar və ingilislər Təbriz konsulluğunda fəaliyyətlərini gücləndirmişdilər. 1945-ci ilin iyulunda Potsdam şəhərində qalib ölkələrin konfransı keçirildi. Böyük Britaniya nümayəndəsi sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması haqqında memorandum təqdim etdi. 21 iyul 1945-ci il tarixdə ingilislər tərəfindən verilmiş memorandumda deyilirdi:

“Əlahəzrət hökuməti və Sovet dövləti İngiltərə-Sovet-İran müqaviləsi bağlayıblar və həmin müqavilənin 5-ci bəndinə əsasən Almaniya üzərində qələbədən sonra ən gec 6 ay ərzində İran ərazisini tərk etməlidirlər”.

Britaniya hökuməti qoşunların çıxarılmasını bir neçə mərhələyə bölürdü. Belə ki, birinci mərhələdə qoşunlar İran paytaxtını tərk etməliydilər. İkinci mərhələdə ingilis qoşunlarının bir hissəsi Abadanda və İranın neft olan cənubunda, Sovet qoşunlarının bir qismi də şimal-qərbdə və şimal-şərqdə qalır, qalan hissələri isə ölkədən çıxarıldı. Üçüncü mərhələdə bütün müttəfiq qoşunları ölkəni tərk etməli idi.

1945-ci iyulun 23-də Potsdam konfransında ABŞ prezidenti Turmen yenidən İran məsələsini qaldırır. Stalin bu təklifə belə cavab verir: “Müttəfiq qoşunlarını Tehrandan çıxarmaq olar”. Potsdam konfransının qərarında deyildirdi: “Müttəfiqlər öz qoşunlarını Tehrandan çıxarırlar. Müttəfiq qoşunların İrandan çıxarılmasının digər mərhələləri Xarici işlər nazirləri şurasının Londonda keçiriləcək sessiyasında müzakirə olunacaq. Bu sessiya 11 sentyabr 1945-ci il tarixdə keçiriləcək”. Məhz bu zaman M.Bağirov İrandakı diplomatik korpusda işləmək üçün azərbaycanlı kadrlar sırasından namizədlər irəli sürməyə başlayır. Elə həmin vaxt M.Bağirovun təkidi ilə SSRİ-nin İrandakı səfiri A.Smirnov Moskvaya geri çaxınırlar. “Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar” dövlət arxivində mən M.Bağirov tərəfindən tərtib olunmuş bir sənətə rast gəldim. Bu sənəddə İranda SSRİ diplomatiyasının problemlərinin həll edilməsi üçün Bağirov diplomatik korpusu azərbaycanlı kadrlar təklif edir.

VƏZİFƏ VƏ NAMİZƏDLƏRİN SİYAHISI DİPLOMATİK İŞ

Səfirlik (Tehran)

1. Müşavir. Yaqubov Əhəd Əli Əkbər oğlu
2. 1-ci müşavir. Orucov Məmməd Tağı-Quba raykomu.
3. 3-cü müşavir. Haşimov Cəbrayıl İsrafiloviç.

Mərkəzi konsulluq (Təbriz)

4. Vitse-konsul. Rəhimov Süleyman - MK təbliğat şöbəsi.
5. Katib. Mirzə Məmmədov.

Vitse-konsulluq (Maku)

6. Vitse-konsul. Mustafayev Mustafa Seyid Əhməd oğlu.
7. Katib. Seyidzadə

(Bu siyahı çox böyükdür, buna görə də onun yalnız bir hissəsi verilib - A.M.)

Artıq 1945-ci ilin avqustunda SSRİ-nin İrəndəki səfiri Əhəd Yaqubov Təbrizə gəlir. Onun missiyası İran Xalq Partiyasının (“Tudə”) Azərbaycan şöbəsini Demokrat Partiyası ilə birləşdirməkdən ibarət idi. Sentyabrın 6-da M.Bağirov Stalinə aşağıdakı məzmununda məktub göndərir: “Bu gün İran Xalq Partiyasının Təbriz komitəsinin plenumu keçiriləcək. Xalq Partiyasının Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Demokrat Partiyası ilə birləşəcək”.

Sentyabrda ADP-nin Təşkilat komitəsi Bakıdan yardım kimi material və texniki təminat almağa başlayır. Bu işlərin təşkilatçıları xüsusi tapşırıqla ezam olunmuş A.Kərimov, H.Həsənov, M.İbrahimov və A.Atakişiyev idi. General A.Atakişiyev M.Bağirova göndərdiyi növbəti teleqramda bildirdi: “Xaricdə xüsusi xidmət orqanları sovet qoşunlarının yerləşdiyi zonada yerli əhali içərisindəki tərəfdarlarını silahlandırır və bu qruplaşmalarla qiyam hazırlayır. ADP üzvlərinin repressiya olunma təhlükəsi var. Buna görə də partiya üzvlərinin silahlanması məsələsini həll etmək lazımdır”.

M.Bağirov bildirdi ki, belə fəaliyyətdə əsas yük DİXX və DTK nümayəndələrinin üzərinə düşür. Və bu işdə ona yenə də L.P.Beriya kömək etdi. Çünki bu proses Moskvadan olan nümayəndələrin də cəlb olunması mümkün idi. Bu işə gələcəkdə ona gətirib çıxara bilərdi ki, Cənubi Azərbaycanın formalaşmış siyasi liderləri Azərbaycan xalqının həqiqi maraqlarını ifadə etməyən adamlardan ibarət olsun. M.Bağirovun L.P.Beriyaya müraciət etməsinin əsas səbəbi DTK polkovniki Kərimovun Təbrizdəki erməni diasporunun Cənubi Azərbaycandakı hadisələrdən narahatlığı barədə məlumatı, həmçinin Amerika erməniləri milli şurasının İranda yaşayan ermənilərə müraciətnaməsi oldu. Bu, M.Bağirovun operativ olaraq vəziyyətə nəzarət etməsindən xəbər verirdi.

Təbriz şəhərinin erməni əhalisinin Amerika erməniləri milli şurasının bəyannaməsi ilə bağlı əhval-ruhiyyəsi haqqında

ARAYIŞ

San-Fransisko konfransında Amerika erməniləri milli şurası tərəfindən Təbriz ermənilərinin həyatında ən sensasiyalı xəbərlərdən biri hesab etmək olar. Sensasiya özü “Sovet Ermənistanı” qəzeti (SİTA-nın məlumatına əsasən) müəyyən çıxarışlarla bu xəbəri çar etdikdən sonra başlandı. Bu bəyanət barəsində əvvəlcə xaricdən verilmiş (SSRİ-dən yox) radio məlumatı “Sovet Ermənistanı” qəzetində bu xəbəri peyda olduqdan sonra müşahidə olunan marağı doğurmamışdı.

“Sovet Ermənistanı”nın bu məlumatına əks-səda olaraq Derenik Dəmirçiyanın onunla bağlı məqaləsi bu məsələyə elə böyük maraq yaratdı ki, bir-biri ilə görüşəndə ermənilər soruşurdular: “Öyrəndin? Oxudun? Bu nömrəni tapa bildin? və s.” Yerli “Antifaşist” qəzeti bu coşqun marağı görüb o dəqiqə “Sovet Ermənistanı”ndan bu xəbərin üzünü köçürüb bir neçə saat ərzində satılıb qurtaran ayrı-ayrı vərəqələr şəklində buraxdı. Uzun həftələr ərzində və hətta indi də yerli erməni icması üçün söhbət mövzusu bu bəyannamə idi. O, böyük ruh yüksəkliyi və fikir mübadiləsi yaratdı ki, bunu hər gün görmək mümkün idi.

Yerli erməni icmasının fikri bütünlükdə günün mövzusu - erməni məsələsi ilə məşğuldur, onlar hər gün və hər saat bu və ya digər siyasi əqidə haqqında danışırlar. Bütün söhbətlər erməni məsələsi və onunla paralel baş verən hadisələr, məsələn, San-Fransisko konfransında edilmiş müraciət, milli kilsə yığıncağı tərəfindən Stalinə ünvanlanmış teleqramlar, milli yığıncaqdan qayıdıb gələn nümayəndələrin çıxışları, bununla bağlı qəzetlərdə çıxmış müxtəlif məqalələr, Türkiyə tərəfindən verilmiş miskin bəyanatlar, ingilis dini rəhbəri Consonun müsahibəsi və s. haqqında gedir.

Ümumi əminlik var idi ki, erməni məsələsi ilə bağlı baş verən bütün bu hadisələr bir nəticəyə gətirib çıxarmalıdır, daha dəqiq desək, Sovet İttifaqı bu işə rəsmi müdaxilə edəcək və məsələ öz əlverişli həllini tapacaq, belə ki, Türkiyə Ermənistanının bir sıra əyalətləri Sovet Ermənistanına birləşdiriləcək və xaricdəki ermənilər öz vətənlərinə qayıdacaq.

Yuxarıda göstərilən məsələ ilə bağlı bir sıra şəxslərin aşağıda verilən fikirləri qeydə alınmışdır.

Arxiyepiskop **Məlik-Tanqıyan** demişdir: “Ermənilər öz səslərini qaldırdılar. Moskvanın sayəsində biz sərhədlərin genişlənməsinin və geriyyə mühacirətin şahidi olacağıq. İndi geriyyə dönməyin əsl vaxtıdır, bir neçə onillikdən sonra gec olacaq, çünki yeni nəsil xaricdəki həyata uyğunlaşacaq və öz ölkəsinə

mühacirət edib-etməməkdə çətinlik çəkəcək. İngilis kilsəsi nümayəndəsinin müsahibəsi çox maraqlıdır. Bu insan sadə və aydın şəkildə deyir ki, Ermənistan ermənilərə verilməlidir. İngilis dilindən belə sözlər heç vaxt eşidilməyib. Stalinə teleqramların göndərilməsi çox ağıllı işdir. Bizim üçün nə isə edilməlidirsə, bunu bu insan etməlidir. Ermənilərin San-Fransiskoda təqdim etdikləri bəyannamə yaxşı redaktə olunub”.

Hayk Əcəmyan-daşnaq liderlərindən biri bildirmişdir: “Amerika erməniləri milli şurasının San-Fransisko konfransına müraciəti, “Sovet Ermənistanı” qəzetinin bu bəyannaməyə səs verməsi, Derenik Dəmirçiyanın, Metxasyanın və başqalarının məqalələri erməni məsələsinin öz yoluna düşməsinə gətirib çıxarır.

Əlbəttə, bütün bunlar hal-hazırda Sovet İttifaqı tərəfindən aparılan siyasətin nəticəsidir. Görünür, Sovet hökuməti Türkiyə Ermənistanı haqqında bu məsələni həll edəcək. Sovet hökuməti bu məsələni ortaya atıb sisteməlik olaraq onu inkişaf etdirir və bu məsələni tam həllinə aparıb çıxaracaq. Biz artıq bilirik ki, Sovet İttifaqı nəyəsə nail olmaq istəyə, o öz niyyətini mütləq həyata keçirəcək.

Eçmiədzində milli kilsə yığıncağının və ya San-Fransiskoda Amerika ermənilərin müraciəti razılaşdırılmış məsələlərdir (yəni, bütün bu məsələlər guya Sovet hökuməti ilə razılaşdırılıb).

Xalq Partiyasının üzvü, keçmiş tacir **Stepan Qaraxyan** bəyan etmişdir:

“İlk zamanlar mən hansısa yeni, ikinci Ermənistan haqqında məsələnin irəli sürüldüyünü güman edərək, Amerika Erməniləri milli şurasının müraciəti ilə bağlı mənfi fikirdə idim. Amma “Sovet Ermənistanı”nın bu bəyannaməyə səs verməsi və sonuncuda Türkiyə Ermənistanının Sovet Ermənistanına birləşdirilməsinin göstərilməsi məni bu məsələnin razılaşdırılmış olmasına əmin etdi. Bizdə belə bir əminlik yarandı ki, Sovet İttifaqı sayəsində və onun əli ilə erməni məsələsi ümumilikdə öz həllinə tapmalıdır”.

Mühəndis **Avetis Oqacanyan** demişdir: “İstər öz doğma ölkəsi, istərsə də onun hüduqlarından kənarda erməni əhalisi öz səsini vaxtında qaldırdı. Sovet İttifaqının maraqları erməni məsələsinin həll olunmasına tələb edir. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin əks-sədasi sübut edir ki, Sovet İttifaqı erməni məsələsinin həllinin tərəfdarıdır. Sovet hökuməti üçün Mosul neftindən istifadə məsələsi mövcuddur, bu isə yalnız erməni və kürd məsələlərinin həlli ilə mümkündür. Mən kürd tayfalarının rəhbərlərindən eşitmişəm ki, San-Fransisko konfransında kürdlər də bəyannamə təqdim edərək Kürdüstanın Sovet İttifaqına birləşməsi şüarı altında tələb irəli sürüblər. Görünür, kürdlər bu barədə yazmayıblar, amma Kürdüstanda bu məsələ ilə bağlı ciddi söhbətlər gəzir”.

Keçmiş daşnaq, İran gömrüyünün məsul işçisi **Baqdasar Şahgəldiyan** söyləmişdir:

“Amerika ermənilərinin bəyannaməsi siyasi cəhətdən yaxşı tərtib olunub. Bu dəfə Türkiyə Ermənistanı məsələsi həll olunacaq. Çox güman ki, bu məsələnin həllini öz üzərinə Sovet hökuməti götürüb. Söz zamanındır, o dediyini həyata

keçirir. O, deyirdi ki, biz öz qələbə bayrağımızı Berlinə sancacağıq və belə də oldu. Bu məsələyə “Sovet Ermənistanı” qəzetindən başqa “Pravda” və “İzvestiya” da toxunub. Bu, çox şey deməkdir, bizim üçün yaxşı, türklər üçünsə pis. Türklərin narahatlığı da həmçinin sübut edir ki, onlar üçün vəziyyət ciddi və narahatlıq doğuran xarakter alır. Xaricdəki ermənilər öz doğma qardaşları hesab edən Dəmirçiyən və başqalarının məqalələri kifayət qədər təsirli və ruhlandırıcıdır. Biz ümid edirik ki, bizim və onların arzuları həyata keçəcək. Stalin zarafat etmir, o, ingilis siyasətçisi deyil”.

Xalq partiyasının üzvü **Hayk Ovanesyan** bildirmişdir:

“Bakı neft sənayesinin təhlükəsizliyi tələb edir ki, sərhəd Leninkandan çox uzaqlaşdırılsın. Erməni məsələsinin gündəmə gəlməsinin hazırkı motivi məhz bu vəziyyətlə izah olunmalıdır. Sovet hökuməti Bakının təhlükəsizlik məsələsində həddindən artıq maraqlıdır. Ehtimal ki, Türkiyə Ermənistanı əyalətlərinin Sovet Ermənistanına birləşdirilməsi məhz bu nöqteyi-nəzərdən həyata keçiriləcək. Amerika ermənilərinin və Eçmiədzindəki milli dini yığıncağın bəyannaməsi ilə “Sovet Ermənistanı” və digər qəzetlərdə getmiş məqalələr arasında ümumi əlaqə var”.

Keçmiş hıçakçı, hazırda Xalq Partiyasının üzvü **Levon Çuxasizyan** demişdir:

“Amerika ermənilərinin milli şurası tərəfindən San-Fransisko konfransına təqdim olunmuş bəyannamə Eçmiədzində milli kilsə yığıncağının Moskvaya müraciəti, Dəmirçiyən və digər şəxslərin məqalələri, ingilis kilsəsi dini rəhbərinin Yerevandakı çıxışı, bütün bunlar eyni bir zəncirin həlqələridir. İndi Moskva üçün türklərlə bütün qeyri-qanuni məsələləri, o cümlədən də sərhədlərlə bağlı məsələni həll etməyin ən yaxşı anı yetişib. Tezliklə biz əmin olmalıyıq ki, Molotovun notası-Türkiyə ilə dostluq müqaviləsinin ləğv olunması boş yerə verilməyib. Biz - Türkiyə erməniləri bu məsələdən böyük ruh yüksəkliyi duyuruq və buna haqqımız da var. Ermənistanı hər hansı ərazi birləşdirmələrinin olacağı şübhəsizdir, amma bu torpaqların hansı həcmdə olacağına əvvəlcədən söyləməkdir çətindir”.

Arakel Ter-Tovmasyan-keçmiş daşnak, uzun illər müəllim olub, hal-hazırda mühasibdir bildirmişdir: “Erməni əhalisi olduqca vacib və tarixi bir dövr yaşayır. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin məqalələri olduqca sevindiricidir. Düşünürəm ki, Moskva bizim arzularımızı həyata keçirəcək”.

Daşnak, Budaqyan bankının mühasibi **Armenak Muradaxanyan** söyləmişdir:

“Siyasətdə Moskva ingilisləri ötüb. Moskva ilə müqayisədə İngiltərənin siyasəti geri qalır. Əgər siyasi hadisələri götürüb ciddi araşdırsaq, görürük ki, İngiltərə burada əsasən uduzub, Sovetlər isə udub. Moskvanın erməni məsələsinə tərəfdarlığına və onun əlverişli həllində maraqlı olmasına heç bir şübhə yoxdur. Moskvanın razılığı olmadan Amerika ermənilərinin bəyannaməsi meydana çıxmazdı. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin əks-sədasını da bununla izah etmək

lazımdır. İstənilən halda bizdə yaxşı hadisələr baş verəcək, çünki Moskva və onun siyasəti göz qabağındadır”.

**AZƏRB. SSR DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİK
XALQ KOMİSSARI VMİ POLKOVNİK / KƏRİMOV/**

29 sentyabr 1945-ci il

**F № 1, siy. № 89, iş № 95
Tam məxfi**

Təbrizdə daşnak silah anbarının aşkar olunması haqqında

ARAYIŞ

1945-ci il iyul ayının ortalarında Təbrizdə erməni məktəbinin zirzəmisində daşnak silah anbarının mövcudluğu haqqında məlumat daxil oldu.

İlkin yoxlama zamanı bu məlumatlar təsdiqləndi və müəyyən olundu ki, daşnak silah anbarının mövcudluğundan hələ 1944-cü ildə daşnak Bakdalyan və Xalq Partiyasının üzvü David Gevorkyan erməni məktəbinin təmiri zamanı xəbər tutmuş və guya qorxudan heç kimə deməmək qərarına gəlmişdir.

Dindirmə zamanı David Gevorkyan erməni məktəbinin zirzəmisində daşnak silah anbarının olmasını təsdiq edərək bildirib ki, o, bu barədə heç kimə xəbər verməyib və bu silahı Xalq Partiyasının üzvlərinin silahlandırılması üçün istifadə etməyi nəzərdə tutub.

Anbar istənilən vaxt onu başqa yerə köçürmək imkanına malik olan daşnakların nəzarəti altında idi və onlar, sözsüz ki, silahın Xalq Partiyasının əlinə keçməsinə yol verməzdilər.

Həmin il iyul ayının 20-nə keçən gecə əməliyyat keçirilmiş və bizim əməkdaşlar yeri qazıb anbarı aşkar etmişlər. Nəticədə 50.000-dən artıq tüfəng və digər silah üçün patronlar, 4 top panoraması, 19 tüfəng, 23 “Naqan” və “Mauzer” sistemli tapança, 500 kq partlayıcı maddə, 3.000 kapsul-fitul, 25 qumbara və bir sıra top hissələri çıxarılıb götürülmüşdür.

Bəzi məlumatlara görə, bütün bu silahlar 25 il bundan qabaq əldə olunmuş, daşnak hökumətinə məxsus olmuş və Təbrizdəki erməni məktəbi binasının zirzəmisində gizlədilmişdir.

Müəyyən olunub ki, silah anbarının mövcudluğu arxiyepiskop Məlik-Taginyana da məlum imiş və o, sonradan bizim əməkdaşlarımıza sistemlik olaraq daşnakları himayə etdiyini, həmçinin silah və döyüş sursatının saxlanması onlara kömək göstərdiyini şəxsən təsdiqləmişdir. Məlik-Tanqiyana son zamanlaradək yeparxiya idarəsinin binasında İraqdan qaçan daşnakların qoyub

getdiyi daşnak ədəbiyyatı kitabxanasına saxlayırmış. 1929-cu ilin məlumatlarına görə, Məlik-Tanqıyan ingilis kəşfiyyatı ilə əlaqəli imiş.

Yuxarıda göstərilən anbarın aşkar olunması ilə əlaqədar olaraq, yerli milliyyətçi dairələr iranlılar və ermənilər arasında milli ədavətin qızışdırılmasına yönəlmiş hər cür mümkün dedi-qodular yaymağa başladılar. Mövcud məlumatlar əsasən, bəzi mollalar erməni kilsəsinin həyətinə guya iranlılara qarşı istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş silaş anbarının aşkar olunmasına bildirmişlər. Bu zəmində ermənilərin döyülməsi və onların ünvanına hədə-qorxu halları baş vermişdir.

Erməni əhalisi silah anbarının qeyri-qanuni saxlanması günahkar olanların məsuliyyətə cəlb olunmasını tələb edərək, daşnakları, xüsusilə də bu silah və döyüş sursatlarını gizlədib saxlayan yeparxiya şurasının rəisi arxiyepiskop Nerses Məlik-Tanqıyanın, zərgər Aykək Kosoyanın, direktor Hayk Əcəmyanın, erməni məktəbinin keçmiş gözetçisi, hazırda tacir olan Ovanes Qabrielyanın və onun oğlu Andronik Qabrielyanın simasında onların Təbrizdə qalan rəhbərlərini ittiham edir.

AZƏRB. SSR DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİK XALQ KOMİSSARI VMİ POLKOVNİK /KƏRİMOV/

1 oktyabr 1945-ci il

Artıq oktyabrın 16-da M.Bağırovun təkidi ilə polkovnik Kərimov İran erməniləri və Sovet rəhbərliyinin maraqlarını ifadə edən “Tudə” Partiyasına deyil, Demokrat Partiyasına üstünlük verməyə və yeni məlumatlar ötürməyə başlayır.

**F № 1, siy. № 89, iş № 95
Tam məxfi**

İran ermənilərinin yeni yaradılan Azərbaycan Demokrat Partiyasının münasibəti haqqında

ARAYIŞ

“Ramkavar” partiyasının üzvü **Torqosyan** bildirmişdir:

“Demokrat Partiyası kifayət qədər dəyərli ideya daşıyır.

Əgər o öz tələblərinin həyata keçirilməsinə nail olarsa, ermənilərin vəziyyəti kəskin şəkildə yaxşılaşacaq”. İri sərvət sahibi Budaqyan demişdir:

“Bir halda ki, Demokrat Partiyası Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsini qoyur, şübhəsiz, biz buna hər cür yardım göstərməliyik”.

Bununla yanaşı həmçinin bəzi mənfi fikirlər də qeydə alınmışdır. Belə ki:

İngilis bankının işçisi, İngiltərə vətəndaşı Tovmasyan öz fikrini belə açıqlamışdır:

“Ruslar öz qoşunlarının çıxarılması ilə bağlı olaraq İranda nüfuzlarının zəifləməsinin qaçılmazlığını əvvəlcədən görərək “Tudə” Partiyasının adını dəyişib Demokratik Partiya qoydular, onların bu partiya ilə əlaqəli olması fikrinə əsas verməmək və Azərbaycanda öz nüfuzlarını qoruyub saxlamaq üçün bura bəzi tacir və mülkədarları da daxil etdilər”.

Tanınmış Daşnak **Kosoyan** deyib:

“Ruslar gördülər ki, “Tudə” Partiyası öz hərəkatları ilə özünün hörmətdən salıb, buna görə də onu Demokrat Partiyası adlandırdılar və bura varlıları da cəlb etmək, bununla da hökumətin diqqətini özlərindən yayındırmaq üçün proqrama bəzi dəyişikliklər etdilər. Hər halda bu partiyanın tələbləri kifayət qədər ədalətlidir və onların həyata keçirilməsində biz ermənilər də maraqlıyıq”.

İngilis bankının direktor müavini **Ter-Ovanesyan** demişdir:

“Ermənilərin yəni Demokrat Partiyasına qoşulması səhvdir. Bu partiya Azərbaycan ermənilərinin adından göndərilmiş təbrik məktubu siyasi nöqtəyindən nəzərdən təhlükəli addımdır. Bizim ermənilər və milli azlıq olaraq vəziyyətimiz qeyri-müəyyəndir. Biz bütün bunları dərk etməli və özümüzü loyallıq aparmalıyıq. Öz iştirakımızla biz Demokrat Partiyası üçün yaxşı heç bir şey edə bilməyəcəyik, çünki say baxımından heç nəyə dəymərik, ermənilər üçünsə biz ən pis vəziyyət yaradacağıq. Hətta elə ola bilər ki, gələcəkdə Demokrat Partiyası özü də “gənc türklər” kimi ermənilər üçün dəhşətli qılınca və onları təqib edən qüvvəyə çevrilsin”.

Marağada yaşayan daşnak **Rostomyan** deyirdi:

“Biz ermənilər üçün belə partiyalarda iştirak etmək çox təhlükəlidir. Biz Demokrat Partiyasına daxil olsaq, İran hökuməti onun bütün fəaliyyətini bizim ayağımıza yazacaq və bizə divan tutmağa başlayacaq. Ərdəşir Ovanesyanın başına nə gətirdiklərini görürsünüzmü ? “Tudə” Partiyasının hərəkatlarında yalnız onu ittiham edir və hesab edirlər ki, bu partiyanın bütün işinə təkcə o rəhbərlik edir və bu ancaq ona görə baş verir ki, o ermənidir. Biz öz mövcudluğumuzu qoruyub saxlamaq üçün bütün partiyalardan kənarda durmalıyıq. Bizim İrandakı mövqeyimiz onsuz da çox möhkəm deyil”.

Təbrizdə dərc olunan “Antifaşist” erməni qəzeti Demokrat Partiyasının orqanı olmasa da, sistematik olaraq öz səhifələrində Azərbaycan Demokrat Partiyasını təbliğ edir.

**AZƏRB. SSR DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİK
XALQ KOMİSSARI VMİ POLKOVNİK /KƏRİMOV/**

16 oktyabr 1945-ci il

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, M.Bağirov 21 oktyabr 1945-ci il tarixdə Bakı hərbi dairəsinin komandanı, ordu generalı İ.İ.Maslennikova və eyni zamanda L.P.Beriyaya məktub yazır və öz narahatlığını bildirir. M.C.Bağirov Türkiyə ərazilərinin sovet Ermənistanına birləşdirilməsinin məqsədəuyğun olmadığını qeyd edərək, İraqdakı neft yataqlarına Cənubi Azərbaycan və İran Kürdüstanı vasitəsilə Mosula yiyələnərək çıxmağın daha əlverişli olduğunu vurğulayır. O, bu xətti yeritməklə dünya ermənilərinin Türkiyə torpaqlarına iddialarının qarşısını aldı və onların fəaliyyətini neytrallaşdırdı.

**F № 1, siy. № 89, iş № 95
Tam məxfi**

SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarı Sovet İttifaqı marşalı L.P.Beriya yoldaşa

ÜİK (b) P MK-nın İran Azərbaycanı və Şimali Kürdüstan məsələsi ilə bağlı 8 oktyabr 1945-ci il tarixli qətnaməsinin icra olunması məqsədilə tərəfimizdən aşağıdakılar həyata keçirilmişdir:

Azərbaycan SSR DİXX və DTXK-nin İran Azərbaycanında muxtariyyətçilik hərəkatının inkişafına mane olan şəxs və təşkilatların (jandarmar, polislər, İran ordusunun zabitləri və s.) məhvi üzrə işi təşkil etmək iqtidarında olan 21 təcrübəli əməliyyat işçisi ayrılmışdır. Bu yoldaşlar həmçinin yerli əhalidən silahlı partizan dəstələri təşkil etməlidirlər.

Əməliyyat işçilərinə yardım üçün kənd təsərrüfatı işçiləri və kolxoz aktivi sıralarından uzun müddət DİXX-DTXK orqanları ilə bağlı olmuş və bir sıra konkret döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq yoxlanılmış 75 döyüşçü seçilmişdir.

Əməliyyat işçiləri və döyüşçülər qruplarla ilk növbədə Təbriz, Ərdəbil, Miyanə, Rizaiyyə və Marağa şəhərlərinə yollanacaqlar, digər rayonlara isə sonralar göndiriləcəklər.

Konspirasiya məqsədilə əməliyyat heyəti yerlər bizim İran Azərbaycanı şəhərindəki hərbi komendantlarımızın müavinləri kimi, döyüşçüləri isə həmin komendaturalarda sırayı kimi yerləşdiriləcəklər.

Yerlərə göndərilməzdən əvvəl ayrılmış işçilər Bakı şəhərində siyasi, hərbi və sosial hazırlıq keçəcəklər.

Azərbaycan SSR DİXX və DTXX-nin göstərilən işçilərinin (siyahı əlavə olunur) nəzərdə tutulmuş tədbirləri həyata keçirmək üçün ezam olunmasına sərəncam vermənizi xahiş edirik. 96 nəfərdən ibarət əməliyyatçı və döyüşçülərin İran Azərbaycanında uzun müddət qalması zərurətini nəzərə alaraq, onların saxlanması üçün ayda 100.000 rial vəsait ayrılması haqqında göstəriş vermənizi xahiş edirik.

Bakı hərbi dairəsinin komandanı Ordu Generalı (İ. İ.Maslennikov)

Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi (M.C.Bağirov)

Bakı şəhəri, 21 oktyabr 1945-ci il
№ 273

Bu müraciət L.P.Beriya tərəfindən müsbət həll olunmuşdu. M.C.Bağirov özünün növbəti addımlarını regionda real vəziyyəti nəzərə almaqla atır, tədbirlər götürür və öz strategiyasını formalaşdırırdı. Bundan başqa, M.C.Bağirovun tapşırığı ilə yerli mətbuatda siyasi vəziyyətlə bağlı dərc olunan istənilən məqalə dərhal tərcümə olunurdu. Bütün bunlar vəziyyətə kor-koranə baxmamağa, anatomik düşünərək, vəziyyəti idarə etməyə imkan verirdi.

16 noyabr 1945-ci ildə Təbriz qubernatorunun vəzifələrini icra edən Həsən Dövlətsahi, diviziya komandiri general Dara-şahi, jandarmeriya rəisi Humayu İran Azərbaycanındakı vəziyyəti teleqramla Tehrana çatdırdılar. Həmin gecə İran hökuməti növbədənəkar iclas çağırırdı və hərbi nazir general Riyazi tərəfindən Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında məlumat dinlənildi. Hərbi nazir öz çıxışında əhalinin Sovetlər tərəfindən silahlandırılması və hazırlanan üsyan haqqında xəbər verdi.

İrənin keçmiş baş naziri Mürtəza Bayat Təbrizə yeni qubernator təyin etdi, İran ordusuna tam hərbi hazırlıq əmri verildi.

Noyabrın 18-də SSRi-nin İrandakı səfirinin səlahiyyətlərini icra edən Əhəd Yaqubov İrənin baş naziri Həkimi ilə görüşdü. Görüş zamanı Həkimi Sovet səfirinin vəzifəliyinin icrasından yeni təyin olunmuş qubernatorla Təbrizdəki Sovet zonasına 2 piyada batalyonu və 1 jandarm qrupunun daxil olmasını təmin etməyi və II Dünya müharibəsinin sona çatması ilə əlaqədar olaraq Sovet Ordusu hissələrinin İran Azərbaycanı və İran Kürdüstanı ərazisindən çıxarılmasını xahiş etdi. Həkim xahişinin yerinə yetirilməyəcəyini başa düşüb, noyabrın 19-da İran xarici işlər nazirliyi vasitəsilə Tehrandakı Sovet səfirliyinə etiraz notası göndərdi. Notada Tehran Sovet hökumətini İrənin daxili işlərinə müdaxilədə ittiham edirdi. Xarici işlər xalq komissarı notaya ertəsi gün cavab verdi. Notaya cavabda deyilirdi:

“Sovet hökuməti İranın daxili işlərinə müdaxilə etmir və Azərbaycanda baş verənlər İranın daxili işidir. Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsi isə gündəlikdə durmur”.

Noyabr ayından başlayaraq, M.C.Bağirov hər gün Moskvaya - Stalina, Molotova, Beriyaya və Malenkova məlumatlar verirdi. Bu məlumatları Bağirova əsasən İranda səfir vəzifələrinin icraçısı Ə.Yaqubov, DT komissarı S.Yemelyanov və Azərbaycanı Təbrizdə təmsil edən üçlük (M.İbrahimov, H.Həsənov, A.Atakişiyev) ötürürdü.

Noyabrın 18-də Təbrizdə 20 min nəfərlik mitinq keçirildi. Mitingdə Seyid Cəfər Pişəvəri, Məhəmməd Biriya və İlhami çıxış edərək polislərə, jandarlara, əsgərlərə müraciət etdilər: “Siz Azərbaycan xalqının oğulları və bizim qardaşlarımızınız. Satqın adamlara qulaq asmayın, öz xalqınıza əl qaldırmayın”.

Eyni zamanda Təbriz və Azərbaycanın digər şəhərlərində SSRİ-dən götürülmüş silahlə yerli sakinləri silahlandırır və üsyançı dəstələr yaradırlar. Bakı “üçlüyündən” Bağirova üsyançıların silahlandırılması üçün 10 min vahid hərbi sursat göndərilməsi xahişindən ibarət məktub gəlmişdi.

1945-ci il noyabr ayının ikinci yarısında xalq yığıncaqları vasitəsilə Azərbaycan Milli Konqresinə 687 nümayəndə seçilir.

1945-ci il noyabr ayının 20-də saat 10-da Şiri-Xurşid teatrında Azərbaycan Milli Konqresi öz işinə başladı. Demokrat Partiyasının sədri Seyid Cəfər Pişəvəri və Səttarxanın qardaşı Hacı Əzimxan Milli Konqresin işini açıq elan etdilər. Konqresdə Azərbaycanın muxtariyyətinin və Milli Məclisə seçkilərin əsası qoyuldu.

Milli Konqres iştirakçıları tərəfindən Müəssislər Məclisi elan olundu. Eyni zamanda Milli heyət təsis edildi və tezliklə Milli hökumətin yaradılması planlaşdırıldı.

Noyabrın 23-də Milli Konqres Məhəmmədrza şaha, İran Məclisinin sədri Təbatəbaiyə və baş nazir İbrahim Həkimiyə müraciət ünvanladı. Müraciət 7 bənddən ibarət idi. I,VI və VII bəndlərdə deyilirdi:

I. Azərbaycan xalqı öz milli xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu, xalqın dili, ənənələri, hüquqi və tarixi inkişaf yollarıdır. Bu xüsusiyyətlər bizə İranın tamlığı və ərazi bütövlüyünə xələl yetirmədən “Atlantika xartiyası” əsasında millətin öz müqəddaratına təyin etmə hüququna malik olmağa əsas verir.

VI. Azərbaycan xalqının xüsusiyyətlərindən biri də onun ana dilidir. Milli Konqres Milli Həyətə tapşır ki, Azərbaycanın bütün dövlət orqanlarında rəsmi dil kimi Azərbaycan dili işlədilsin.

VII. 700 nümayəndənin iştirak etdiyi Milli Konqres daxili işlərin idarə olunması üçün 39 nəfərdən ibarət Milli Heyət təsis etdi. Milli Heyət Azərbaycan Milli Məclisi və İran Məclisinə seçkiləri təşkil edəcəkdir.

Yemelyanovun M.C.Bağirova verdiyi məlumatla tanışlıqdan sonra hamıya aydın olur ki, Təbrizdə baş verən bütün proseslərə M.C.Bağirov rəhbərlik edirmiş.

AZƏRBAYCAN K(b)P MK-ının KATİBİ BAĞIROV YOLDAŞA

"İran Azərbaycanı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin gedişatı haqqında" məruzənin layihəsini Sizə göndərirəm.

Əlavə: 2 nüsxə

**AZƏRB.SSR DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİK XALQ
KOMİSSARI GENERAL - MAYOR (YEMELYANOV)**

Bakı şəhəri, 20 dekabr 1945-ci il

Tam məxfi

İran Azərbaycanı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin gedişatı haqqında

Azərbaycan demokratik partiyasının təşkili və noyabr ayının sonuna onun tərkibi:

Son illər İran Azərbaycanında demokratik qüvvələrin fəallığı əhəmiyyətli dərəcədə artır və milli azadlıq hərəkatının genişləndirilməsi zərurəti yaranırdı.

Mövcud siyasi vəziyyətdə fəaliyyətdə olan İran Xalq Partiyası "Tudə" qarşısına xalqın milli azadlıq hərəkatının inkişafı vəzifəsini qoymur və hazırkı mərhələdə öz proqramında İran Azərbaycanı əhalisinin geniş demokratik təbəqələrinin maraqlarını tamamilə əks etdirmirdi.

Bundan başqa, Xalq Partiyasının təmənnalı məqsədlər güdən və daha çox özünün şəxsi rifahı haqqında düşünən bir sıra üzvlərinin davranışı, həmçinin Xalq Partiyasının bəzi rəhbər işçilərinin (Artaşes Avanesyan, Əmirxizi və s.) qarət və talanlara rəvac verən fitnəkar çıxışları əhalinin gözündə onun yerli orqanlarının nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə aşağı saldı.

Beləliklə, milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmək və bunun üçün İran Azərbaycanının bütün demokratik qüvvələrini birləşdirmək iqtidarında olan yeni siyasi partiyanın yaradılması-zərurəti açıq-aydın hiss olunurdu.

Bizim direktiv orqanlarımızın bu məsələ ilə qərarına uyğun olaraq, bir sıra nüfuzlu şəxslər Azərbaycan Demokrat Partiyasının (ADP) yaradılması üçün İrandan Bakıya çağrıldı. Müvafiq söhbətlərdən sonra yeni yaradılmış Azərbaycan Demokrat Partiyasına rəhbərlik demokratik dairələr arasında nüfuz sahibi olan görkəmli azərbaycanlılardan birinə - Seyid Cəfər Pişəvəriyə tapşırıldı.

Pişəvəri tərəfindən yaradılmış təşkilat bürosu sentyabrın 3-də partiyanın qurulması, onun məqsəd və vəzifələri haqqında İran Azərbaycanı əhalisinə müraciət etdi. Müraciət İran Azərbaycanı əyalətlərinin əksəriyyətini və əhalinin

bütün təbəqələrini təmsil edən demokratik ruhlu görkəmli insanlar tərəfindən imzalanmışdı.

ADP-nin proqram tələbləri və milli azadlıq hərəkatı ilə bağlı məqsədləri geniş əhali kütlələri tərəfindən böyük rəğbət və fəal dəstəklə qarşılandı. İran Azərbaycanının bütün bölgə və şəhərlərindən əhalinin nüfuzlu, demokratik ruhlu nümayəndələri tərəfindən müraciətə qoşulmaqla bağlı teleqram və qətnamələr daxil oldu.

ADP-nin yaradılması ideyası həmçinin Xalq Partiyası üzvlərinin əsas kütləsi və Təbriz vilayət komitəsi tərəfindən də dəstəkləndi. Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş müvafiq iş nəticəsində 6-7. 09. 45-ci il tarixdə Xalq Partiyasının vilayət konfransında Azərbaycan Demokrat Partiyasının müraciətinin hərtərəfli və fəal müzakirəsindən sonra böyük səs çoxluğu ilə vilayət təşkilatının Xalq Partiyası MK-dan ayrılması və ADP-yə birləşməsi haqqında qərar qəbul olundu.

Digər tərəfdən, təşkil komitəsi tərəfindən partiya sıralarına üzvlərin cəlb olunması və Azərbaycan Demokrat Partiyasının təsis qurultayına hazırlığın həyata keçirilməsi üzrə ciddi və böyük təşkilatı-siyasi iş aparıldı.

1945-ci il oktyabrın 8-də Təbrizdə 237 həlledici və 4 məşvərətçi səs hüququna malik nümayəndənin iştirakı ilə Azərbaycan Demokrat Partiyasının birinci (təsis) qurultayı keçirildi: qurultayda həmçinin 17 qonaq, o cümlədən, vali vəzifələrinin icraçısı, şəhərin başçısı, yerli polisin rəisi, maliyyə-iqtisad müdiri və b. iştirak edirdi. 3 gün ərzində qurultay iki məsələni müzakirə etdi və onlar barəsində qərar qəbul etdi:

1. Partiyanın proqram və nizamnaməsinin təsdiq olunması.
2. Rəhbər orqanların seçilməsi.

Qurultay müəyyən əlavələr etməklə partiyanın proqram və nizamnaməsini yekdilliklə təsdiqlədi, o cümlədən, qurultay proqrama aşağıdakı maddələri əlavə etdi:

- a) böyük kapitalla Milli Bankın yaradılması haqqında.
- b) gənclərin Gənclər Təşkilatına cəlb olunması və bu təşkilatın ADP-yə tabe olması haqqında.
- c) Qadınlar Təşkilatının yaradılması haqqında.
- d) bütün partiya kargüzarlığının yerli Azərbaycan dilində aparılmasının zəruriliyi haqqında.

Qurultay 41 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə (Plenum) və 12 nəfərdən ibarət təftiş komissiyası seçdi. (Adbaad siyahı əlavə olunur. Bax: qoşma № 1).

Sosial mənşəyinə görə, Azərbaycan Demokrat Partiyasının rəhbər orqanlarının tərkibi belədir:

Peşəkar partiya işçiləri.....	10 nəfər
Fəhlələr.....	4nəfər
Qulluqçular.....	7nəfər
Sənətkarlar.....	1 nəfər

Ziyalılar.....	11 nəfər
Xırda mülkədar və xanlar.....	10 nəfər
Tacirlər.....	4nəfər
Xırda fabriklərin sahibləri.....	2 nəfər

MK (Plenum) öz tərkibindən Rəyasət Heyəti (büro) seçib ki, bura da aşağıdakı şəxslər daxildir:

1. Pişəvəri Seyid Cəfər - sədr
2. Rəfi Nizam Dövlə - müavin
3. Pədəqan Sadıq - müavin
4. Şəbüstəri Hacı Mirzə Əli -üzv
5. Salamulla Cavid - üzv
6. Zəfiri Həsən - üzv
7. Maşınçı Əli - üzv
8. Fərşçi Qulam Hüseyn - üzv
9. Cəfər Ədib - üzv

Rəyasət Heyəti (büro) üzvlüyünə namizəd seçilmişlər:

1. Birənq Həsən
2. Cövdət Həsən

Azərbaycan Demokrat Partiyasının birinci (təsis) qurultayı tam həmrəyliklə yüksək siyasi səviyyədə keçdi. Gündəlikdə duran məsələlərin müzakirəsinə başlamazdan əvvəl qurultay ayrı-ayrı əyalət və şəhər nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin, həmçinin ermənilər, kürdlər və aysorların nümayəndələrinin çıxışlarını dinlədi. Natiqlər məqsəd və vəzifələri Azərbaycan xalqının köklü milli maraqlarını əks etdirən Azərbaycan Demokrat Partiyasını təbrik etdilər. Ərdəbil nümayəndəsi Cövdət demişdi: "... Azərbaycan xalqının siyasi və iqtisadi hüquqlarının pozulmasına son qoyan çoxdan gözlənilən bir gün gəldi. Biz çoxdan Azərbaycan xalqının təbii hüquqlarını özünə qaytarmaq və öz işlərimizi özümüz idarə etmək arzusunda idik".

Atakişiyevdən, İbrahimovdan, Həsənovdan teleqraf məlumatları gəlir. Hazırlanmış plana görə, 14-15 dekabr 1945-ci il tarixdə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyət Azərbaycan hökumətinin əlinə keçməlidir. Bu informasiya Yemelyanovun M.C.Bağirova göndərdiyi arayışdan məlum olur.

ARAYIŞ

Atakişiyev, İbrahimov və Həsənovun Təbrizdən teleqraf məlumatı əsasında:

Dekabrın 12-də səhər Azərbaycan Məclisi açılır. Səhər iclasdan Məclisin nizamnaməsi təsdiq olunur, məclisin Rəyasət Heyəti seçilir və Pişəvəriyə kabinet formalaşdırmaq tapşırılır.

Axşam iclasında Pişəvəri Azərbaycan hökumətinin tərkibini məclisin təsdiqinə təqdim edir və Məclis tərəfindən təsdiq olunduqdaq sonra yeni hökumətin proqramı haqqında məruzə edir.

Dekabrın 13-də səhər iclasında Pişəvərinin məruzəsi üzrə müzakirələr açılır və xalq qoşunları haqqında qanun qəbul edilir.

Axşam yeni hökumət İran hakimiyyət nümayəndələrindən öz səlahiyyətlərini dayandırmalarını tələb edir və dərhal işə başlayır.

Hakimiyyətin çox qan tökmədən yeni Azərbaycan hökumətinin əlinə keçməsi üçün bütün tədbirləri görürük.

Mümkün müqavimətin tezliklə qırılması üçün dekabrın 13-də Mərənd, Marağa, Üskü və Bostanabad rayonlarının "Fədai" dəstələri Təbrizə yaxınlaşaraq, onu hər tərəfdən əhatəyə alacaqlar.

Eyni zamanda dekabrın 13-də Azərbaycan hökumətinin yerli hakimiyyət nümayəndələri ilə öz səlahiyyətlərini dayandırmaq barədə danışıqları zamanı "Fədai" dəstələri şəhər daxil olaraq, ən mühüm hökumət binalarını, qarnizonu və jandar-meriyanı mühasirəyə alacaqlar.

Plana görə, hakimiyyətin Azərbaycan hökumətinə keçməsi 14-15 dekabr tarixlərində başa çatmalıdır.

AZƏRB. SSR DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİ XALQ KOMİSSARI GENERAL-MAYOR (YEMELYANOV)

10 dekabr 1945-ci il
№ 2070

1945-ci il dekabrın 12-də Təbriz şəhərində azərbaycan Milli Məclisi açılır. Məclis elə həmin gün Seyid Cəfər Pişəvərini baş nazir seçir və o da 10 nəfərdən ibarət hökumət yaradır.

Məclisi ən yaşlı deputat Nizamüddövlə Rəfiİ açıq elan etdi. Daha sonra səlahiyyətlər, vəzifələr, iş qaydaları, həmçinin daxili nizamnamə qəbul olundu. Ali hakimiyyət orqanı olan Milli Məclis qanun yaradıcılığı fəaliyyətini və qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirməyə başladı. Artıq deyildiyi kimi, Milli Məclis tərəfindən ali icra orqanı - Azərbaycan Hökuməti yaradıldı. S.C.Pişəvəri baş nazir,

doktor Salamulla Cavid daxili işlər naziri, Cəfər Kəviyan xalq qoşunları naziri, doktor Məhtaş kənd təsərrüfatı naziri, Məhəmməd Biriya maarif naziri, doktor Övrənci səhiyyə naziri, Qulamra İlham maliyyə naziri, Yusif Əimi ədliyyə naziri, Mirzə Rəbi Kəbiri yollar, poçt, telefon və teleqraf naziri, Zeynalabdin Qiyami Ali Məhkəmənin sədri, Firudin İbrahimi Baş Prokuror təyin olundu.

Milli Məclis nümayəndələri Milli hökumətdən və onun ayrı-ayrı orqanlarından hesabat tələb etmək hüququna malik idilər.

Elə birinci iclasda gizli səsvermə ilə Məclisin Rəyasət Heyəti seçildi. İki il müddətinə seçilən Rəyasət Heyəti 9 nəfərdən ibarət idi: Hacı Mirzəli Şəbüstəri - Məclis sədri, Sadıq Pədəqan, Rəfi və Həsən Vilayi - sədrin müavinləri, Məhəmməd Əzimi və Muradəli Teymuri - Rəyasət Heyətinin üzvləri. Rəyasət Heyəti Milli Məclisin razılığı ilə dövlət idarəçiliyi üzrə ən mühüm işlərin yerinə yetirilməsini həyata keçirirdi. Azərbaycan Milli Məclisi Azərbaycan xalqının hüquq və azadlıqlarını təmin etmək və onun muxtariyyətini müdafiə etməklə yanaşı, milli azlıqlara da sərbəstlik hüququ verdi.

1946-cı ildə "Azad millət" qəzetinin 18-ci nömrəsində Milli Məclis nümayəndələrinin tərkibi haqqında məqalə dərc olunmuşdu ki, burada da onların əhalinin müxtəlif təbəqələrindən olması aydın görünürdü: 101 deputatdan 12-si kəndli, 16-sı ziyalı, 14-ü sənətkar, 12-si mülkədar, 15-i fəhlə, 10-u qulluqçu, 10-u tacir, 8-i müəllim, 2-si fabrikanın sahibi, 2-si ruhani idi.

Azərbaycan Milli Məclisi bir illik fəaliyyəti ərzində 100-dək mütərəqqi qanun və qərar qəbul etdi və bu qanunlar ardıcıl şəkildə Milli hökumət tərəfindən icra olundu. Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş mühüm qanunlardan biri Məclisə qadınların da seçilə bilməsini nəzərdə tutan qanundur. (Yaxın və Orta Şərqdə ilk dəfə olaraq).

Azərbaycan xalqının milli müstəqillik və demokratiya uğrunda mübarizəsi təkcə İranda böyük əhəmiyyəti malik olmayıb, öz hüquqları uğrunda gələcək mübarizədə qonşu ölkələrə də böyük təsir göstərdi. Forma və məzmununa görə mütərəqqi hakimiyyət orqanı olan, geniş kütlələrin səyi və iradəsi ilə yaradılmış Milli Məclis bütün Azərbaycan xalqının maraqlarını ifadə edir və demokratik dəyişikliklər etmək məqsədi güdüürdü.

AZƏRBAYCAN* MİLLİ DÖVLƏTİNİN ELAMİYYƏSİ

Azərbaycan qəzeti, № 79, 1945

Azərbaycan Məclisi Millisinin müntixab etdiyi Azərbaycan Milli dövləti İranın istiqlal və tamamiyyətini himn etməklə bərabər işə başladığını bu vasitə ilə bütün xalqa elan edir. Bu elamiyyə müntəşir olan gündən etibarən malikiyyə xüsusi

---

* Hər yerdə oxu: Güney Azərbaycan.

hifz olmaq şərtilə bütün Azərbaycanda olan dövlət idarələri təzə hökumətin təhdi ixtiyarına keçdiyindən ümumdövlət məmurlarına öz vəzifələrini düzgünlük və sədaqət ilə əncam vermələri tapşırılır. Təzə dövlətin əmrinə itaət edib onun dəsturu ilə rəftar edən işçilər üçün münasib iş şəraiti vücudə gətiriləcəkdir. İhləməkdən imtina edirlər isə kəməle-əhtiramla istədikləri yerlərə göndəriləcəkdir. Azərbaycan Milli hökuməti xalqın səadət və xoşbəxtliyindən ötrü qurulduğı üçün ümumxalqı fəaliyyətə, düzgünlüyə, asayiş və əmniyyəti hifz etməklə bir-birilə qardaşvəri yaşamağa dəvət edir. Əmniyyəti ixlal edən və xalqın mal və can, namus və heysiyyətinə təcavüz edənlər, həmçinin dövlət malına xəyanət əli uzadıb dövlət idarələrindən sui-istifadə edənlər və ya dövlət idarələrində xəbərdarlıq, müsahimə və öz vəzifəsində tənbellik etmək kimi xainanə təşəbbüslər biruzə verənlər isə xalqın düşməni hesab olunub millət və dövlət yanında nifrət və mznizcar qazanmaqla qanuni məhkəmə vasitəsilə mücazət ediləcəklər. Hamıdan xalqa və ölkəyə xidmət və Azərbaycanın gələcəyi yolunda ciddiyyət gözlənilir. Dövlət isə onun şəraitini vücudə gətirməyə çalışacaqdır. Azərbaycan Milli Nazirlər Heyəti eyni zamanda Azərbaycanda məmuriyyətləri olan xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinə məlumat verir ki, keçmişdəki kimi onların yeni beynəlmiləl qanunlar şəraitində olan haqq və ixtiyarları kamali-diqqət və ehtiramla mürəat olunacaqdır. Həmçinin demokratik dövlətlərin nümayəndələrinin asayiş və əmniyyətini hifz etmək yolunda milli dövlət heç bir fədakarlıqdan imtina etməyəcəkdir. Bu gündən etibarən dövlətə mütəəlliq olan mənqul və qeyri-mənqul əmval, həmçinin nəqd və cins və etibar milli dövlətin ixtiyarına keçdiyindən onların saxlamağına müəzzəf olan dövlət məmurları keçmişdə verdikləri təəhhüd və qəbul etdikləri məşğuliyət üzrə onları hifz və hərasət etməyə mədburdular. Bu əmvağ heyf-meyl edənlər ağır cəzalandırılacaqlar. Artıq Azərbaycan milli hökuməti təhəqqüq tapmış, xalqın iradəsi ilə daxili milli dövlətimiz vücudə gəlib, rəsmi sürətdə xalqımızın arzu və amalını izhar etməyə başlamışdır. Xalq isə öz milli hökumətinə var qüvvəsi ilə müsaidət göstərüb onun fəaliyyəti üçün münasib şərait vücudə gətirməlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi dövlət var qüvvəsi ilə əmniyyəti hifz etməyə çalışır. Ona görə xalq üçün nigaran olmağa heç bir dəlil yoxdur. Hər kəs öz işi ilə məşğul olmalı, öz istədiyi kimi yaşamağıdır. Bazarı bağlamaq, mədrəsələri tətıl edib, vəhşət və iztirab yaratmağın mənası yoxdur. Hökumət öz bərnəməsini xalqın ehtiyacatı üzərində qurmuşdur. Ona görə xalqı narahət edən hadisələrə yol verməyəcəkdir. Təsadüfi hadisələrə isə çox tez bir zamanda xitəmə veriləcək, macərəcular, asayiş ixtilal edənlər saleh məhkəmə tərəfindən mühakimə və şəhid bir sürətdə mücazət olunacaqlar. Heç bir pis ittifaq düşməyəcək, heç kəsin hüququna toxunmayacaqdır. Milli hökumət nəzmiyyə idarəsini təzə qüvvələr, geniş ixtiyaratla gücləndirmişdir. Hərc-mərcliyə artıq meydan verilməyəcəkdir. Xüsusən mədrəsələrimiz həmin keçmiş proqramlarını təqib etməli, tələbələrimiz var qüvvələri ilə imtahanlara hazırlaşmalıdır. Kəndlər və şəhərlərdə isə ciddi sürətdə

işə başlayıb adi hal vücudə gələcək və dövlət məmurları fədailərin və qeyri-məsul şəxslərin daxaləti olmadan öz vəzifələrini əncam verməyə qadir olacaqlar. Fədaı dəstələri intizam altına alınıb müəyyən mərkəzə tabe olacaq. Bu vasitə hər bir sui-hadisə ehtimalının qabağı alınacaqdır.

Gedin çalışın, asudə olun. Millətimizin gələcəyi və səadətini təmin etmək üçün qəbul etdiyiniz vəzifəni sədaqət və iman ilə əncam verin. Dövlət ümum həmvətənlərdən bunu tələb edir.

F № 1, siy. № 1, iş № 141
Tam məxfi

ARAYIŞ

Təbrizdən Quliyevin teleqraf məlumatı əsasında

Daxil olan məlumatlardan görünür ki, Təbriz qarnizonu hissələrinin silahlı müqavimətsiz və qan axıtmadan tərksilah edilməsi təbriz əhalisinin bütün təbəqələrində böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdır. Bu, həmçinin Demokrat Partiyası və yeni Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu kəskin dərəcədə artırmışdı.

Bizim etibarlı nümayəndəmizə iri tacirlər arasından bir neçə nəfər müraciət edərək məsələnin dinc yolla həll olunmasından razı qaldıqlarını heyranlıqla bildirmiş və Tehrana yerli zadəganların bəzi nümayəndələrinin adından məktub göndərməyi təşkil etmək və bu şəxslərin yeni Azərbaycan hökumətini dəstəkləməyə hazır olduğunu mərkəzə çatdırmaq niyyətində olduqlarını söyləmişlər.

Şəhərdə şayiələr gəzir ki, guya Azərbaycanda qayda-qanun bərqərar olduqdan sonra demokratlar Tehrana hücum təşkil edəcəklər.

Demokratların bəziləri Tehran hökuməti nümayəndələrinin Moskvaya göndərilməsi faktından narazılıq bildirərək, nümayəndələrin nə üçün xalqın deyil, şahın adından göndərildiyini soruşurdular.

Ticarət palatasının sədri Səlahyani bizim etibarlı nümayəndəmizə bildirib ki, məsələnin belə sakit həllindən sonra o, Azərbaycanda çıxıb getmək niyyətindən daşınıb və yeni hökuməti dəstəkləmək fikrindədir.

Amerika konsulluğunun katibi Meyva Aprik bizim etibarlı nümayəndəmizə bildirib ki, guya Amerika dairələri Azərbaycanda demokratik hərəkətin əleyhinə deyillər, amma onlar rusların bu işə açıq-aşkar müdaxiləsi haqqında dəqiq məlumatlara malikdirlər.

Yeni hökumətə rəğbət artırmasına həmçinin Demokrat Partiyası tərəfindən ayrı-ayrı soyğunçulara qarşı görülən ciddi tədbirlər də kömək göstərir.

AZƏRB. SSR DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİ XALQ KOMİSSARI (YEMELYANOV)

17 dekabr 1945-ci il
№ 2189

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Parsabaddan Həmədana kimi ərazilərə nəzarət edirdi. M.C.Bağirovun tapşırığı ilə İran Kürdüstanının lideri Qazi Məhəmməd ona rəsmi olaraq müraciət etdi. Müraciətdən aydın olur ki, İran Kürdüstanının maraqları ilə bağlı qərarlar Demokrat Fırqəsi tərəfindən qəbul olunurdu. M.C.Bağirov buna müsbət yanaşmışdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, İran Kürdüstanı müəyyən muxtariyyət hüququna malik olmaqla Cənubi Azərbaycan ərazisinə aid idi. M.C.Bağirovun tapşırığı ilə Təbrizə göndərilmiş incəsənət xadimləri və təşviqat qrupları Cənubi Azərbaycanda yaşayan xalqlar, o cümlədən də, Azərbaycan türkləri ilə görüşür və onlarda milli özünüdərk şüuru formalaşdırırdılar. İran Azərbaycanında ilk dəfə olaraq milli dil haqqında qərar qəbul olunmuşdu (6 yanvar 1946-cı il). Qərar da deyilirdi:

"Bu gündən Azərbaycanda rəsmi dövlət dili Azərbaycan dilidir".

1945-1946-cı illərdə Milli hökumətin fəaliyyəti dövründə M.C.Bağirovun köməyi ilə Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan radiosu, Dövlət teatri, Dövlət universiteti və digər milli mədəniyyət ocaqları yaradılmışdır.

Əlbəttə, əks tərəf, yəni Tehran bütün bu hadisələri sakitcə izləmir, öz fəaliyyətinin konturlarını formalaşdırmağa çalışırdı.

Azərbaycan Milli Məclisinin açıldığı gün Tehranda baş nazir İ.Həkimli İran məclisində çıxış edərək demişdi ki, yığılmış problemlər haqqında SSRİ rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmaq və onlarla ümumi dil tapmaq üçün Moskvaya gedəcək. O deyirdi: "Mən də böyük Azərbaycan xalqının oğluyam, bu diyarda anadan olmuş və böyümüşəm. Mən bu insanların İrana böyük sevgi bəslədiklərini bilirəm, öz qardaş və bacılarımın vətənpərvərliyinə böyük rəğbətlə yanaşıram".

Həkiminin SSRİ-yə getməyə hazırlaşdığı bir vaxtda üç müttəfiq dövlətin - SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirləri Moskvada görüşürlər. 14 dekabr tarixində ABŞ-ın dövlət katibi D.Birns, bir gündən sonra isə Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri E.Bevin Moskvaya gəlir. Həmin gün "İzvestiya" qəzetində Azərbaycan milli hökumətinin yaradılması haqqında xəbər dərc olunur.

Üç böyük dövlətin Moskvadakı toplantısı zamanı V.M.Molotov hər vəchlə İranla bağlı məsələnin müzakirəsindən yayınırdı. Amma Dekabrın 18-də Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri Bevin Molotova İranda baş verən siyasi proseslərlə bağlı fikir mübadiləsi aparmağı təklif edir. V.Molotov bu təklifə belə cavab verir: "İran Azərbaycanında baş verən xalq hərəkatına SSRİ qarışmır, müttəfiqlərin qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsini isə biz Potsdam və Londonda müzakirə etmişik".

Dekabrın 14-də D.Birns və E.Bevin Stalinlə görüşürlər. Stalin Molotovun fikrini təsdiq edir və İran hökumətinin SSRİ-yə qarşı düşmən mövqeyində olduğunu bildirir.

Moskva görüşlərindən dörd gün sonra İran Moskvaya, Londona və Vaşinqtona etiraz Notası göndərərək bildirir ki, Azərbaycan haqqında məsələni BMT-nin sessiyasında qaldıracaq. Hətta İranın baş naziri Həkim bəyan edir ki, İran nə Azərbaycan hökumətini, nə də parlamentini tanımır. O bildirir ki, Sovet qoşunları İrani tərək edən kimi Azərbaycandakı xalq üsyanını silah gücünə yatıracaq.

Dekabrın 23-də İ.Stalin yenidən ABŞ-ın dövlət katibi D.Birnsi qəbul edir. Stalin bildirir ki, o, Cənubi Azərbaycan məsələsinin BMT-də qoyulmasına etiraz etmir. O hazırkı İran hökumətinin SSRİ-yə qarşı düşmən mövqeyində olduğunu bir daha vurğulayır.

Stalinin belə mövqeyindən sonra Vaşinqton və London şahənşaha izah edirlər ki, Stalinin prinsipiallığını zəiflətmək üçün Həkim kabinetini istefaya getməlidir. Buna görə də, Qəvamüs-səltənə Həkim kabinetinə müxalifət görüntüsü yaradaraq, mətbuatda geniş təbliğata başlayır. Qəvam öz çıxışlarında "sovetpərəst" kimi görünməyə çalışır. Bu hadisələr zamanı M.C.Bağırov Ə.Yaqubov və S.Yemelyanov vasitəsilə demokratik liderlərlə əlaqə saxlayır və onlara belə bir sual verir: "Öz mövqələrinizi dəqiqləşdirin, siz Azərbaycanı müstəqil və ya muxtariyyət şəklində görmək istəyirsiniz? Əgər siz İrandan ayrılmaq istəyirsinizsə, onda dövlətiniz necə adlanacaq? ".

Dekabrın 24-də İ.Stalin Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri E.Bevinlə görüşür. Bu görüşdə Stalin Türkiyəyə qarşı iddialarını səsləndirir. Türkiyəyə iddialar iki istiqamətdə idi. Birinci istiqamət - Stalin Türkiyənin Bosfor və Dardanel boğazlarına sahibliyinə etiraz edir. İkinci istiqamət - guya türkiyənin şərqi vilayətləri tarixən Ermənistan və Gürcüstana bağlı olduğu üçün o həmin əraziləri geri istəyir.

Stalinin bu tələbləri ilə eyni zamanda Ermənilər "Türkiyə Ermənistanı" adlı xəritə buraxırlar. Moskva "tədqiqatçıları" bu qərara gəlmişdilər ki, Qars və Ərdahan vilayətləri Erməni torpaqları, Trabzon və Qara dəniz sahilləri isə Gürcüstan torpaqlarıdır. Gürcüstan SSR xarici işlər naziri Q.İ.Kiknadze L.P.Beriyaya "Türkiyə ərazisində Gürcüstan torpaqları haqqında" məktub-məruzə ilə müraciət edir. Bu məruzədə göstərilirdi ki, Türkiyə ərazisindən 17.760 kv. km Gürcüstan SSR-ə, 13.190 kv. km isə Ermənistan SSR-ə məxsusdur.

1945-ci ilin sonlarında Sovet Ordusu Bolqarıstan - Türkiyə, Gürcüstan - Türkiyə, Ermənistan - Türkiyə sərhədlərində cəmləşir.

Şübhəsiz, M.C.Bağırov Stalində bu iddiaların haradan yarandığını çox yaxşı bilirdi. O başa düşürdü ki, Böyük Azərbaycan dövlətinin yaranmasına razı olmayacaqlar. Stalin Moskvada müttəfiqlərlə görüşdən sonra anladı ki, SSRİ öz qoşunlarını İrandan çıxarmağa məcbur olacaq.

1946-cı ilin elə ilk günlərindən etibarən 1943-cü ildən İran ərazisində yerləşən ingilis qoşunları və azsaylı ABŞ qoşunları ölkədən çıxarılmağa başlayır. Moskva konfrası zamanı müttəfiq dövlətlər İngiltərə, ABŞ və SSRİ-dən ibarət Komissiyanın yaradılması məsələsini qoydular. İran şahı Məhəmmədrza, ABŞ-ın bu komissiyadakı üzvlüyünü yüksək qiymətləndirərək, ABŞ-ın İranın ərazi bütövlüyünün qarantı görmək istəyirdi.

Bu prosesləri əvvəlcədən görərək, Stalin Yaxın Şərqi SSRİ-nin təsir sahəsinə cəlb olunması üçün yeni yollar axtarırdı. Görünür, bu axtarışlar zamanı Mikoyan erməni və gürcülərin Türkiyəyə qarşı "kozır kartını" Stalinin stolu üzərinə atmışdı. Sonrakı məqsəd qədim türk torpaqlarını erməni və gürcü torpağı adlandırmaq, onları Sovet Ermənistanına və Sovet Gürcüstanına birləşdirmək idi. Bu yola İraqın şimalındakı Mosolun zəngin neft yataqlarına yaxınlaşdırmaq olardı. M.C.Bağirov bu ssenarini dərindən başa düşərək, Təbrizdə işləyən Bakı "üçlüyünə" S.C.Pişəvəri ilə görüşmək niyyətində olduğunu bildirir. Görüşdən sonra, Cənubi Azərbaycanıdakı hadisələri təhlil etdikdə, onların hansı məsələləri müzakirə etdikləri aydın olur.

Belə ki, 15 yanvar 1946-cı il tarixdə Azərbaycan hökumətinin başçısı S.C.Pişəvəri, Məclis sədri Şəbüstəri, hökumət sədrinin müavini S.Padəqan, maarif naziri M.Biriya və daxili işlər naziri S.Cavid Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması haqqında sənəd imzalayırlar (C.Həsənli. Soyuq müharibənin başladığı yer: Güney Azərbaycan). Sənəddə deyilirdi:

1. Bizim ölkəmiz Milli-demokratik respublika adlanır.
2. Bu respublika həqiqi demokratiya əsasında yaranıb.
3. Yaxın günlərdə Müəssislər Məclisi tərəfindən demokratik dəyərlərə söykənən əsas qanun (Konstitusiya) işlənib qəbul olunacaq.
4. Azərbaycan Milli-demokratik respublikasının Konstitusiyasında söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı nəzərdə tutulur və müxtəlif din təmsilçiləri öz dinlərinə azad etiqad edə bilərlər.
5. Dövlət orqanlarını xalqa yaxınlaşdırmaq üçün bütün dövlət məmurlarının fəaliyyətinə xalq tərəfindən nəzarət olunacaq.
6. Azərbaycan Milli-demokratik respublikası təşəbbüs göstərmək üçün şəraiti yaradır. İnsanların rifahını yüksəltmək üçün iqtisadi inkişafın yaxşılaşmasına zəmin yaradır.
7. Kəndlilərin rifahının yüksəldilməsi üçün dövlət torpaqları onların arasında bölüşdürüləcək.
8. İşsizliyin ləğv olunması üçün yeni sənaye müəssisələri tikiləcək.
9. Azərbaycan Milli-demokratik respublikası insanların həyatının yaxşılaşdırılması və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün öz ərazisində faydalı qazıntıların çıxarılmasını təşkil etməli və bunun üçün geoloji tədqiqatlar və axtarışlar aparmalıdır.

10. Tehranın diktator rejimi ucbatından sivil dünyadan geridə qalmış Azərbaycanda elm, texnika və mədəniyyət inkişaf etdirilməlidir.

11. Coğrafi və etnoqrafıq göstəricilər əsasında Milli-demokratik respublika aşağıdakı şəhərləri əhatə edir: Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Miyandoab, Marağa, Salmas, Xoy, Mərənd, Miyan, Ənzəli, Maku, Əhər, Xosrovabad, Zəncan, Qəzvin və Həmədan. Xəritəyə əsasən, bizim ərazimiz 95% azərbaycanlıların yaşadığı yerlərdir.

12. Təqdim olunmuş xəritədə Şimali Kürdüstan muxtariyyət şəklində Azərbaycan Milli-demokratik respublikasının ərazisində yerləşir.

Bu sənəddən M.C.Bağirovun Gürcüstan və Ermənistana qarşı ərazi iddialarının neytrallaşdırılması üçün hansı addımlar atdığı aydın görünür. Belə ki, M.C.Bağirovun ssenarisinə görə, hətta Sovet Ordusu İrandan çıxarılsa belə, SSRİ-nin nəzarəti altında olan müstəqil Cənubi Azərbaycan dövləti və Şimali Kürdüstan Quzey Azərbaycan ərazisinə birləşdirilir və gələcəkdə bu, ölkənin sərhədlərini İraq sərhədlərinədək gətirib çıxarır. Bu isə, öz növbəsində, SSRİ-ni İraq kürdləri və azərbaycanlılarından ingilislərə qarşı təzyiq və təsir vasitəsi kimi istifadə etməklə, İraqın şimalında - Mosulda olan zəngin neft yataqlarına yaxınlaşdıracaq.

Aydındır ki, gürcü və ermənilərin türk torpaqlarına ərazi iddiaları Bağirov və Beriya tərəfindən dəfələrlə müzakirə olunmuşdu. Hətta yeni yaranmış Azərbaycan demokratik respublikası da onların müzakirə mövzusu olub. Şübhəsiz, L.Beriya M.C.Bağirovun ssenarisini dəstəkləməli idi. Buna görə də gürcü və ermənilərin Türkiyəyə yönəlmiş və M.C.Bağirovun ssenarisinə daxil olmayan ərazi iddiaları L.Beriya tərəfindən müdafiə oluna bilməzdi. Və sözsüz ki, L.Beriyanın Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını dəstəkləməməsi Sovet rəhbərliyinin mövqeyində böyük rol oynadı.

Təsadüfi deyil ki, sonradan L.P.Beriya ADR və AFR-i birləşdirməyi təklif edir və bu dövlətin əsas sanki Azərbaycan Milli-demokratik respublikasının prinsipləri üzərində qurulub. 1953-cü ilin yazında Moskvada hakimiyyət və sovet siyasətinin dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə başladıqda, Beriya ona tabe olan dövlət təhlükəsizlik aparatından Malenkov, Xruşşov və Molotovdan gizli saxladığı layihənin həyata keçirilməsi üçün istifadə etməyə çalışır. Beriya ADR-də sosializmin qurulmasının Moskvaya on il ərzində təqribən 20 milyard dollara başa gələcəyindən çıxış edirdi. Belə vəziyyətdə Beriya hesab edirdi ki, bu ballastdan azad olmaq daha sərfəli olardı. Danışıqlarda vasitəçi qismində ikifur nəzərdə tutulmuşdu. Birincisi, Qərbi Berində yaşayan rus mənşəli alman aktrisası Olqa Çexova, digəri isə Berində yaşayan və 1918-ci ilədək reyxtaqda polyak fraksiyasına rəhbərlik etmiş knyaz Yanuş Radvill idi. Knyaz tez-tez Gerinqlə birlikdə ova gedirdi. Mühəribənin sonunda, sovet ordusu Şərqi Polşa və Radvillərin mülklərini tutduqda, onu həbs etmişdilər. Lubyankada Beriya knyazla iki dəfə söhbətdə aparmışdı.

1946-cı il yanvarın 22-də Kürdüstan demokratik respublikası İranın tərkibindən Kürdüstan muxtariyyətinin yaradılmasını rəsmi olaraq elan etdi.

Bu hadisələri təhlil edərək Yerevanda başa düşdülər ki, M.C.Bağirovun məqsədinə çatmasına az qalıb. Bundan narahat olan Ermənistan SSR xarici işlər xalq komissarı Karapetyan Moskvada ezamiyyətdə olarkən Azərbaycan SSR xarici işlər xalq komissarının müavini Ə.Əlizadə ilə görüşdə söhbət əsnasında demişdi: "Biz İranın cənubunda yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçməsi üçün şərait yaradırıq. Amma qeyd etmək lazımdır ki, mühacirət zamanı erməni ailələrinin əksəriyyəti SSRİ sərhədini keçməyib İranın şimalında yerləşdilər. İranın şimalında artıq 120 min erməni yaşayır. Buna görə də biz erməni muxtariyyətinin yaradılmasını tələb edirik".

Yanvarın sonunda Londonda BMT-nin növbəti sessiyası işə başlayır. Baş nazir Həkim İrən məclisinin nümayəndəsi S.Tağızadəyə Sovet İttifaqının İranın daxili işlərinə müdaxilə etməsi məsələsini sessiyada qaldırmağı tapşırır. Beləliklə, yanvarın 19-da S.Z.Tağızadə BMT-nin komissiyasına məktubla müraciət edir. Məktubda Sovet İttifaqı İranın daxili işlərinə qarışmaqda ittiham olunur. O zamanlar BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası hələ tam formalaşmamışdı. Amma BMT Nizamnaməsinin 35-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, İranın bu müraciəti etmək hüququ var idi. İranın baş naziri Həkim başa düşürdü ki, bu müraciət Sovet rəhbərliyini əsəbiləşdirəcək. Və müraciət BMT-nin müzakirəsinə çıxmasa, Həkim SSRİ ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün öz istefası haqqında bəyanat verəcək.

Yanvarın 26-da İrən Məclisində onun istefası qəbul olunur. Yanvarın 27-də hökumətə rəhbərlik Qəvamüs-səltənəyə tapşırılır. İrən məclisinin nümayəndəsi S.Tağızadənin müraciətindən sonra Sovet nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Vışinskiy cavab məktubu ilə Təhlükəsizlik Şurasının nümayəndəsi Norian Meykinə müraciət edir. O, bu məktubda İranın iddialarının tam əsassız olduğunu göstərir.

Yanvarın 24-də Azərbaycan Milli hökumətinin başçısı S.C.Pişəvəri də BMT-nin Rəyasət Heyətinə müraciət edir. Bu müraciətdə o, Azərbaycan xalqının "Atlantika xərtiyasına" əsasən öz müqəddəratını təyin etmək iradəsini ifadə edir.

Təhlükəsizlik Şurası yanvarın 28-30-da SSRİ və İranın müraciətlərini müzakirə edərək, bu iki ölkənin nümayəndələrinə öz aralarında danışmağı təklif edir. Təhlükəsizlik Şurası müqavilənin mətni ilə tanış olmaq hüququnu özündə saxlayır.

Həkiminin istefasından sonra yeni baş nazir Qəvamüs-səltənə Moskvaya gəlib Stalinlə görüşür və görüş zamanı bildirir ki, İranın şimalında neft ehtiyatları var və onlar bu yatağı Sovet İttifaqının istismarına verməyə razıdırlar.

ABŞ və İngiltərənin təkidi ilə İranın BMT-dəki səfiri Q.Əla Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsinin müzakirəsinə başlamaq üçün yenidən BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edir. Bu müzakirələr 1946-cı il 25 mart tarixində başlayır. Bu zaman Qəvamüs-səltənə Sovet qoşunlarının İrandan

çıxarılması haqqında SSRİ-İran sazişini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırır. İranın BMT-dəki səfiri bildirir ki, Təhlükəsizlik Şurasına müraciəti İran hökuməti ilə razılaşdırılmayıb. Moskva görüşündə Qəvəmüs-səltənə Stalinin qarşısında bir neçə şərt qoyur:

1. Üç ölkə - SSRİ, İngiltərə və İran arasındakı müqaviləsinə əsasən, Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması haqqında əmr vermək.

2. Sovet qoşunlarının İran Azərbaycanı və İran Kürdüstanından çıxarılması haqqında əmrdən sonra Tehran şəhərində SSRİ və İran arasında neft müqaviləsi bağlamaq.

3. İran SSRİ arasında neft müqaviləsi yeni seçiləcək 15-ci Məclis tərəfindən yeddi aydın gec olmayaraq təsdiq olunmalıdır.

4. Təbrizdəki siyasi qüvvələrin Tehrana tabe olmadığını nəzərə alaraq, Azərbaycan və Şimali Kürdüstanda 15-ci Məclisə seçkilərin keçirilməsinə "şahın silahlı qüvvələri" nəzarət edəcək.

5. İran tərəfi öz növbəsində, Azərbaycanın milli muxtariyyətini təmin edir. İran hökumətində Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin nümayəndəsinə yer veriləcəyi vəd olunur.

Əlbəttə, Qəvəmüs-səltənənin Stalinlə belə şərtlərlə danışması təsadüfi deyildi. Bu şərtlər müəyyən nüanslardan irli gəlirdi. Belə ki, ABŞ öz nüfuzunu gücləndirmək üçün Xirosima və Naqasakiyə atom bombası atmışdı, SSRİ-də atom bombasını hələ sınaqdan belə keçirməmişdilər. Bu məsələdə SSRİ ABŞ-dan geri qalırdı.

Buna görə də, Qəvəmüs-səltənə Stalinə deyirdi: "İranın bu addımlarının London və Vaşinqtonla münasibətdə arzuolunmaz ola biləcəyinə baxmayaraq, biz sizin istəklərinizi həyata keçiririk".

Bəzi tədqiqatçılar bu qənaətə gəlmişlər ki, "Stalin Qəvəmin tələsinə düşüb". Əslində isə bu həqiqətə uyğun deyildir. Stalin, sadəcə real vəziyyətdən çıxış edərək İranın baş nazirinin şərtlərini qəbul etmişdir.

O zamanlar SSRİ tərəfindən həyata keçirilən nüvə proqramı həqiqətən də, ABŞ-dan geri qalırdı. Bu gerilikdən narahat olan Stalin hələ 1944-cü ildə L.P.Beriya həmin proqramın vəziyyətini yoxlamağı tapşırmışdı. L.P.Beriya bu layihəni tamamilə öz nəzarəti altına ala bilmiş və akademik İ.V.Kurçatovunona müraciət etməsinə nail olmuşdu.

1943-cü il fevralın 11-də İ.V.Kurçatov Atom Enerjisi İnstitutunun rəhbəri vəzifəsinə təyin olunur. V.Molotovun işindən narazı olan İ.V.Kurçatov 1944-cü ilin sentyabrında L.P.Beriyaya məktubla müraciət edir (Bax: N.K.Baybakov. Stalinə Yeltsinədək):

"SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin Sədr Müavini L.P.Beriya yoldaşa".

M.Q.Pervuxinin və mənim Sizə ünvanlanan məktubumuzda biz uran problemləri ilə bağlı işin vəziyyəti və xaricdə bunun həddindən artıq yüksək inkişafı haqqında xəbər vermişdik.

Son ay ərzində mən uran problemləri ilə bağlı yeni kifayət qədər həcmli (300 səh. mətn) materialların ilkin tədqiqi ilə məşğul olmuşam. Bu tədqiq bir daha göstərdi ki, xaricdə bu problem ətrafında miqyasına görə dünya elm tarixində görünməmiş çox dəyərli nəticələr əldə etmiş elmi və mühəndis-texniki qüvvələr cəmləşdirilib. Bizdə isə 1943-1944-cü illərdə uranla bağlı işlərin inkişafında böyük irəliləyişə baxmayaraq, vəziyyət tamamilə qeyri-məqbul olaraq qalır.

Xammal və bölgü məsələləri ilə bağlı vəziyyət xüsusilə əlverişsizdir. 2 saylı laboratoriya maddi-texniki baza ilə kifayət qədər təmin olunmayıb. Bir çox əlaqədar təşkilatların fəaliyyəti vahid rəhbərliyin olmaması və problemin əhəmiyyətinin kifayət qədər qiymətləndirilməməsi üzündən lazımı inkişafını tapmır.

Sizin həddən artıq məşğul olduğunuzu bilərək, mən yenə də uran probleminin tarixi əhəmiyyətini nəzərə alıb Sizi narahat etmək qərarına gəldim. Sizdən işlərin bizim Böyük Dövlətimizin imkan və əhəmiyyətinə müvafiq tərzdə təşkil olunması haqqında göstəriş verməyi xahiş edirəm.

İ.Kurçatov
Moskva şəhəri
29 sentyabr 1944-cü il

1945-ci ilin əvvəllərində İ.V.Kurçatov V.Molotovdan Stalinə şikayət edir. İ.Stalin 1945-ci ildən atom layihəsinə rəhbərliyi L.P.Beriyaya tapşırır. SSRİ bu silaha malik olmalıdır. Beriya təkcə insanları sıxmaq və tələsdirməyi deyil, həm də yekun nəticəyə nail olmağı bacarırdı. Alimlərin zəruri materiallarla təmin və təchiz edilməsi probleminin həllində ikinci belə təşkilatçı tapmaq mümkün deyildi. Burada, görünür, L.P.Beriyanın yalnız yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti deyil, həm də onun SSRİ kəşfiyyatındakı iş təcrübəsi özünü göstərirdi. O, atom bombasının hazırlanma sirləri haqqında məlumatlar əldə edə bilir və 20 avqust 1949-cu ildə bomba hazırlanaraq sınaqdan keçirilir. Buna görə də həmin layihədə uğur əldə edən sovet alimləri L.P.Beriyanı "atom bombasının atası" adlandırırdılar. Çox heyif ki, bu, 1946-cı ildə deyil, 1949-cu ildə baş verdi...

24 mart 1946-cı il, saat 13.40 dəqiqədə Moskvadan Bakıya 2167/68 saylı şifroqram gəlir.

ŞİFROGRAM № 2167/68

**MOSKVADAN ŞƏXSƏN BAKI HƏRBİ DAİRƏSİNİN
KOMANDANI MASLENNİKOV YOLDAŞA 4-CÜ
ORDUNUN KOMANDANI LUÇİNSKİ YOLDAŞA**

SURƏTİ: BAĞIROV YOLDAŞA

1. 4-cü ordunun qoşunlarının, müəssisə və anbarlarının BAKI HƏRBİ DAİRƏSİ ərazisində daimi dislokasiya yeri tutması üçün İrandan çıxarılmasına başlayın.

2. qoşunların çıxarılmasına martın 24-də başlamaq və bu ilin 29 aprel - 10 may tarixindən gec olmayaraq tam sona çatdırmaq lazımdır.

KƏRƏC qarnizonu bu gün 24 mart saat 20-dən gec olmayaraq çıxarılmalıdır.

68 Sari diviziyası qarnizonunu sonradan dənizlə daşımaq üçün BƏNDƏR-ŞAH rayonunda toplayın. Diviziyanın avto-nəqliyyatını RƏŞTDƏN keçməklə öz hərəkəti ilə göndərin.

İlk növbədə qoşunlar QƏZVİN, RƏŞT, ZƏNCAN rayonlarından və QORQAN, SARİ rayonlarından çıxarılısın.

QƏZVİNDƏN 5 aprel tarixindən gec olmayaraq çıxmaq lazımdır.

I qvardiya mexanikləşdirilmiş diviziyası (RUSSİYANOV) ən axırda çıxmalıdır.

3. Qoşunların çıxarılmasını mütəşəkkil şəkildə, sakit, səs-küysüz və xüsusi tələsiklik olmadan həyata keçirin.

Komandirlər və siyasi orqanlar çıxıb gedən sovet qoşunlarının yerli əhali tərəfindən yola salınmasını təşkil etsinlər.

Mövcud ərzaq ehtiyatlarının bir hissəsi yerli əhaliyə paylanılsın.

4. Qoşunların çıxarılma planı və qaydasına bu ilin 25 mart tarixində BAŞ QƏRARGAHA çatdırın.

Qoşunların çıxarılmasının gedişi haqqında hər gün 24.00-da məruzə edin. Dənizdə daşınma sifarişini martın 26-dək BAŞ QƏRARGAHA təqdim edin.

**№ 16006 İ.Stalin
№ 10961, 62/ni Antonov
13. 40. 24. 3. 46-cı il**

Belə göstərişin gəlməsinə baxmayaraq, M.C.Bağirov Cənubi Azərbaycandakı hakimiyyəti necə saxlamağı götür-qoy edib Bakı hərbi dairəsinin komandanı Maslennikova müraciət edir və məsələləri onunla razılaşdırıb, Stalinə məktub yazır.

Ordu generalı, Sovet İttifaqı Qhrəmanı İ.İ. Maslennikov 1939-cu ildə Beriya tərəfindən sərhəd qoşunları komandanı və daxili işlər xalq komissarının müavini vəzifəsinə təqdim edilmiş, 1942-1943-cü illərdə isə Zaqafqaziya cəbhəsi və Şimali Qafqaz cəbhəsinin Şimal qoşun qrupunun komandanı olmuşdu. 1952-ci ildə "Voyennaya mısl" jurnalının avqust nömrəsində Zavyalov və Kalyadinin "Qafqaz uğrunda döyüş" başlıqlı məqaləsi çıxmışdı. Bu məqalə ilə bağlı Maslennikov baş qərargahın Hərbi-elmi idarəsinin rəisinə məktub göndərərək yazmışdı: "56-cı səhifədə müəlliflər SSRİ Ali Baş Komandanlığı Qərargahının gördüyü tədbirləri xarakterizə edərək 1942-ci ilin avqustunda Qafqaz cəbhəsində yaranmış olduqca çətin şəraitə baxmayaraq, bütün vəziyyəti dəyişmiş və köklü dönüş yaratmış Lavrentiy Pavloviç Beriya yoldaşın həyata keçirdiyi böyük yaradıcılıq işini və prinsipal siyasi-təşkilati tədbirləri ötəri və olduqca səthi xatırladırlar. L.P. Beriya yoldaşın fəaliyyətinin belə xarakteristikası onun şəxsi və bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş bütün tədbirlərin tam mənzərəsini əks etdirmir".

F № 1, siy. № 89, iş № 112

STALİN YOLDAŞA

Martın 28-də Sovet Culfasında biz İran Azərbaycanı Milli hökumətinin rəhbərləri Pişəvəri, Şəbüstəri və doktor Cavidlə görüşüdüük.

Sizin göstərişinizə müvafiq olaraq biz yaranmış şəraiti onlara izah etdik və bu gün İran Azərbaycanında mövcud olan vəziyyətin saxlanmasında təkid etməməyi məsləhət gördük. Onlara Tehran hökuməti ilə bağlanacaq sazişdə bizim səfərin Qəvama ünvanlanmış 24 mart tarixli məktubunda irəli sürülən təklifləri əsas götürməyi tövsiyə etdik.

14 mart tarixində mən (M.C. Babirov - A.M.) onlarla ilkin söhbət aparsam da, bizim son təkliflərimiz onlara çox ağır təsir bağışladı. Hər üçü bildirdi ki, onlar bizim məsləhətimizi qeyd-şərtsiz icraya qəbul edirlər, amma eyni zamanda aşağıdakıların bizim diqqətimizə çatdırmağı zəruri sayırlar:

İran Azərbaycan Demokrat Partiyası və Milli hökuməti mövcud olduqları dövr ərzində xalqa çoxlu vədlər vermişlər ki, onların da bir hissəsi artıq həyata keçirilib və indi elan olunmuş tədbirlərin əl çəkilməsi onlara çox ağır gəlir.

Onlara Qəvama inanmır, gözəl bilirlər ki, o, Azərbaycan xalqının hüquqları haqqında bütün vədlər və hətta yazılı sazişləri İran Konstitusiyasına istinadla tədricən ləğv edəcək, İran Konstitusiyası isə mahiyyətə xalqın hüquqlarını deyil, mürtəcə rejimi müdafiə edən sənəddir.

Onlar İran silahlı qüvvələrindən qorxmurlar, amma əmindirlər ki, Qəvam, irticaçı tacirləri, mülkədarları və ruhaniləri ələ almaqla, Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi törədəcək, kürdlər və azərbaycanlıları millətlərarası qırğına sürükləyəcək. Bu işdə isə ona ilk növbədə ingilislər kömək edəcəklər.

Qəvam həqiqətən də İranda islahatlar keçirmək istəyirsə, onun üçün silahlı qüvvələri ilə birlikdə Milli hökumətdən etibarlı dayaq ola bilməz. Amma Qəvam çətin ki, bunu istəsin.

Deyilənlərə əsasən, Pişəvəri, Şəbüstəri və Cavid xahiş edirlər ki, bizim qoşular geri çəkildikcə onlara Şimali İranın digər vilayətlərindəki mütərəqqi demokratik elementlərlə əlaqəyə girmək və birə səylərlə Tehran irticasına qarşı mübarizəyə başlamaq icazəsi verilsin.

Onlar Sovet İttifaqının vasitçiliyini Azərbaycan xalqının heç olmasa minimal hüquqlarının qorunub saxlanması üçün yeganə real zəmanəti hesab edirlər.

Yaranmış ağır maliyyə vəziyyəti və öz silahlı qüvvələrinin formalaşdırılmasını tezliklə başa çatdırmaq zərurəti ilə əlaqədar olaraq onlar:

1. Azı 5 milyon tunc məbləğində pul yardım etməyi;
2. 100 yük avtomaşın ayırmağı
3. Sərhəd xidmətinin təşkil olunması və daxili qoşunların yaradılması üçün İran Azərbaycanına bir ay müddətinə Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyi qoşunlarından 20 azərbaycanlı təlimatçı göndərməyi;
4. Milli ordunun ehtiyacları üçün müəyyən həcmdə dərman və tibb ləvazimatı ayırmağı xahiş edirlər. Onların xahişinin təmin olunmasını zəruri hesab edirik. Sizin göstərişlərinizi gözləyirik.

M. C. Bağırov
İ. İ. Maslennikov
29 mart 1946-cı il

1946-cı il aprelin 4-də Tehranda SSRİ ilə İran arasında birgə Sovet-İran neft şirkətinin yaradılması haqqında saziş imzalandı və müqavilə bağlandı. Bu müqavilə ilə İran Məclisi tərəfindən yeddi ay ərzində təsdiq edilməli idi.

Sovet qoşunları İrandan çıxarıldandan sonra Cənubi Azərbaycanda və Şimali Kürdüstanda demokratik hərəkəti Moskvanın nəzarəti altında saxlamaq üçün M.C.Bağırov və İ.Maslennikov ABŞ-ın diplomatik "örtüyü" altında fəaliyyət göstərən xüsusi xidmətlərin köməyi ilə İran Kürdüstanının lideri Qazi Məhəmmədin söhbətinin yazısını tapıb Stalinə göndərə bildilər.

STALİN YOLDAŞA

İran Kürdüstanının rəhbəri Qazi Məhəmmədin ABŞ konsulu vəzifələrinin müvəqqəti icraçısı ilə 25 aprel 1946-cı il tarixdə Təbriz şəhərində olmuş söhbətinin qısa yazısını Sizə göndəririk.

KONSUL: Rezaıyyədə ABŞ vətəndaşı yaşayır. Mən Rezaıyyədə hər hansı bir çaxnaşma və ya qıyamın baş verdiyi halda onların qorunması üçün tədbirlər görməyi xahiş edirəm.

QAZI MƏHƏMMƏD: Nə ABŞ vətəndaşları, nə də Rezaıyyə əhalisi üçün təhlükə yoxdur. Məni hətta Sizin hansısa xəyali təhlükə və ya bandalar haqqında sualınız təəccübləndirir. Rezaıyyədə azərbaycanlılar, aysorlar, ermənilər və kürdlər vahid mehribarı ailə kimi yaşayır və onların öz aralarında bölə bilməyəcəyi bir şey yoxdur. Mən sizi əmin edə bilərəm ki, bizim sakitliyimizi, dostluğumuzu heç kəs poza bilməz və biz buna yol vermərik.

KONSUL: Əvvəllər, müharibədən qabaq İran, Türkiyə və İraq kürdləri yaranan problemlərlə bağlı öz nümayəndələrini seçir və ABŞ-a göndərirdilər. Bəs nə üçün kürdlərin nümayəndələri indi ABŞ-a müaciət etmirlər?

QAZI MƏHƏMMƏD: Biz, İran Kürdüstanının nümayəndələri yalnız öz əhalimiz haqqında düşünürük və Türkiyə, İraq və ya digər ölkələrdəki kürdlərlə işimiz yoxdur. Əgər Siz, ABŞ nümayəndəsi kimi, bizim ABŞ-a öz adamlarımızı göndərməyimizi istəyirsinizsə, biz bu dəvəti minnətdarlıqla qəbul edirik.

KONSUL: Siz əlbəttə, öz adamlarınızı ABŞ-a göndərə bilərsiniz, amma xüsusi məsələlərlə bağlı yox, çünki Kürdüstan dövlət deyil. Qəvamın nümayəndəsi azərbaycanlıların yanına gəldiyi kimi, Tehran hökuməti Sizinlə, kürdlərlə görüşmək üçün də nümayəndə göndərirmi?

QAZI MƏHƏMMƏD: Biz Tehrandan heç bir nümayəndə gözləmirik və buna elə bir ehtiyac da yoxdur. Azərbaycanlılar və kürdlər bir xalq, bir ailədir və azərbaycanlılar gələn nümayəndə ilə istər özlərinin, istərsə də bizim məsələlərimiz barəsində danışa bilərlər.

KONSUL: Azərbaycan və Tehran nümayəndələri arasında danışıqların mümkün nəticəsi haqqında nə düşünürsünüz?

QAZI MƏHƏMMƏD: Mən əminəm ki, danışıqların nəticəsi kifayət qədər uğurlu olacaq. Nə azərbaycanlılar, nə də Azərbaycanda və Şimali Kürdüstanda yaşayan digər xalqlar böyük tələblərlə çıxış etmir və İranın bütövlüyünü pozmağa can atmırlar. Digər İran xalqları kimi, biz, kürdlər də hazırkı rejimdən razı qala bilmərik. Əgər Qəvam üzdə göstərdiyi kimi, həqiqətən də demokratiyanın tərəfdarıdırsa, onda o Azərbaycan xalqının qanuni tələblərinin təmin olunmasına razılıq verəcək.

KONSUL: Mən Sizin Amerika istehsalı olan "Cip" avtomobilində gəzməyinizə etiraz etmirəm. Kürdlər nəyi üstün tuturlar, bu maşınları, oxsa atları?

QAZİ MƏHƏMMƏD: Kürdlər nəyi daha üstün tuturlar, bu maşınları, yoxsa atları? Düşünürəm ki, bu Sizə də tam aydındır. Amerika texniki baxımdan zəngin ölkədir, amma indiyə kimi bizə bir maşın da olsun bağışlamayıb. Siz əvvəlcə bizə maşın verin, sonra soruşun.

KONSUL: Düşünürdüm ki, Siz maşınları bizim İrani tərk etmiş ordumuzdan alıbsınız.

QAZİ MƏHƏMMƏD: Maşınları biz Tehranda pulla almışıq. Biz kürdlər bilirik ki, Amerika Demokratik ölkədir. Özünüzü demokratiya tərəfdarı və kiçik xalqların müdafiəçisi elan etmiş İngiltərə də özünü demokratik ölkə adlandırır. Amma biz kürdlərə aydın deyil ki, nə üçün ingilislər Londondan yayımlanan verilişlərində bizim dünyada sülh üçün təhlükə törətdiyimizi, idarəetmə orqanlarımızın məhv edilməli, yer üzündən silinməli olduğunu və s. bəyan edirlər. Özünü demokratik adlandıran ölkənin belə bir bəyanatını biz heç cür anlaya bilmirik. Bəlkə bunun səbəbini bizə Siz izah edəsiniz.

KONSUL: Biz amerikalılar xarici dövlətlərin radio verilişləri və bəyanatlarına izahat verə bilmərik. Bundan başqa, biz ümumiyyətlə, digər dövlətlərin işinə qarışa bilmərik.

QAZİ MƏHƏMMƏD: Biz kürdlər Amerika, Sovet İttifaqı, İngiltərə kimi böyük dövlətlərin bizə diqqətini hiss etmirik. Biz Sizdən rəsmi olaraq bizə diqqət yetirməyi və bizə Amerika xalqı kimi azad və demokratik xalq olmaqla kömək göstərməyi xahiş edirik. Biz də amerikalılar kimi əsarətsiz yaşamaq istəyirik, biz öz xalqımızı mədəniyyətə doğru aparmaq və öz geriliyindən yaxa qurtarmış bir çox qabaqcıl xalqlar kimi yaşamaq istəyirik.

KONSUL: Əfsuslar olsun ki, biz amerikalılar kürd xalqının həqiqi həyatı və vəziyyəti haqqında heç nə bilmirik. Etiraz etmirsinizsə, biz üç həftədən-birinci konsul Tehrandan qayıtdıqdan sonra Sizin yanınıza gələrik.

QAZİ MƏHƏMMƏD: Biz heç kimə Kürdüstana gəlməyi qadağan etmirik. Siz orda olmaq istəyirsinizsə, buyurun, gəlin.

M.C.Bağirov
İ. İ. Maslennikov
27 aprel 1946-cı il

M.C.Bağirov və İ.İ.Maslenikovun Stalinə göndərdiyi məktub Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılmasının nəticələrini əks etdirir. Əslində Stalinin atdığı addıma qarşı çıxan M.C.Bağirov Azərbaycan xalqının İran hökuməti ilə təkbətək qalmasından gizli narazılığını bildirir. Bundan başqa, hədəf kimi Qəvamı seçərək, yazır ki, İranın hakimiyyət dairələrində Cənubi Azərbaycanda baş verən proseslərin qafqazlılar tərəfindən törədildiyi haqqında söhbətlər gəzir. O, bunun

Stalin – Beriy - Bağırov üçlüyü olduğunu eyham vurur. O həmçinin, Qəvam və Stalin arasında razılaşmanın yenidən baxılmalı olduğuna da işarə edir.

Bundan başqa M.C.Bağırov bu məktubda amerikalılar və ingilislərin Cənubi Azərbaycan və Şimali Kürdüstanda baş verən proseslər üzərində nəzarəti əla almalarını xüsusi olaraq qeyd etməyə çalışıb.

F № 1, siy. № 89, iş № 112

STALİN YOLDAŞA

Bizim qonşularımızın İran Azərbaycanından çıxması əhali kütlələri, irticaçı elementlər və ingilispərəst dairələr arasında müxtəlif reaksiyalar doğurdu.

Kəndlilər, fəhlələr, ziyalılar və bütün demokratik elementlər qoşunların İrandan çıxarılması ilə bağlı açıq-aydın təəssüf hissi keçirirdilər. Bu əhali təbəqələri bizim qonşularımızın getdikdən sonra irticaçı qüvvələrin hücumu keçəcəyini əvvəlcədən görərək, Azərbaycanda demokratik hərəkatın gələcək taleyi ilə bağlı narahatlıq və həyəcan ifadə edirdilər. Amma əhali və demokratların rəhbər dairələri arasında çəşnınlıq və ruh düşkünlüyü müşahidə olunmamışdır.

Azərbaycanın bizim qarnizonlarımızın yerləşdiyi bütün şəhərlərində Qızıl Ordu hissələrinin yola salınması təntənəli ümumxalq nümayişlərinə çevrilmişdir. İran Azərbaycanının Ərdəbil, Marağa, Rezaiyyə, Xoy və Zəncan kimi iri şəhərlərində hələ Qızıl Ordunun çıxması ərəfəsində mağazalar, idarələr və şəxsi evlər ucdantutma xalçalar, sovet və İran bayraqları, Stalin yoldaşın, sovet xalqının rəhbərlərinin, Qızıl Ordu qərəmanları və sərkərdələrinin portretləri ilə bəzədilmişdi. İranın SSRİ ilə Mədəni əlaqələr Cəmiyyətinin yerli şöbələrində əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə Qızıl Ordunun getməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqlar keçirilir. Bu yığıncaqlarda fəhlələrin, həmkarlar ittifaqları və demokratik təşkilatların, ziyalıların və tacirlərin nümayəndələri coşqun nitqlər söyləyir, əhalinin Qızıl Orduya minnətdarlığını bildirir, ünvan və hədiyyələr veririldilər. Yolosalma mərasimlərində çoxlu sayda azərbaycanlı qadınların iştirakı diqqəti cəlb etmişdir ki, bu da İran şəraitində heç vaxt görünməmiş bir haldır.

Bizim Təbriz şəhərindəki hissələrimizin 100 min nəfərdən artıq adamın iştirak etdiyi yolosalma mərasimi xüsusilə möhtəşəm və təsirli keçdi.

Təbrizdə qarnizonunun getməsinə bir neçə gün qalmış hər axşam İran - SSRİ Mədəni əlaqələr Cəmiyyəti, erməni ictimaiyyəti, şəhər idarəsi və ayrı-ayrı ictimai xadimlər tərəfindən təntənəli yığıncaqlar təşkil olunurdu. Yeni demokratik qəzetlər Qızıl Ordunun xilaskar ordu kimi rolu və əhəmiyyətini, İran Azərbaycanı əhalisinə göstərilən yardımı geniş işıqlandıraraq, Qızıl Ordu nümayəndələrinin əhali ilə mədəni davranışını xüsusi qeyd edirdilər.

Mayın 5-də bizim hərbi maşınlarımız qruplarla Təbrizin mərkəzi küçələri ilə keçən zaman qadınlar və kişilər maşınlara yaxınlaşıp, əllərini qaldıraraq, belə

sözlərlə vidalaşırdılar: “nə üçün gedirsiniz?”, “nəyə görə bizi tərک edirsiniz?”, “sizə uzun ömür arzulayıraq” və s. Kolonnanın son maşını keçdikdən sonra küçəni hər iki tərəfdən tutan böyük insan kütləsi maşınların arxasınca düşüb qışqırırdı: “yaxşı yol, əziz dostlar”, “bizi unutmayın”, “tezliklə görüşənədək”.

Qızıl Ordu hissələrinin yola salınmasında iştirak etmək üçün kürd xalqının nümayəndələri nüfuzlu rəhbərlərinin başçılığı altında Şimali Kürdüstandan Təbrizə gəlmişdilər.

Tehran nümayəndələri qeyri-rəsmi olaraq indiyənədək Azərbaycanda baş verənlərin qafqazlılar tərəfindən törədildiyini, amma Qəvvamın heç vaxt Azərbaycan nümayəndə heyətinin tələbləri ilə razılaşmayacağını bəyan edib deyirlər: "Yaxın gələcəkdə Pişəvəri hökuməti yox olacaq".

İngilislər son vaxtlar Azərbaycan milli hökumətinin bütün fəaliyyətini diqqətlə izləyir və onun çıxardığı qanun və sərəncamları öyrənirlər. Bu yaxınlarda onlar və azərbaycanlılar və kürdlər arasında bağlanmış sazişin mətnini tərcümə edib Tehrana yollamışlar. Tehranın tələbi ilə ingilis konsulu UOLL bu günlərdə ŞEYX XİYABANİ (1920-1921-ci illərdə Azərbaycanda demokratik hərəkatın tanınmış rəhbəri, irticaçılar tərəfindən edam olunub) haqqında bioqrafik məlumatlar toplayaraq təyinatı üzrə göndərmişdir.

Amerika, Türkiyə və İran konsulları həftədə bir neçə dəfə ingilis konsulunun yanına gədirilər. Onlar Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı ayrı-ayrı məsələlər üzrə fikirlərini bölüşür, öz hökumətləri üçün eyni xarakterli və məzmunlu informasiyalar tərtib edirlər. Bütün konsullar üçün baş müşavir ingilis konsulu UOLL-dur.

Konsulluq işçilərinin vasitəsilə UOLL son zamanlar Qızıl Ordu hissələrinin çıxıb getməsi münasibətilə təşkil olunan bütün görüş və ziyafətlərlə maraqlanırdı kim gəlmişdi, hansı sağlıqlar söylənilib, hansı hədiyyələr gətirilmişdi və s.

Aprelin sonunda Tehrandakı ingilis dairələrinə bağlı olan "Qiyami-İran" qəzetinin redaktorunun qardaşı SƏDRİ və ƏKBƏR RƏZƏVİ adlı birisi Tehrandan Rəşt şəhərinə gələrək Məclis deputatlığına mümkün sovetiyönlü namizədlərə qarşı antidemokratik fəaliyyət və təbliğata başlamışlar. Göstərilən şəxslər ingilis bankının Rəşt şöbəsində ingilislərin xeyrinə təbliğat xərclərinin ödənilməsi üçün irticaçı bir tacirin adına xüsusi cari hesab açmışlar.

Amerika hərbi attaşesinin Təbrizdə olan köməkçisi, bəzi məlumatlar görə, rusiyalı ağ qvardiyaçı kapitan QAQARİN hər vəchlə Kürdüstan rayonlarına getmək istəyir. O dəfələrlə yerli hakimiyyət orqanlarına Kürdüstana getməyə buraxılış vəərəqəsi üçün müraciət etmiş, amma onun bu müraciətləri nəticəsiz qalmışdır. Təbizdə o bir neçə yerli nüfuzlu şəxslə görüşərək sovet qoşunlarının çıxıb getməsi ilə bağlı demokratların əhval-ruhiyyəsi ilə maraqlanmış, onların Tehranla ümumi dil tapmaq və İran hökuməti ilə münasibətləri dinc yolla tənzimləmək, yoxsa silahlı qarşıdurmaya getmək və öz muxtariyyətini müdafiə etmək niyyətində olduqlarını aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Mayın 7-də QAQARİN Təbrizdə QAZİ MƏHƏMMƏDLƏ görüşüb ona aşağıdakı sualları vermişdir:

1. QAZİ QAQARİN kürdlərin məişət şəraiti ilə tanış olmaq üçün Kürdüstana gəlməyinə etiraz etmir ki?

2. Amerika silahları - kürd zabıtlərinin gəzdirdikləri tapançalar ruslardan alınmayıb ki?

3. QAZİ Amerikaya getmək istəməzdimi?

Bu suallara cavab olaraq, QAZİ MƏHƏMMƏD bildirmişdir:

1. Azərbaycan Milli hökuməti razıq verərsə, o, QAQARİNİN Kürdüstana gəlməyini etiraz etmir.

2. Kürdlərdə təkcə Amerika istehsalı deyil, həm də alman, ingilis və sair mənşəli silahlar var. Bu silahlar kürdlərdə hələ Rza şahın dövründən qalıb.

3. "Əgər Amerikaya da yol Kürdüstana olduğu kimi açıqdırsa" - deyən QAZİ MƏHƏMMƏD QAQARİN dərhal belə cavab verir: "Amerikaya yol açıqdır. İstənilən vaxt getmək olar".

Mürtece dairələrin və ingilis-amerikan agenturasının fitnələrinə və güclü təbliğatın baxmayaraq, geniş demokratik təbəqələrin siyasi və mənəvi vəziyyəti sabit qalmaqda davam edir. İran Azərbaycanının demokratik təbəqələri Azərbaycan Milli hökuməti ilə Qəvam hökuməti arasında aparılan danışıqları diqqətlə izləyərək Tehran və Azərbaycan arasında münasibətlərin sülh yolu ilə tənzimlənməsini istəyir, eyni zamanda Azərbaycan xalqının milli hüquqlarına və demokratik nailiyyətlərinə xələf gətirəcək güzəştləri istina edirdilər.

Mayın 8-də Demokrat Partiyasının bütün üzvlərində İranda cari vəziyyət haqqında məruzələr edilmişdir. Üzvlərin birində məruzəçi Ədliyyə Naziri ƏZİMA idi. O, danışıqlarla bağlı tehran tərəfindən irəli sürülmüş şərtlərin qəbul edilməsinin zəruriliyi məsələsinə toxunarkən, Demokrat Partiyasının üzvləri öz hiddətlərini bildirərək, ciddi etiraz etməyə başladılar.

Demokrat Partiyasının üzvləri bu cür narazılığı digər bir üzkdə eyni məzmunlu məruzə edən Milli Məclis sədri ŞƏBÜSTƏRİYƏ də bildirmişlər.

Çıxış edən partiya üzvləri qeyd etmişlər ki, Demokrat Partiyası QƏVAMIN çap olunmuş bəyannaməsi çərçivəsində bağlanacaq hər hansı sazişi tanımamalıdır

M. C. BAĞIROV
İ. İ. MASLENNİKOV
13 may 1946-cı il

24 aprel 1946-cı il tarixdə SSRİ ilə İran arasında neft sazişi bağlandıqdan sonra Azərbaycan Demokrat Partiyasının lideri S. C. Pişəvəriyə bildirlər ki, o daha Tehran hökumətinə qarşı çıxış etməsin. Amma SSRİ-nin İranda ki diplomatik korpusunun nümayəndələri Kremlə xəbər verirlər ki, S. C. Pişəvəri bu göstərişi yerinə yetirmir.

M.C.Bağirov S.C.Pişəvərinin gələcək taleyinə biganə qalmayaraq, Demokrat Partiyasının liderini müdafiə məqsədi ilə Stalinə məktubla müraciət edir.

Sonradan, 1956-cı ildə, Bağirovun məhkəməsində bu məktub Bağirovu S.C.Pişəvərinin ölümündə ittiham edənlərə bir cavab oldu. Əgər M.C.Bağirov Pişəvərini fiziki olaraq aradan götürmək niyyətində olsaydı, hələ Təbrizdə ikən onun ölümünü istəyən Moskva emissarları ilə razılığa gələrdi. Moskvanın özündə Pişəvəriyə münasibət də buna imkan verirdi. Bu məktubda Bağirov Qəvamı da kəskin tənqid etmişdi.

F № 1, siy. № 89, iş № 112

MOSKVA, ÜİK(b)P MK STALİN YOLDAŞA

Sizin göstərişinizə müvafiq olaraq, biz İran Azərbaycanı Demokrat Partiyası ilə əlaqə saxlamağa çalışırıq. Təbriz radiosunu və qəzetlərini izləyirik. Mühüm məsələlərdə bizimlə məsləhətləşməkdə davam edən Demokrat Partiyasının lideri Pişəvərinin çıxış və bəyanatlarına xüsusi diqqət yetiririk. İran hökuməti ilə saziş imzalandıqdan sonra Pişəvərinin çıxış və bəyanatlarında mərkəzi hökumətin ünvanına heç bir kəskin ifadə və ya ikibaşlı eyhamlar tapmırıq.

Buna baxmayaraq, konsulluq işçiləri, görünür, Azərbaycan və fars dillərini pis bildikləri üçün Pişəvərinin çıxış və bəyanatlarındakı ayrı-ayrı ifadələrə tez-tez irad tutur və SSRİ Xarici İşlər Nazirliyini düzgün məlumatlandırmırdılar. Nəticədə Nazirlikdən Pişəvəriyə xəbərdarlıq olunması, ondan çıxış və ya nitqlərindəki bu və ya digər ifadənin mənası ilə bağlı izahat tələb olunması haqqında göstərişlər daxil olur. Bu da istər Pişəvərinin, istərsə də onun yaxın silahdaşlarının əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda ingilislər və amerikanlar son vaxtlar İran Azərbaycanında bizə qarşı öz həyasız təxribat fəaliyyətlərini gücləndirərək, Məclisə seçkilərə hazırlaşan bütün irticaçı qrup və təşkilatları açıq-aşkar dəstəkləməyə başlamışlar.

Azərbaycana münasibətdə Qəvamın davranışı da şübhəli görünür: bizim səfirimiz vasitəsilə Qəvam kürdlərin rəhbəri Qazi Məhəmmədi onunla görüşmək üçün Tehrana gəlməyə razı salmağı xahiş etmişdir. Qazi Məhəmməd bizim məsləhətimizlə Tehrana getmişdir. Daxil olan məlumatlar görə, Qəvam hər vasitə ilə kürdləri azərbaycanlılara qarşı çıxmağa təhrik edir. Qazi Məhəmmədə cürbəcür vədlər verməklə, Qəva çılır ki, kürdlər Təbrizə tabe olmasınlar. Bu şəraitdə Demokrat Partiyasının lideri kimi Pişəvəriyə İranın gələcək demokratikləşməsi uğrunda mübarizədə qarşıya çıxacaq çətinliklər haqqında danışmağı qadağan etmək lazım deyil.

**M.C.Bağirov
iyul, 1946-cı il**

Hətta 1950-ci ildə S.C.Pişəvərinin ölümündən sonra M.İ.İvanov İran kommunist Partiyası haqqında dissertasiya yazanda Pişəvərini öz xalqının düşməni kimi göstərmişdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu dissertasiya ÜİK(b) P MK-nın nəzdindəki İctimai Elmlər Akademiyasında müdafiə olunmuşdu.

M.C.Bağirov Malenkova məktub göndərərək qeyd edirdi ki, S.C.Pişəvəriyə bu cür münasibət heç bir məntiqə sığmır və tamamilə əsassızdır (C.Həsənli. Soyuq müharibənin başlanğıcı). O yazırdı: "Pişəvəri İran xalqı tərəfindən sevilir və görkəmli bir şəxsiyyətdir. Bu iftira Tudə Partiyası (İran Kommunist Partiyasının sədri, erməni Artaşes Ovanesyan) tərəfindən yayılmışdır. Bu, Tudə Partiyasının əskinqilabi fəaliyyətindən və eyni zamanda Pişəvəri haqqında iftiralardan yayılmasından başqa bir şey deyildir. Xalq kütlələri arasında parlaq partiya və hökumət xadimi kimi Pişəvərinin adı üzərinə heç bir kölgə salına bilməz".

M.C.Bağirov İ.Stalinə yazdığı növbəti məktubda ingilislərin şah rejimi ilə birlikdə "İntelijens-servis" kəşfiyyatçıları vasitəsi Azərbaycan demokratik hərəkatının neytrallaşdırılması xəttini həyata keçirdiyini vurğulayaraq onları zərərsizləşdirmək təklifini irəli sürmüşdü.

O yeni yaranan tehran hökumətində İran Azərbaycanının təmsilçisi kimi Padeqanın namizədliyini təklif etmişdi.

F № 1, siy. № 89, iş № 112

MOSKVA, ÜİK(b)P MK STALİN YOLDAŞI

Son zamanlar Şimali Kürdüstan rayonunda gərgin vəziyyət yaranmaqdadır. İngilislər kürdlərin devrilməsi üzrə geniş işə başlayıblar, ayrı-ayrı kürd tayfaları arasında silahlı toqquşmalar və kürdlərin azərbaycanlılara hücumlarını təşkil edirlər.

İyulun sonunda tanınmış kürd başçısı Hama Rəşid Xan Benam şəhərində ingilis kəşfiyyatçısı polkovnik Kornellə görüşdən sonra 8 kürd kəndini talan etmişdir. Rezaييə şəhərində digər kürd başçısı Nuri Bəy azərbaycanlı kəndlilərdən öz xeyrinə vergi yığmağa başlamış, bunun da nəticəsində iyulun 20-də kürdlər və azərbaycanlılar arasında silahlı toqquşma baş vermişdi. Avqustun əvvəllərində Rezaييə şəhərində Nuri Bəylə Rəşid Bəyin kürd tayfaları arasında silahlı toqquşma olmuşdur.

Eyni zamanda ingilislər İran-İraq sərhədində Uşnu şəhəri ətrafında İran kürdlərindən ibarət silahlı dəstələr cəmləşdirilmişlər ki, onlar da qarışıqlıq və iğtişaşlar törətmək üçün Şimali Kürdüstana hücum etməyə hazırlanırlar.

Azərbaycanlılarla kürdlər arasında nifaq salınması istiqamətində Qəvam tərəfindən də iş aparılır. Qəvam Şimali Kürdüstan kürdlərinin rəhbəri Qazi Məhəmmədlə Tehrandə görüşkən, onun qarşısında Kürdüstanın Azərbaycandan ayrılması məsələsini qoymuşdur və bu zaman İran hökuməti ilə azərbaycanlılar

arasında Şimali Kürdüstanın da daxil olduğu Azərbaycan əyaləti barədə imzalanmış sazişin mövcudluğunu nəzərə almamışdır.

Bu yöndə İran ordusunun Baş Qərargəhi də iş aparır.

İngilislər bərzani tayfasından olan İraq kürdlərinin olduqca ağır maddi vəziyyətindən istifadə edərək, onların Şimali Kürdüstandan İraqa qaytarılması üzrə işə başlamışlar. Bərzani tayfasından olan İraq kürdlərinin vəziyyəti həqiqətən də olduqca ağırdır, onlar böyük maddi ehtiyac keçirir, demək olar ki, aclıq çəkirlər. İndiyədək onların Şimali Kürdüstanda məskunlaşması məsələsi həll olunmayıb.

Ümumiyyətlə, biz təkcə onlara deyil, həm də İran kürdlərimizə az sayda silah və hərbi sursat verilməsi istisna olmaqla, maddi yardım göstərməmişik. Azərbaycanlılar isə onlara böyük yardım göstərmək iqtidarında deyillər, buna görə də kürdlər hər cür təxribata asanlıqla uyurlar və azərbaycanlılarla böyük silahlı toqquşmaya gedə bilərlər. Biz azərbaycanlılar məsləhət görmüşük ki, kürdlərə qənd, taxıl və digər mallarla maddi yardım imkanları tapıb bu işi gücləndirsinlər.

İraq kürdlərinin irticaçı kürd dəstələri və İran qoşunlarının Şimali Kürdüstan və Azərbaycana hücum edəcəyi təqdirdə istifadə olunacaq real silahlı qüvvə kimi saxlanması məqsədilə azərbaycanlılar düzgün olaraq belə bir məsələ qaldırmışlar ki, ermənilərin Sovet Ermənistanına köçməindən sonra boşalacaq bir sıra kəndlər bərzani tayfasından olan İran kürdlərinə verilsin. Biz onlara bu məsələni kürd demokratlarının rəhbəri Qazi Məhəmmədlə razılaşdırmağı və ermənilərin boşaltdığı bəzi kəndləri İraq kürdlərinə verməyi tövsiyə etdik, amma Tehran hökumətinin etirazına səbəb olmamaq üçün bunu etmək mümkün deyil.

Bütün etdiklərimiz kifayət deyil. İraq kürdlərinə ilk növbədə ərzaqla kömək etmək lazımdır. Bunu yerindəcə etmək almaq olar. ÜİK (b) MK-nın qərarı üzə Azərbaycanla bağlı işlər üçün bizə ayrılmış fondadakı 660 min tükəndən bu günə qədər 240 min tükən xərclənməmiş qalıb, bu vəsaitin 100 min tükənini azərbaycanlılar vasitəsilə kürdlərə ayırmağa icazə verməyinizi xahiş edirik. Sonda bunu bildirməyi zəruri hesab edirəm ki, bizim əlbir işləmək barədə çoxsaylı xəbərdarlıqlarımıza baxmayaraq, Azərbaycan demokratlarının rəhbərliyində, xüsusən Pişəvəri ilə general-qubernator Cavid arasında gərgin münasibətlər müşahidə olunmaqdadır. Daxil olmuş məlumatlara görə, Qəvam öz hökumətində azərbaycanlılara nazir-müşavir (portfelsiz nazir) vəzifəsini vermək niyyətindədir və Pişəvəri bu vəzifəyə Cavidə tövsiyə edir. Cavidin inkişaf və hazırlıq səviyyəsinə görə bu işə tam uyğun gəlməsinə baxmayaraq, biz qorxuruq ki, onun Qəvamı və ingilislərin təsiri altına düşməmək üçün kifayət qədər səbatı çatmasın. Pişəvəri isə Cavidə, görünür, ondan canını qurtarmaq üçün tövsiyə edir. Buna görə də biz nazir-müşavir vəzifəsinə Pişəvərinin Demokrat Partiyası üzrə müavini-kifayət qədər səbatlı və bizə sadıq Padeqanı tövsiyə etmək, Cavidə isə Təbrizdə saxlamaq qərarına gəlmişik.

Sizin göstərişlərinizi gözləyirik.

M. C. Bağırov
15 avqust 1946-cı il

Hadisələrin sonrakı təhlili göstərir ki, ABŞ və Böyük Britaniyanın siyasi dairələri Məhəmmədrza şaha təzyiq göstərmək məqsədi ilə ona Cənubi Azərbaycanın liderləri ilə danışıqlar aparmağı tapşırırlar. Onlar şahın diqqətinə çatdırmaq istəyirlər ki, İranın daxili, xüsusilə də xarici siyasəti ABŞ və İngiltərənin nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. İranın neft müqaviləsində SSRİ-yə güzəştlər etməsinə baxmayaraq, SSRİ Cənubi Azərbaycanda hərəkətə nəyə görə nəzarət etmək istəmədi? Yə ya Stalin bu məsələnin həllindən hansı əsasla yayındı? Bu suallar bir qədər sonra da meydana çıxacaq.

Deməli, M.C.Bağırov İ.Stalinə növbəti məktubunda izah etmək istəyir ki, Moskva Cənubi Azərbaycan və Şimali Kürdüstanda baş verən proseslərə nəzarəti zəiflədərsə, Cənubi Azərbaycan və Şimali Kürdüstanda ABŞ və Böyük Britaniyanın təsir "rıçaqları" işləməyə başlayacaq.

F № 1, siy. № 89, iş № 112

MOSKVA, ÜİK(b)P MK STALİN YOLDAŞA

Oktyabrın 20-də mən Naxçıvanda Pişəvəri, onun müavini Sadıq Padeqan və fədəi (partizan) qoşunlarının generalı Qulam Yəhya Danişyanla görüşdüm.

Onlar İran Azərbaycandakı vəziyyət barədə məlumat verdilər. Onların fikrincə, Tehranın ingilisyönlü hökumətindən daha nələr gözləməyin mümkün olduğu haqqında danışdılar və onlara hərbi hücumun baş verəcəyi halda zəruri yardım göstərilməsini xahiş etdilər.

Onların bəyan etdiyinə görə, Azərbaycanda əhalinin əhval-ruhiyyəsi əsasən müsbətdir. Azərbaycan Demokrat Partiyasının nüfuzu və təsiri möhkəmlənmiş və güclənir. Torpaqların kəndlilər arasında bölüşdürülməsinin davam etməsi ilə bağlı böyük ruh yüksəkliyi müşahidə olunur. Ordu, xüsusilə də, parizanlar özlərini yaxşı aparır və heç bir şübhə doğurmurlar. Kürdlərlə qarşılıqlı münasibətlər qənaətbəxşdir. İndiyə qədər onlara imkan daxilində maddi yardım göstərilmişdir.

Son zamanlaradək Tehran hökumətinin Azərbaycana heç bir pul və maddi yardım göstərmədiyinə, üstəlik Azərbaycana məxsus 20 milyon tıməni qaytarmadığına baxmayaraq, azərbaycanlılar öz xərclərini birtəhər ödəyirlər, amma artıq kürdlərə, xüsusilə də çox ehtiyacları olan İraq kürdlərinə yardım etmək iqtidarında deyillər.

Bunula bərabər Azərbaycan sərhədində İran ordusunun böyük qüvvələri cəmləmişdir. İran zabitləri və ingilis kəşfiyyatçılarının rəhbərliyi altında çoxlu iri quldur dəstələri yaradılmışdır.

Demək olar ki, hər gün bu və ya digər ərazidə həmin dəstələr silahlı hücumlarla azərbaycanlıların gücünü yoxlayırlar.

Azərbaycan daxilində ingilisyönlü irticaçı elementlər və ingilislər özləri əhalinin parçalanması üzrə fəal iş aparırlar.

Çaxnaşma yaratmaq məqsədilə Azərbaycan ərazisində labüd müharibə haqqında şayiələr yayır, əhaliyə vaxtında Azərbaycandan getməyi təklif edirlər. Kürdlərin azərbaycanlılarla qarşılıqlı münasibətlərində ayrı-ayrı anormallıqlardan istifadə edərək, onları bir-birinə qarşı qaldırırlar.

Oktyabrın 17-də yenicə Təbrizə gəlmiş İngiltərə baş konsulu Karss qeyri-rəsmi görüş adı altında Pişəvərinin yanına getmişdir. Söhbət əsnasında o, Pişəvəriyə bir sıra suallar vermişdir:

1. Azərbaycan demokratin Təbriz aerodromunu genişləndirmək və yenidən qurmaq istəyirlərmi?

2. Azərbaycanlılar xarici ticarəti təşkil etmək və qaydaya salmaq fikrində deyillər ki?

3. Azərbaycanın hansı rayonlarında indiyə qədər neft yataqları aşkar olunub?

4. Neftdən başqa digər qiymətli yataqlar varmı?

5. Nə üçün azərbaycanlılar digər Avropa dövlətlərinin mədəniyyətindən istifadə etmək üçün onlarla daha sıx əlaqə qurmaq istəmirlər?

6. Azərbaycanlıların kürdlərlə qarşılıqlı münasibətləri necədir? Kürdlər Azərbaycanın şəhər və kəndlərinə hücumu hazırlayırlar ki? və s.

Pişəvəri cavab verib ki, kürdlər və azərbaycanlıların öz aralarında vuruşmasına səbəb yoxdur və onun partiyası qabaqcıl xalqların mədəniyyətinin təkə Azərbaycanca deyil, bütün İranda yayılmasının lehinədir. Digər məsələlərə gəldik də isə, Pişəvəri onlar barədə Tehran hökumətinə müraciət etməyi təklif edib, çünki bu məsələlər Demokrat Partiyasının funksiyalarına daxil deyil.

Tehrandan son hadisələrlə əlaqədar olaraq, Pişəvəri və onun yoldaşları hesab edirlər ki, Məclisə seçkilər İranda demokratik qüvvələrin tam iflic vəziyyətinə salınana, Azərbaycan məsələsi aradan qalxana qədər uzadılacaq. Bundan başqa, onların fikrincə, Tehran hökuməti Azərbaycan məsələsini iki yolla: ya açıq silahlı hücumla, ya da qoşunları Azərbaycana yeritmək, qarnizon və jandarmeriyanın rəhbərliyini öz əlinə almaq imkanı qazanmaq üçün saxta saziş imzalamaq yolu ilə aradan qaldıra bilər.

Tehranla sonrakı danışıqlarla bağlı onlar yenidən təsdiq etdilər ki, bizim göstərişimiz olmadan heç bir müstəqil addım atmayacaqlar.

Silahlı hücum gəldikdə isə, əhali sözsüz ki, müqavimət göstərəcək. Bu halda onlara yalnız silah, avtonəqliyyat və pulla kömək göstərmək lazımdır. Yardımın həcmi haqqında iki gün ərzində məlumat verməyə söz veriblər.

Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi (M.C.Bağirov)
22 oktyabr 1946-cı il № 33-34

Artıq 1946-cı ilin dekabrında regionda geosiyasi vəziyyət iki Azərbaycanın rəhbərləri S.C.Pişəvəri və M.C.Bağirovun xeyrinə olmayan şəkildə dəyişdi.

Demokratik respublikanın rəhbərliyi ilə çoxdan görüşmək istəyən ABŞ və İngiltərə emissarları sanki Tehran qoşunlarının Təbrizə doğru hərəkətini görmürdülər. Əslində ABŞ və İngiltərənin mövqelərindəki etinasızlıq bəzi incə məqamlardan irəli gəlirdi.

Hələ İkinci Dünya Müharibəsinin sonlarında, 1945-ci il fevralın 14-də ABŞ prezidenti F.Ruzvelt Səudiyyə Ərəbistanının kralı Əbdül Əziz ibn Əbdül Rəhman əl-Səuddan faşist Almaniyasının qurbanı olan yəhudilərin Fələstin torpağında yerləşdirilməsinə etiraz etməməyini xahiş etmişdi. Kralın bu xahişə münasibəti birmənalı olmuşdu. Kral belə cavab vermişdi: "Yəhudilərə qarşı törədilmiş cinayətlərə görə qoy Almaniya özü cavab versin. Yəhudilər almanlardan zərər çəkiblərsə, qoy onları incidənlərin adlarını çəksinlər. Nə üçün ərəblər başqalarının törətdiyi cinayətlərə görə cavab verməlidirlər?" Bu görüşdə Transərəb neft kəməri haqqında razılıq əldə olunmuşdu. Bundan sonra ərəb lideri digər müsəlman ölkələrinin rəhbərləri, o cümlədən İran şahı ilə görüşmüşdü. Onlarla məsləhətləşmələr apararaq mövqelərini dəqiqləşdirmişdi. İran şahının mövqeyi birmənalı idi: İsrail dövləti olmamalıdır.

Amma ikinci Dünya müharibəsi sona çatdıqdan sonra Yaxın Şərqdə Mussolininin dövründə İtaliyə ərazisi sayılan torpaqlar ərəb və müsəlman ölkələrinin birləşməməsi üçün əlindən gələni edən Böyük Britaniyanın ixtiyarına keçdi. Məsələn, 1946-cı ilin əvvəllərində Liviya İtaliyanın nəzarətindən çıxdı və ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında bölüşdürüldü. Ərəb ölkələrinin birliyini, müstəqilliyini istəyən ərəb milli - vətənpərvər qüvvələrinin nəticədə nail olduqları onların liderlərinin ölkədən çıxarılməyə başlaması oldu. "Demokratiya daşıyıcıları" - London emissarları hətta ərəb dilində olan qəzetləri də bağlamağa başladılar. Öz protektoratını Ərəb əmirliklərinə zorla qəbul etdirən Böyük Britaniya Fars körfəzində yerləşən Tombe-Bozorg, Tombe-Kuçek, Əbu Musa adlarının adını dəyişərək, orada öz dəniz donanmasını yerləşdirdi. Tehran tərəfi isə, bu adalan tarixən İran ərazi hesab edərək, onları geri tələb edirdi. Bu adalar keçmiş Vest-Hindistan tranzit yolunda Böyük Britaniyanın hərbi-dəniz qüvvələrinin yerləşdiyi strateji obyektlər sayılırdı. Həmin adalar Böyük Britaniyaya kommunikasiyaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün öz hərbi-dəniz donanmasını saxlamağa imkan verirdi.

Nəzərə alaq ki, Cənubi Azərbaycanın sərhədləri Fars körfəzinə çıxmır, Fars körfəzinin İran sahillərində əsasən ərəblər və bəluclar yaşayır. O zaman ingilislər hətta İran ərəbləri üçün muxtariyyət "layihəsi" hazırlamışdılar. Amma hadisələr elə dəyişdi ki, ABŞ prezidenti Trumen ərəb dövlətlərinin razılığını almadan 100 min

yəhudinin Fələstində yerləşdirilməsini bəyan etdi. Bu addım ərəb və müsəlman dünyasında böyük qəzəbə səbəb oldu. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı kralı Əbdül Əziz Trumena belə bir məktub göndərdi: "Sizin yəhudilərin mövqeyindən çıxış etməyiniz və onların Fələstin ərazisində yerləşdirilməsi haqqında bəyanatınız məni çox təəccübləndirdi. Bu ümumilikdə bizim ABŞ-la əvvəlki razılışmamıza ziddir" (Area Handbook, səh. 172).

Tarixi bağlarla ABŞ-a bağlı olan Böyük Britaniya strateji partnyorluqdan çıxış edərək, Fələstin məsələsi ilə əlaqədar Tehran hökuməti ilə danışıqlar aparmağa başladı. Vaşinqton və Londonun təklifləri bundan ibarət idi: əgər İran tərəfi Fələstin məsələsində ABŞ və Böyük Britaniyanın mövqeyində durarsa, Fars körfəzindəki adalardan imtina edərsə, Fars körfəzi yaxınlığındakı neft yataqlarının birgə istismarına razılıq verərsə, London və Vaşinqton Cənubi Azərbaycan və Şimali Kürdüstan məsələsini İran şahının maraqlarına uyğun şəkildə həll edəcək və onu hərbi baxımdan dəstəkləyəcək. Bu isə İran Azərbaycanı və Şimali Kürdüstanın sonu demək idi.

ABŞ və İngiltərənin şərtlərini qəbul edən Məhəmməd rza şah öz ordusunun silahlandırılıb Təbrizə yönəltdi. İran qoşunlarının şimala hərəkətindən narahat olan M.C.Bağirov Stalinə məktub yazaraq, hər vəchlə yardım göstərməyi xahiş etdi.

Amma heyhat! Tarixi proseslər Azərbaycanın xeyrinə inkişaf etmirdi.

F № 1, siy. № 89, iş № 112

MOSKVA, ÜİK(b)P MK STALİN YOLDAŞ

May ayında etibarən Bakı və Kirovabad hərbi məktəblərində İran Azərbaycanından 375 zabit və kursant təhsil alır. İranda vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, bizdə, Naxçıvan rayonunda bu kontingentdən qabaqcadan iki dəstə - biri qırıcı-tank əleyhinə, digəri isə artilleriya zəruri sayırıq. Onlar qənimət kimi ələ keçirilmiş alman istehsalı olan tank əleyhinə silahlar, minomyotlar və toplarla silahlandırılacaqlar. Bu dəstələr lazım gəldikdə, Sizin icazəniz əsasında Azərbaycan demokratlarının sərəncamına veriləcəklər.

Sizin göstərişlərinizi gözləyirik.

**İ.İ.Maslennikov
M.C.Bağirov
2 dekabr 1946-cı il**

F № 1, siy. № 89, iş № 112

ÜİK(b)P MK STALİN YOLDAŞA

Təbrizdən alınmış informasiyanı Sizə təqdim edirəm.

Dekabrın 4-də İran qoşunları Zəncan rayonundan Miyanə istiqamətində hərəkət etməyə başlayıblar. Azərbaycan və İran qoşunlarının ön hissələri arasında bir neçə saat davam edən döyüş baş verib. İran qoşunları tanklar, səhra topları və minomyotlardan istifadə edirlər. Döyüş nəticəsində gözətçi xidməti çəkən Azərbaycan partizan dəstələri Rəcəin kəndi və dəmiryol stansiyasını tərk edərək, yeni müdafiə mövqelərinə çəkiliblər.

Azərbaycanlıların Miyanə qruplarının komandiri Daneşyan Pişəvərinin adına göndərdiyi teleqramda tank pulemyotları və ixtisaslı zabitlərlə yardım göstərməyi xahiş edib. Daneşyanın digər bir teleqramından görünür ki, İran qoşunları həmçinin Xalxala hücum etmək və Ərdəbili ələ keçirmək üçün Tzeron və Ərməğan Xətə kəndləri ətrafında cəmləşir.

Pişəvəri radio vasitəsilə əhalini İran qoşunlarının Azərbaycana hücumu barədə xəbərdar edib.

Təbrizdə hərbi vəziyyət elan olunub.

Azərbaycanın hər yerindən kəndlilər müdafiə olunmaq üçün silahlandırmaq xahişi ilə Demokrat Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə müraciət edirlər. Amma silah olmadığından rəhbərlik bu xahişləri yerinə yetirə bilmir.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının rəhbərliyi bir daha onlara heç olmasa minimal həcmdə yardım göstərməyi: 16 top, 5 min tüfəng, 20 tank əleyhinə silah və müvafiq miqdarda mərmii və patron verməyi xahiş edir.

M.C.Bağirov
5 dekabr 1946-cı il

MOSKVA, ÜİK(b)P MK STALİN YOLDAŞA

İran Azərbaycanındakı vəziyyətlə bağlı məni qəbul etməyinizi xahiş edirəm.

M.C.Bağirov
5 dekabr 1946-cı il

M.C.Bağirovla Stalinin görüşünün baş tutub-tutmadığı məlum deyil. Amma V.Molotovun rəhbərlik etdiyi məxfi qrup 10 dekabr 1946-cı il tarixində Azərbaycan Demokrat Fırqəsi bürosunun iclasında S.C.Pişəvərini vəzifəsindən azad edərək, partiyanın sədri postuna öz adamları olan M.Biriyanı təyin etdi.

V.Molotovun tərtib etdiyi mənt əsasında M.Biriya Azərbaycan Demokrat Fırqəsi adından müraciətlə çıxış etdi. Bu müraciətdə deyilirdi: "Şah qoşunları Azərbaycana gəlir və İran Məclisinə seçkilərə nəzarət edəcək. Seçkilər keçirilməli və İran Məclisinə təqdim olunmalıdır".

Buradan görünürdü ki, artıq Kremlə M.C.Bağirovu milli hisslərinə görə Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə təsir göstərmək imkanından məhrum edir! M.Biriya Bakıya mühacirət etdikdən sonra M.C.Bağirovun qəzəbindən yaxa qurtara bilmədi: həbs olunub Sibirə sürgün edildi.

Dekabrın 20-də Cənubi Azərbaycanda şah rejimi bərpa olundu. On minlərlə ailə İranın cənubuna sürgün edildi. Sonrakı aylar Azərbaycan şəhərlərinin meydanlarında üsyançıların asıldığı dar ağacları quruldu.

Bakıya mühacirət etməyə məcbur olmuş S.C.Pişəvəri, S.Padeqan, T.İlhami, R.Qazi digər demokratlar M.C.Bağirovun ətrafına toplaşmış ondan tədbir görməsini xahiş etmişdilər. Bağirov onların yanında İ.Stalinə zəng vurmuşdu. Söhbət zamanı o milli hərəkət xadimlərinə qarşı törədilən özbaşınalıq və zorakılıqlar haqqında danışmış Cənubi Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətini bərpa etməyə köməklik göstərməyi xahiş etmişdi. Buna isə Stalin belə cavab vermişdi: "Beş milyon azərbaycanlıya görə mən üçüncü dünya müharibəsinə başlaya bilmərəm".

Telefon söhbətindən sonra, şahidlərin dediyinə görə, Bağirov hönkür-hönkür ağlamışdı. Ertəsi gün İ.Stalindən Azərbaycan demokratlarına ünvanlanmış teleqram gəlmişdi; o, demokratları dözümlü, ciddi və möhkəm olmağı çağırırdı.

Cənubi Azərbaycandakı hərəkət iflasa uğrasa da, M.C.Bağirov öz çıxışlarında, kitablarında həmişə Cənubi Azərbaycan məsələsini qoyurdu. O, bu məsələdə həтта Stalinlə də razılaşırmırdı.

1950-ci ildə M.C.Bağirovun "Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında" kitabı çapdan çıxdı. Kitabın 30-cu səhifəsində o yazırdı: "Ümumdünya miqrasiya prosesində Azərbaycan tayfa və xalqların hərəkətinin mərkəzində olub.

Azərbaycan dəfələrlə yadellilər tərəfindən təcavüz və işğala məruz qalıb. Azərbaycanı zəbt edənlər qılinc gücünə onun xalqına öz dillərini qəbul etdiriblər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz milli mədəniyyətini, incəsənətini və öz dilində ədəbiyyatını yaradıb və inkişaf etdirib.

Amma İranda fəaliyyət göstərən irticaçı qüvvələr Cənubi Azərbaycanda milli dili məhv etmək siyasətini həyata keçirirlər. Azərbaycan dilində oxumaq və təhsil almaq qadağan olunub, Azərbaycan dilində yazılmış kitablar yandırılır, onların müəllifləri isə təqib olunur. Lakin onlar öz çirkin məqsədlərinə nail olmayacaqlar. Azərbaycan dili özünü həmişəlik qoruyub saxlamaq hüququna malikdir, o yaşayır və yaşayacaqdır".

IV HISSƏ

M.C.BAĞIROVUN ERMƏNİ - SİYASİ ELİTASI İLƏ MÜBARİZƏSİ

1945-ci il 28 noyabrda Moskvadan o vaxtlar SSRİ Mərkəzi Komitənin katibi Malenkovdan M.C.Bağirovun adına məktub gəlir.

Ermənistan Kommunist Partiyası MK-nın 1 katibi Arutinovun siyasi büroya müraciətindən sonra Malenkov Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana verilməsi barədə M.C.Bağirova müraciət edir. Bağirov yazılı surətdə cavab verir və cavabında Zaqafqaziyanın xəritəsini də ora əlavə edir. Xəritə üzərində qeydlər və yazılı şərhlər verilir. Xəritədə 1921-ci ildə ermənilərə verilmiş Zəngəzur mahalı, Göyçə diyarı, Göyçə gölü, Gürcüstana verilmiş Borçalı, Dağıstandakı Qasımkeənd və Dərbənd göstərilir və bu cür şərh verilir ki, biz internasionalın tərəfdarıyıq, əgər ədalətli olsa, bu torpaqlar Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır. Malenkov Stalinə Bağirovun cavabını çatdırdıqda, Stalin bu işdən vaz keçir və məsələyə oradaca nöqtə qoyulur.

Ф. № 1, оп. № 169, д. №249

Из Москвы 28. XI - 1945 г.

**Секретарю ЦК КП(б) Азербайджана
Тов. М.Д. Багирову**

Секретарь ЦК КП (б) Армении тов. Арутинов внес на рассмотрение ЦК ВКП(б) предложение о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской области, ныне входящей в состав Азербайджанской ССР.

Тов. Арутинов в своем письме по этому поводу пишет следующее:

«Нагорно-Карабахская Автономная область, примыкающая к территории Армении, с 1923 года входит в состав Азербайджанской ССР. Население этой области является в основном армянским. Из 153 тыс. населения 137 тысяч является аналогичным с горной частью Армении. Вхождение Нагорного Карабаха в состав Армении намного способствовало бы развитию его и улучшило бы руководство хозяйством. Массово-культурное и политическое обслуживание населения на родном языке усилилось бы при руководстве со стороны республиканских органов Армении.

Вхождение Нагорно-Карабахской области в Армению дало бы возможность местным продолжать высшее образование на родном языке в Вузах Армении. С другой стороны Армянская ССР могла бы получить пополнение кадров из Нагорно-Карабахской области.

Исходя из этого и желания населения Нагорного Карабаха Центральный Комитет и Совнарком Армении вносят на рассмотрение ЦК ВКП (б) и Союзного правительства вопрос о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР в качестве Карабахской области.

При положительном решении этого вопроса ЦК и Совнарком Армении войдут в правительство с предложением о восстановлении бывшего центра Карабаха гор. Шуша, разрушенного перед установлением соввласти».

Сообщите Вше мнение по поводу предложения ЦК КП(б) Армении.

СЕКРЕТАРЬ ЦК ВКП(б)

МАЛЕНКОВ.

НР17.

ЦК В К П (б)

Товарищу МАЛЕНКОВУ

В ответ на Вашу телеграмму по поводу предложения секретаря ЦК КП (б) Армении товарища Арутинова о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской Автономной области сообщая:

Территория Нагорно-Карабахской Автономной области с давних пор входила в состав Карабахского ханства, центром которого с 1747 года был город Панахабад, построенный, как крепость, Панах-ханом Карабахским.

В 1826 году Карабах был присоединен к царской России. Впоследствии территория нынешней Нагорно-Карабахской Автономной области вошла в состав Шушинского, Джеванширского, Карягинского и Кубатлинского уездов Елизаветпольской губернии.

В период господства мусаватистов в Азербайджане и дашнаков в Армении в 1918 - 1920 г.г. на территории всего Карабаха мусаватским правительством было организовано Карабахское генерал-губернаторство с центром в г. Шуша (быв. Панахабад).

В результате межнациональной резни, организованной мусаватистами и дашнаками, Шуша, как и многие другие города Азербайджана и Армении, была разрушена и превращена в руины.

После установления в 1920 году советской власти в Азербайджане, на первое время руководство хозяйственно-политической жизнью всего Карабаха осуществлялось единым Областным ревкомом.

В 1923 г. встал вопрос о присоединении нагорной части Карабаха, населенной преимущественно армянами, и Армянской ССР. Но ввиду того, что эта территория не имела общей границы с Армянской ССР и отделялась от нее Кубатлинским, Лачинским, Кельбаджарским и Достафюрским районами, населенными исключительно азербайджанцами, на основе указания партийных органов, декретом Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета от 7 июля 1923 года была создана Нагорно-Карабахская Автономная область с центром в местечке Ханкенди, ныне город Степанакерт.

Таким образом, территориально Нагорно-Карабахская Автономная область к Армянской ССР никогда не примыкала и не примыкает.

За время советской власти в Азербайджане, в Нагорном Карабахе проделана огромная работа по хозяйственно-политическому и культурному развитию области. Одним из ярких примеров этого является нынешний центр ИКАО - город Степанакерт, превратившийся из заброшенного и

разрушенного села в один из красивых, благоустроенных и культурных городов Азербайджана.

20,5% студентов всех высших учебных заведений и техникумов Азербайджанской ССР составляют армяне, большинство которых из Нагорно-Карабахской Автономной области.

Много товарищей из Нагорного Карабах и среди руководящих республиканских партийных, советских, хозяйственных кадров: заместители секретарей ЦК и БК КП (б) Азербайджана, наркомы, зам. наркомов и т.д.

Тем не менее, мы не возражаем против включения в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской Автономной области, но не согласны с передачей Армянской ССР Шушинского района, хотя и входящего в состав Нагорно-Карабахской автономной области, но населенного о поныне в основном азербайджанцами.

Город Шуша с момента своего основания стал не только административно-политическим и культурным центром Карабаха, но и сыграл исключительную роль в борьбе Азербайджанского народа против персидских захватчиков за свою независимость. В Шуше был убит азербайджанцами один из кровожаднейших завоевателей, палач закавказских народов персидский царь Ага Мамед Шах-Каджар.

В этом городе формировалась богатейшая музыкальная культура азербайджанского народа, и с ним связаны имена крупных политических и культурных деятелей: Ибрагим-хана, Вагифа, Натаван и других.

Одновременно считаем необходимым довести до сведения ЦК ВКП(б), что при рассмотрении вопроса о включении ИКАО в состав Армянской ССР должен быть рассмотрен и вопрос о включении в состав Азербайджанской ССР Азизбе-ковского, Ведийского и Карабагдарского районов Армянской ССР, примыкающих к Азербайджанской республике и населенных преимущественно азербайджанцами.

Учитывая исключительную культурную и экономическую отсталость этих районов, передача их Азербайджану даст возможность улучшить материально-бытовые условия и культурно-политическое обслуживание населения.

Кроме вышеизложенного, просим ЦК ВКП (б) рассмотреть и следующие вопросы:

Товарищи из Грузии ставят вопрос о включении в состав Грузинской ССР Белоканского, Закатальского и Кахского районов Азербайджанской ССР.

Несмотря на то, что в указанных районах проживает 9.000 грузин - ингилойцев, из общего количества населения в 79.000 человек, мы не против рассмотрения этого вопроса, но с тем, чтобы одновременно рассмотреть вопрос о включении в состав Азербайджанской ССР Борчалинского района

Грузинской ССР, населенного почти исключительно азербайджанцами и примыкающего непосредственно к Азербайджанской ССР.

И, наконец, мы просим рассмотреть вопрос о включении в состав Азербайджанской ССР примыкающей к ней территории Дербентского и Касумкендского районов Дагестанской ССР, в прошлом являющихся частью Азербайджана и входивших в состав Бакинской губернии. Население этих районов в основном состоит из азербайджанцев, при чем больше в году проводит на территории Азербайджана.

Для подготовки предложений по всем поднятым вопросам считали бы целесообразным создать комиссию ЦК ВКП (б) с включением в ее состав представителей от каждой заинтересованной республики.

**СЕКРЕТАРЬ ЦК КП (б)
АЗЕРБАЙДЖАНА (М. Д. БАГИРОВ)**

**10 декабря 1945 г.
№ 330 г. Баку.**

Çeçen, Qaraçay, İnquş, Məshəti türkləri, Kırım tatarları, Çərkəzlər və digər müsəlman xalqları Qazaxıstan, Sibir çöllərinə sürgün olunurlar. Hər bir detala şübhə ilə yanaşan Stalini inandırmaq üçün böyük intriqa ustası Mikoyan öz planını cızmışdı. Müharibə illərində çeçenlərin dini rəhbərinin Almaniya generalı Paulsa Qroznının açarlarını təqdim etməsi hallandırılırdı. Mikoyan Kırım tatarlarını, Qaraçay, məshəti türklərini Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Türkiyə sərhədinə yaxın məskunlaşmalarını SSRİ-nin hərbi təhlükəsizliyinə və bu türkdilli xalqlarının Türkiyə tərəfdən müəyyən bir münaqişə zamanı türklərin tərəfinə keçəcəyini göstərirdi. Ona görə ki, o vaxtlar SSRİ Türkiyəyə ərazi iddiaları irəli sürüb Rizə, Trabzon, Qars və Ərdahanı tələb edirdi. Artıq SSRİ qoşunları Türkiyəni ilhaq etməyə hazır durmuşdu.

Axı bir faktı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki SSRİ Türkiyəyə qarşı əks mövqedə dayanmışdı. O illərdə Türkiyə SSRİ-nin dünyada rəqibi olan Amerika ilə yaxın münasibətlər qurmuşdu. Sonralar o dövrün Türkiyə rəhbərləri olduqca müdrik bir addım ataraq Türkiyəni «NATO»-ya qoşdular. Stalin Amerikanın türklərin vasitəsilə Qafqazda yaşayan türkdilli xalqlara milli azadlıq hərəkatı adı ilə bu proseslərə qoşa biləcəyindən əndişələndi. Bu fakt Stalini çox narahat edirdi. Mikoyan da öz erməni xisləti ilə Stalinin bu narahatlığından məharətlə istifadə etdi.

Bu dırnaqarası məharətin nəticəsində SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Xüsusi Köçürülənlər Şöbəsinin 1946-cı ilin oktyabrına hazırladığı ümumi arayışda göstərilirdi: «Xüsusi köçürülənlər düşərgəsində ümumilikdə 2.463940 nəfər vardır. Onlardan 655674-ü kişi, 829084-ü qadın, 979182-i 16 yaşına qədər olanlardır. Köçürülənlərin əksəriyyəti aşağıdakı qaydada yerləşmişlər:

Qazaxıstan SSR-də 890698 nəfər; Özbəkistan SSR-də 179992 nəfər; Kemerovo vilayətində - 115436; Sverdlov vilayətində - 113476, Krasnoyarsk vilayətində - 112316; Altay vilayətində - 35381; Novosibirsk vilayətində - 92968; Tomsk vilayətində - 83276; Tüməndə - 566111; Çelyabinskdə -51865; Omsk vilayətində - 44767 («Moskovskiye novosti» qəzeti, Moskva, 1990, № 41).

Bu qaydada zorla köçürülmələr, sürgünlər, demək olar ki, SSRİ-də yaşayan bütün xalqları əhatə edirdi. Aşağıdakı rəqəmlərdə bu dəhşətli faciə görünməkdədir: 1) Çeçen və inquşlar -400478 nəfər (97441 - kişi, 110818 - qadın, 191919 yaşına qədər olanlar); 2) Qaraçaylar - 60139 nəfər (10595 kişi, 16860 qadın, 32557 - 16 yaşına qədər olanlar); 3) Balkarlar - 32817 nəfər (6147 kişi, 10284 qadın, 16386 - 16 yaşına qədər olanlar); 4) Kalmıqlar - 81673 nəfər (199506 kişi, 24143 qadın, 32997 - 16 yaşına qədər olanlar); 5) Kırım tatarları, balkarlar, yunanlar -193959 nəfər (43135 kişi, 68343 qadın, 82481 - 16 yaşına qədər olanlar); 6) Almanlar - 774178 nəfər (122336 kişi, 296014 qadın, 355828 - 16 yaşına qədər olanlar); 7) Türklər, kürdlər -84402 nəfər (16353 kişi, 23277 qadın, 44772 16 yaşına qədər olanlar).

1947-ci ildə yenidən Kremldə KP MK-nın siyasi rəyasət heyətinin iclasında azərbaycanlıların departasiyası məsələsi gündəmə gəlir. Yenə də L.P.Beriya siyasi büronun qərarını bir neçə gün sonraya saxlatdırır.

İclasdan sonra Bağırova zəng vuraraq dərhal Kremlə gəlməyi məsləhət görür. O illərdə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Sovetinin sədri işləmiş Teymur Quliyev öz xatirələrində qeyd edirdi:

- Mən Mir Cəfər Bağırovdan məzuniyyətə buraxılmağımı xahiş etdim. O isə mənə məzuniyyətə getməyimə icazə verdi. Bir neçə gündən sonra mənə M.C.Bağırovdan teleqram gəlmişdi və o mənə Bakıya Mərkəzi Komitəyə gəlməyi xahiş etmişdi. Mən Bakıya qayıdıb M.C.Bağırovun qəbuluna gəldim. İçəri girdikdə Bağırovu çox narahat halda otağda var-gəl etdiyini müşahidə etdim. O mənə L.P.Beriyanın zəngi barədə məlumat verdi və Stalinin ondan azərbaycanlıların Azərbaycandan departasiyasına müsbət cavabı verməsini istədiyini bildirdi.

Bağırov bir müddət susduqdan sonra qarşısında duran masanın siyirməsinin çəkərək öz şəxsi tapançasını götürdü və dedi:

- Mən Moskvaya Kremlə Stalinlə görüşə gedirəm. Beriya kömək edəcəyinə boyun olub. Əgər Stalini razı sala bilməsəm, deyərək bir müddət susdu.

Bağırov Stalinlə təkbətək görüşür və görüş zamanı olan söhbət bizə məlum deyildir, ancaq nəticəsi xalqımız üçün əhəmiyyətli olur. Yəni azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarından sürgün olunurlar. Lakin Bağırov müəyyən güzəştə getməyə məcbur olur. Belə ki, Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəddində məskunlaşan Azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından deportasiyasına göz yummalı olur. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistandan deportasiya kütləvi şəkildə deyil, 1948-1950-cü illərdə hər kənddən 20-25 ailə olmaq şərti ilə

çıxarıldı. Bu o deməkdir ki azərbaycanlıların bir qismi həmin kəndlərdə qalırdı. Bu köçürülmələrin əsas səbəblərindən biri də dünyadan axışıb gələn erməni reportantlarını Ermənistanda Azərbaycanlıların çıxarıldığı ərazilərdə yerləşdirilməsi idi. 1947- ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 nömrəli qərar qəbul etdi:

1. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min kolxozçu və başqa azərbaycanlı əhali könüllülük əsasında Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün; onlardan: 10 min nəfər 1948-ci ildə, 40 min nəfər - 1949-cu ildə və 50 min nəfər - 1950-ci ildə.

2. Azərbaycan SSR və Ermənistan Nazirlər sovetlərinə tapşırılsın:

a) kolxozçular və digər azərbaycanlı əhali arasında Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülənlərə dövlətin yaratdığı şəraitin və verdiyi güzəştlər barədə izah etmə işləri təşkil edilsin;

b) kolxozların köçkün kolxozçulara, onların yola düşməsinə 10 gün qalmasından gec olmayaraq, qazandıqları əmək günlərinin kolxozların istehsalat planları ilə nəzərdə tutulmuş ölçülərdə haqq-hesab təmin edilsin;

v) köçkünlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, mal-qaranın və quşların daşınması təmin edilsin.

3. Nazirliklərin və baş idarələrin, idarə və müəssisələrin rəhbərlərinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçən şəxsləri işdən azad etsinlər.

4. SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüləcək azərbaycanlı əhali üçün aşağıdakı güzəştlər təyin edilsin:

a) köçürülən hər ailəyə iki ton ev əşyası və kənd təsərrüfatı heyvanlarını aparması üçün dövlət hesabına pulsuz gediş təmin edilsin;

b) SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüləcək kolxozçulara, məcburi süd tədarüku üzrə güzəşt istisna olmaqla «Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında» SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin və SSRİ Xalq Komissarları Şurasının 1973-ci il 17 noyabr tarixli 1152043 nömrəli Qərarı şamil edilsin;

v) köçmə zamanı köçkünlərin ailələrinə qaytarılmaq şərtilə ailə başçısına 1000 manat və ailənin hər bir üzvünə 300 manat məbləğində müavinət verilsin;

q) Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrə məskunlaşdığı yerlərində ailə başçısına 1,5 sentner nağd hesabla ərzaq taxıl satılsın.

5. Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə məskunlaşacağı yerlərdə mübadilə qəbzləri əsasında həmin miqdarda məhsul və mal-qara almaq hüququnu saxlaması ilə, tərک etdikləri yerlərdə tədarük təşkilatlarına kənd təsərrüfatı məhsulların (taxıl, kartof), habelə karantin şərtlərinə görə daşınması qadağan edilmiş mal-qaranı təhvil verməsinə icazə verilsin.

6. Kənd təsərrüfatı Bankına tapşırılsın:

a) Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülənlərdən ehtiyacı olanlara hər təsərrüfata ev tikmək və həyəyanı tikinti üçün 20 min manat məbləğində, kreditin alındığından üç il sonra başlayaraq, 10 il müddətində ödəməklə kredit verilsin;

b) Ehtiyacı olan köçkünlərə hər ailəyə, ssuda alındıqdan sonra, üçüncü ilindən başlayaraq 5 il müddətində ödənilməklə, mal-qara almaq üçün 3 min manat məbləğində uzunmüddətli ssuda verilsin.

7. Dəmir Yolları Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın:

a) Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sifarişləri əsasında azərbaycanlı əhalini, onların əmlakın və mal-qarasının Azərbaycan SSR-ə daşınması xüsusi düzəldilmiş eşelonlarla dezinfeksiya edilmiş və avadanlıqla təchiz olunmuş vaqonlarla təmin edilsin;

b) Köçkünlərin köçdükləri yerlərdə vaqona görə ödəniş tutulmadan Dəmir Yolları Nazirliyinin, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin təsdiq etdikləri qrafik üzrə Yollar İdarəsi vaqonların göndərilməsini həyata keçirsin. Azərbaycanlı əhalinin daşınmasına görə pul hesabı Dəmir Yol İdarəsi tərəfindən təqdim edilmiş hesabdən mərkəzləşdirilmiş qaydada ödənilsin.

8. SSRİ Sahiyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, çıxış yerlərində bütün köçkünlərin tibbi müayinədən keçirilməsini və onlara yol boyunca tibbi-sanitar xidməti göstərilməsini təmin etsin.

Eşelonları müşayiət etmək üçün tibb işçiləri və lazımi dərman ayrılınsın.

9. SSRİ Maliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, Azərbaycan SSR-nin 1948-ci il büdcəsində Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-yə köçürülməsini təmin etmək üçün lazımi xərcləri nəzərdə tutsun.

10. Ermənistan SSR-nin Nazirlər Sovetinə və Azərbaycan SSR-nin Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən köçürülən əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsini və orada yerləşdirilməsini təmin etmək üçün bu qərarın icrası ilə əlaqədar olaraq bir ay müddətində birgə konkret tədbirlər planı işləyib hazırlasın və onların haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat versinlər.

11. Ermənistan SSR-nin Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçməsi ilə əlaqədar onların boşaldıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistan SSR-yə gələn xarici erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

İ.STALİN

Y.CADAYEV

SSRİ Nazirlər Sovetinin İşlər İdarəsinin müdiri

Naхçıvanı ələ keçirməyə iştahlanmış ermənilərin növbəti iddialarına imkan verməmək üçün M.C.Bağirov Naхçıvan MSSR-nin 25-illik yubileyini keçirmək üçün strateji-siyasi addım ataraq İ. V. Stalinə müraciət edir.

Ф.1. оп. 221, д. 42 за 1949 год

ЦК ВКП (б)

Товарищу И. В. Сталину

В соответствии с постановлением ЦК ВКП (б), 28-го мая 1949 года отмечается 25-летие Нахичеванской АССР. В связи с этим, представляя список работников сельского хозяйства, промышленности, науки, культуры и искусства Нахичеванской АССР, прошу Вашего указания об их награждении орденами и медалями Союза ССР.

Секретарь ЦК КП(б)

Азербайджана (М.Д. Багиров)

«25» апреля 1949 г.

ЦК ВКП(б)

Товарищу Сталину И.В.

Постановление ЦК ВКП (б) от 19 марта 1949 года санкционировано 28 мая этого года отметить 25-летие со дня образования Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики.

За годы советской власти, благодаря заботам партии и правительства, трудящиеся Нахичеванской АССР добились крупных успехов в развитии промышленности, сельского хозяйства и культуры.

В республике создан ряд новых отраслей промышленности, успешно развивается хлопководство, садоводство, виноградарство, табаководство, животноводство.

Имеется широкая сеть начальных и средних школ, техникумы, институт, значительное число культурно-просветительных учреждений; создана база Академии наук Азербайджанской ССР.

В дни Отечественной войны рабочие, колхозники и интеллигенция Нахичеванской АССР самоотверженно трудились и внесли свой вклад в дело обеспечения фронта и тыла сельскохозяйственной и промышленной продукцией.

В послевоенные годы трудящиеся республики успешно борются за осуществление заданий сталинского пятилетнего плана и в 1948 году значительно перевыполнили планы сельскохозяйственных работ и государственных заготовок.

За 25 лет в Нахичеванской АССР выросли ли многочисленные кадры партийных, советских, хозяйственных работников и интеллигенции, успешно справляющиеся с выполнением стоящих перед республикой задач.

Представляя список передовых людей Нахичеванской АССР, просим Ваших указаний о награждении их орденами и медалями Союза ССР.

**Секретарь ЦК КП(б)
Азербайджана (М.Д. Багиров)**

УКАЗ

Президиума Верховного Совета СССР

«О награждении орденами и медалями работников сельского хозяйства, промышленности, науки, культуры и искусства Нах. АССР»

За достигнутые успехи в развитии с/х, промышленности, науки, культуры и искусства НАГРАДИТЬ:

Орденом «Ленина»

36 nəfər (nazir p/t katibi, raykom katibi, kənd sovet sədri, RİK-sədrələri).

Орденом «Знак Почета»

Təklif olunur: 42 nəfər (hər vəzifədən müxtəlif peşə sahibləri)

Медалью «за трудовую доблесть» - 42 nəfər.

Медалью «за трудовое отличие» - 30 nəfər.

Müharibədən sonra Ümumittifaq səviyyəsində ən çox kapital qoyulan respublikalar Rusiya, Ukrayna, Azərbaycan idi. Azərbaycanda ən iri kapital qoyulmuş müəssisələrdən biri də Mingəçevir Su elektrik Stansiyasıdır. Bu elektrik stansiyasının strateji dəyərləri indi də əvəzsizdir. Zaqafqaziya regionunun elektrik enerjisi ilə təchiz etmək və Kür - Araz ovalığında əkin sahələrinin genişləndirilməsi, ağ qızıl sayılan pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün şərait yaranırdı. Lakin bu təsərrüfat işi ilə məşğul olacaq işçi qüvvəsinin çatışmaması özünü biruzə verirdi. Moskvadan o vaxtlar bu elektrik stansiyasına və dəryaçay tikintisinə böyük miqdarda pul alınmışdı. İndiki dövriyyə ilə qiymətləndirsək, iki milyard dollara yaxın pul alınmışdır. Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsi məqamında Bağırov camaatın Sibir şaxtalarında, Qazaxıstan səhralarında tələf olmağın qarşısını almaq üçün köçürülən ailələrin müəyyən bir hissəsinin Kür - Araz ovalığında yerləşdirilməsinə nail oldu. Belə ki, M.C.Bağırovun Stalinə müraciətdən sonra deportasiyaya məruz qalmış insanların əksəriyyəti Kür - Araz ovalığında yerləşdirilir.

M.C.Bağırov Azərbaycan rəhbəri kimi onun əsas fəaliyyətlərindən biri erməni siyasi-ədəbi klanı ilə mübarizəsi olub. Belə ki, bunu onun Anastasi Mikoyana ünvanladığı məktubunda açıq-aşkar görmək olur.

Ф. 1, оп. 221, д. 42. л. 95-98

ДОРОГОЙ АНАСТАС!

Я очень рад, что ты прочел мой отчетный доклад и заключительное слово на последнем XVII съезде КП (б) Азербайджана.

Но приходится удивляться, что среди отдельных элементов из рассмотренных контрреволюционных организаций мусаватов, иттихалистов, дашнаков, турецких, персидских и других агентов иностранных разведок, проживающих в Советском Азербайджане, долгое время маскировавшихся и прятавшихся, за последнее время чувствуется некоторое оживление.

После войны мы выявили, разоблачили немало непримиримых врагов советской власти из азербайджанских националистов, туркофилов и дашнаков. А в отношении тех, которые находятся вне пределов Советского Азербайджана, с которыми мы не можем сами расправиться, я вынужден был не только говорить на съезде, но и обратиться за помощью к товарищу Сталину.

В антисоветской работе дашнаков за рубежом особое место занимают их «требования» об увеличении территории Советской Армении прежде всего за счет Советского Азербайджана и Советской Грузии.

Для иллюстрации их «требований» посылаю тебе следующие документы: директива четырнадцатого Конгресса дашнаков о политической платформе партии «Дашнакцутюн» от июня 1947 года; «Наше политическое положение и предстоящая деятельность» (перевод статьи, опубликованной в армянской газете «Алик», издающейся в гор. Тегеране, от 18 и 19 февраля 1948 г.); «Эмиграция и мы» (перевод статьи из Тегеранской армянской газеты «Алик» от 14.IV-48 г.); «Значение Нахичевани и Армении» (перевод провокационной статьи из Тегеранской армянской газеты «Алик» за №№ 190 - 191 от 25 и 26 января 1.948 г.); справка о статье лидера дашнакской к-р-организации Валяна в газете «Алик» от 25 - 27/1 - 1949 г.

Ясно, что «требования» дашнаков не только их «требования», а скорее всего не столько их «требования», сколько «требования» их настоящих в данное время хозяев - американцев, которые не только заставляют дашнаков в решениях своих конгрессов и в газетах писать об этих «требованиях», но и засылают специальных агентов в числе репатриантов для практической работы.

Как увидишь на прилагаемого следующего документа, американцы еще в 1919 году при существовании дашнакского и мусаватского «правительств» хотели создать из Шарур-Даралогеза и Нахичевани американское генерал-губернаторство, во главе с американским генерал-губернатором. А теперь, тем паче, американцы не прочь были бы как-нибудь вклиниться в Закавказье.

Достаточно ярким подтверждением этого является прилагаемая справка на арестованного Министерством Госбезопасности Азербайджанской ССР, приехавшего из Америки репатрианта Суваряна - близкого друга и приятеля Аветика Исаакяна.

Американцев, помимо всего остального, Советский Азербайджан интересует и с другой стороны, а именно американцев беспокоит сильное влияние Советского Азербайджана на иранский Азербайджан, а в лице последнего трудящиеся всего Ирана видят свою реальную опору.

Характерной в этом отношении является прилагаемая при этом статья «Азербайджан - передовая баррикада борьбы нашего народа» из газеты «Мардом» (центральный орган народной партии Ирана) от 3 февраля 1949 г.

4-го февраля, как тебе известно, начался разгром иранской народной партии и ее печатных органов, в том числе газеты «Мардом».

То, что делают американцы и их холуи - дашнаки, мусаватисты и всякая другая белогвардейщина за рубежом, это понятно, но странным является то, что за последние годы у нас в Советском союзе появляются очерки, романы и статьи, авторы которых в той или другой степени, по существу переключаясь с дашнаками, клеветают на Советский Азербайджан, на Азербайджанский народ.

Фактов много, но посылаю тебе только две из них о книге М.Шагинян «Советское Закавказье» и о романе Г.Холопова «Огни в бухте».

В свете всего сказанного совершенно недопустимым является поведение сыновей Степана Шаумяна: Левона Шаумяна, довольно сомнительно выступившего в «Литературной газете» и журнале «Огонек», не говоря о его личных высказываниях по адресу Мешади Азизбекова и других, Сергея Шаумяна, который, будучи в Баку, за спиной ЦК КП (б) Азербайджана связался с неким Авакяном и вел переговоры, чтобы последний написал о его отце книгу. А чтобы ты имел представление, кто такой Авакян, посылаю краткую справку о нем.

Хотя ты очень занят, но было бы хорошо, если бы ты просмотрел все посылаемые мною документы.

С приветом Д. Багиров.

25 марта 1949 г.

Переписка о книге М. Шагиняна «Советское Закавказье»

1946-cı il Ermənistan Dövlət Nəşriyyatı Marietta Şaginyanın «Sovet Zaqafqaziyası» kitabını nəşr edib. Ermənistanda və Moskvada ermənilər və ermənipərəstlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu kitabın Azərbaycanda oxucuları az olmamışdır. Əsərdə «tarixi hadisələr və faktlar kobud surətdə təhrif olunur» desələr də, etiraz səsini qaldırmayıblar. Yalnız Mircəfər Bağırov susa bilməyib. Marietta Şaginyanın daşnak baxışlarını alt-üst edib.

M.Bağırov Kremldə, ÜİK(b)P MK A.A.Jdanova göndərdiyi rəsmi məktubunu bütünlüklə oxuculara çatdırıram:

Ф.1, оп. 168. д. 21

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП (б) товарищу ЖДАНОВУ А.А.

В 1946 году Арменгизом в Ереване издана книга Мариэтты Шагинян «Советское Закавказье». Считаю необходимым сообщить что книга эта содержит большое количество грубых политических ошибок, искажает историческую действительность и по существу, представляет с собой клевету на народы советского Закавказья.

В подтверждении этого приводим несколько характерных выдержек:

В очерке «Озеро Севан», написанном в 1927 году, автор изображает народы советского Закавказья исторически устаревшими, одряхлевшими, обреченными на вымирание:

«Закавказцы - народ древний, усталый, поживший, обреченный ушедший тысячелетием на тонкой костяк и слабые конечности. Это верно и для армян, народа древнейшего и порядком утомленного беспокойным прошлым. От солнца и от исторической старости здесь сильна лень, болезненная, как малярия. По доброй воле физкультурой не кто не займется. И в от обязательная маленькая армия, учение, маневры, лагерная жизнь, марш, парады, а рядом веселый пионерский бег под барабан - все это служит для армян своего рода железным корсетом, надеваемым на туберкулезный позвоночник». (стр. 128)

Спустя много лет после революции, Шагинян всюду в Закавказье видит лишь, развалины, отсталую, дикую жизнь. Например, по мнению Шагиняна, в 1926 году Нагорный Карабах представлял собой заброшенную, разрушенную, нищую страну, где «наделы ничтожны, сельское хозяйства о нерентабельно», и крестьяне, боясь голодной смерти бегут в города.

Зато прошлое Нагорного Карабаха, времена армянских крепостников - меликов М. Шагинян рисует с особым увеличением и любовью. Восхваляя и идеализируя армянских меликов- помещиков, как разумных и благородных хозяев, Шагинян пишет:

«... эти мелики не похожи на мечтательных и гордых грузинских князей. Возвратился седоусый чин к себе в Карабах, снял николаевскую шинель, сам идет на гумно, на молотилку, а спит в таком же исконном карабахском «кара даме» (черный избе без окон, с отверстием для дымохода), как и его почище, по-генеральски (стр. 226).

Объявляя Нагорный Карабах «странной армянской» (стр. 224), «дворянской кусочком Армения» (стр. 225), Шагинян почему-то сочла нужным в 1946 году напоминать об армяно-азербайджанской резне и иллюстрировать ее остатками разрушений, даже «пучками женских волос с запекшейся на них черной кровью», которые она, якобы, видела своими глазами «кое где в канавах» (стр.254) в армянской части Шуши.

Описывая взаимоотношения азербайджанцев и армян в Нагорном Карабахе, Шагинян противопоставляет их друг-другу, искажает историческую правду, утверждая что «армяне влил кровь в наивную экономику страны» и втянули азербайджанцев в «быстрое культурное развитие» (стр.252).

Не ограничиваясь подобным оскорблением азербайджанцев, автор далее приписывает им отрицательную роль в развитии экономики Нагорного Карабаха. Причину падения скотоводства в Нагорном Карабахе Шагинян видит в том, что «мусульмане » - кочевники, совершающие корыстные торговые сделки с иранцами, привозили из Ирана «зараженное животное» и тем самым распространяли заразу и чуму по Нагорному Карабаху.

Шагинян клеветает на азербайджанский народ, приписывая ему черты отсталости и грубости, искажает факты из истории его культуры. По утверждению Шагинян, великий Азербайджанский поэт XVI Физули писал свои произведения исключительно на арабском языке, (стр. 292), тогда как Физули известен своими заслугами в развитии литературного азербайджанского языка и только некоторые свои научные произведения писал на арабском языке.

Азербайджанские ашуги и народные певички, по завершению Шагинян, пели газели не азербайджанских поэтов, а персидских (стр.253), тогда как азербайджанские ашуги певцы тесно связаны с азербайджанской поэзией, никогда не исполняли песен и газелей на персидском языке .

Крайне возмутительным и оскорбительным для азербайджанской женщины рассуждения автора в связи с чадрой.

«Чадра необходима как возбудитель. Ее темная бесформенность, беспомощное движение тела под складками, окутывающим его, - комплекс чрезвычайно сложных, веками вьезшихся представлений. Здесь и отдаленная связь с атавистическим пережитком зверя, - потребностью брыкания и топтания женщин: и звериное чувство собственности, - моя, мое, скрытое, закутанное, закрытое: и тоже звериное, так широко среди Закавказья распространенное, психологическое обоснование гомосексуализма». (стр.257)

И далее:

«Когда человек - самая большая ценность в доме, и надо иметь мусульманину больше детей, - количество жен связано с увеличением деторождений. Такой же принцип практикуется скотоводом при обзаведении стадом!» (стр.257)

В то же время следует отметить раболепство и угодничество Шагинян перед Европой и Америкой. Говоря о природных богатствах Нагорного Карабаха и сравнивая их с природными богатствами Америки, автор пишет:

«Бесплатная электрическая энергия, неиспользованная человеческая энергия, обилие леса и исключительные курортные данные страны - все это сочеталось и лежит рядом. Американец сказал бы с завистью: «кое - что из перечисленного есть и у нас, в скалистых горах, в лучших западных штатах: дивная природа, воздух, лес даровая в одной энергии: вот только нет там самого главного, а без него трудно оживить страну, вывести ее из глуши и дичи ».

Что же за главное? Деньги, Но денег у американцев не занимать стать. Нет, он ответит другое, и ответ его прозвучит для нас неожиданностью: «нет лишнего человека, который мог бы стать на работу». И как раз «лишние» люди, люди, желающие стать на работу, есть в Карабахе (стр. 228-229)

Все хорошо и приятное, что во время своего путешествия по Нагорному Карабаху, обязательно ассоциируется у нее со всем тем, что она видела в Европе. «Мягкий европейский дождь - они часты в Нагорном Карабахе, как где ни будь в средней полосе Европы, Баварской Швейцарии, Тироле, Австрии и также скоро проходят, и меланхоличны и безгрозны» (стр.255). «Культура земли отражается на чистоте дыхания. Это особенно заметно в Европе, где воздух кажется дистиллированным» (стр.227)

Можно было бы привести еще много подобных выдержек из книги М. Шагинян «Советское Закавказье». Непонятно только, почему Арменгизу понадобилось 1946 году переиздать эти очерки, написанные в основном 20-25 лет тому назад, видимо, под сильным влиянием разоблаченных врагов народа - азербайджанских, армянских и грузинских националистов, и по существу не отличающейся от сегодняшней гнусной клеветы и провокации по адресу советских народов, ведущейся англосаксами и другими врагами нашей Родины.

Считаем необходимым изъять эту книгу. ПРИЛОЖЕНИЕ: Книга Мариэтты Шагинян «Советское Закавказье».

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП(Б)
АЗЕРБАЙДЖАНА (М.Д.БАГИРОВ)

21 июля 1947 г.
№ 139 г. Баку

КОПИЯ

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(Б) АЗЕРБАЙДЖАНА

Товарищу М. Д. Багирову.

Сегодня по почте мною получено письмо от Мариэтты ШАГИНЯН.
Направляя Вам упомянутое письмо, прошу Ваших указаний.

(Мирза Ибрагимов)

«5» июня 1947 г.

КОПИЯ

Тов. Ибрагимов! В Армения я внимательно перечитала свою книгу и нашла, что Вы абсолютно правы, В книге есть одиозные места, оскорбительно - нервные, и не только для Азербайджана, но и для Армении. По этому поводу я была у первого секретаря ЦК КП (б) Армении. Было обсуждено, что делать. Я просила изъят книгу, но это повлекла бы за собой очень тяжелые последствия для новой моей книги, которую Москва неизбежно приостановила бы. Решили расшить книгу и перепечатать 5 мест, из них - первую страницу Нагорного Карабаха /восстановит место так как оно у меня было в оригинале/ и две страницы из статьи «Черный мешок». Кроме того я написала в армянскую газету статью, где в конце, упоминая о своей книге, призываю, что сделала крупную ошибку, не исправив несколько недопустимых и неверных мест. Если тов. Багиров пожелает, я могу аналогично сделать и в Бакинском рабочем, сперва объясним, как могла произойти такая ошибка, а потом принеся извинение за нее на исправление.

Главлит Армении дал приказ приостановить продажу книги впредь до посылки исправленных мест. Мы исправили только самые одиозные, насчет Шуши пришлось оставить, т.к. тогда надо было бы перешить всю книгу, но в предусловия я оговорила, что Азербайджан и Грузия представлены случайно и не характерно.

Читая эту книгу, я сама ужасалась и дорого бы дала, быть может, последний остаток жизни, - за то, чтоб она не выходила. Здесь очень досталась редактору. Я рассказала что вы предупреждали Агбаляна, но ничего не сделали.

Шлю привет М. Шагинян.

26. V - 1947 г.

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivində M. İbrahimovun İctimai fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra maraqlı sənədlər saxlanılır.

1938-ci ilin yanvarın 3-də Mirzə Əjdər oğlu İbrahimov haqqında Moskvanın mərkəzi təşkilatlarına ünvanlanan şikayət ərizəsi yazılıb. Məktubda oxuyuruq:

«Yoldaşlar! Aşağıdakı məlumatı nəzərinizə çatdırmağa vətəndaşlıq borcu sayıram. SSRİ Ali Soveti Millətlər Sovetinə deputat seçilən M.İbrahimov İran təbəəlidir. Onun əsl simasını üzə çıxarmaq lazımdır.

Bizə məlumdur ki, o öz ankentində Naxçıvanda doğulduğunu, yəni azərbaycanlı olduğunu göstərir, başqa sözlə maskalanır.

M.İbrahimov xalis İrənlidir, Culfadan sərhəddi keçib Naxçıvana gəlib. Az müddət sonra Bakıya köçüb. İrandakı dayısı ilə əlaqə saxlayır.

Y. Məmmədov və başqaları»

Şikayət məktubu Moskvadan Bakıya K(b)P MK katibi M.Bağirova göndərilib. M.Bağirov M.İbrahimovun öz dəst-xətti ilə yazdığı tərcümeyi halında bir cümlənin altından karandaşla xətt çəkib: «1911-ci il oktyabrın 15-də (28-lə) Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri yaxınlığında Evə kəndində anadan olmuşam.» Sonrada «anonim məktubun» yuxarisına «İşə alınsın» sözlərini yazıb.

Moskvaya şikayət ərizəsindən sonra M.Bağirov «İran təbəəli» deputatı Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin rəisi təyin edib.

1942-ci ilin oktyabr ayının 22-də otuz bir yaşlı M.İbrahimov barədə M.Bağirov Moskvaya Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Kadrlar şöbəsinə aşağıdakı məktubu yola salıb, «Azərbaycan K(b)P MK Bürosunun 1942-ci il 21 oktyabr tarixli protokolundan çıxarış:

Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı barədə:

Mirzə Əjdər oğlu İbrahimov yoldaş Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin rəisi vəzifəsindən azad edilərək.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı təsdiq olunsun:

Həmin qərar təsdiq olunmaq üçün ÜİK(b)P MK-ya göndərilsin.

Azərbaycan K(b)P MK katibi M.Bağirov»:

Bu dəfə M.Bağirov Şaginyanın haqqında Moskvaya Beriya yoldaşa yazıb:

Fond № 1. siyahı № 168, is № 2. səh. 40

«SSRİ Nazirlər Sovetinin L.P.Beriya yoldaşa»

M.Şaginyanın 1946-cı ildə Ermənistan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Sovet Zaqafqaziyası» kitabının bir nüsxəsini məlumat üçün sizə göndərirəm.

Bununla birlikdə həmçinin həmin məsələ ilə əlaqədar Jdanov yoldaşa göndərdiyim məktubumun surətini, eləcə də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini M. İbrahimov ünvanına M.Şaginyandan və mənim adıma qoşma məktubun surətlərini sizə göndərirəm».

**Azərbaycan K/p/P MK katibi M. Bağirov
1 noyabr 1947-ci il, N - 217».**

Daşnaklara münasibətdə həmişə M.Bağirovun mövqeyini müdafiə edən Lavrenti Pavloviç Beriya öldürüldükdən sonra, M. Şaginyan barəsindəki məktublar M. Bağirova qarşı çevrilibdi. 1956-cı ilin yazında SSRİ-nin Baş prokuroru Bakıda M.C.Bağirovun məhkəmə iclasında M.Şaginyanın müdafiəçisi rolunda idi:

Rudenko: - Müttəhim Bağirov, 1947-ci il Nizami təntələrinə Şaginyan Mariettanı siz qəbul etməyib, hələ üstəlik onu təhqir etmişdiniz nə üçün?

Bağirov: O mənimlə görüşmək istəyirdi, lakin əsərlərində Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarına göz dikdiyi üçün, onu qəbul etməyib, rədd etdim.

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai hərəkatlar Dövlət Arxivində (fond I siyahı 104, iş 52) 1948-ci il may ayının 4-də Şamaxor rayonundan Bakıya, M.C.Bağirovun adına göndərilən bir teleqramla əlaqədar materiallar saxlanılır. Məsələnin qısaca təfəsilatı ilə tanış oluruq.

«Azərbaycan KYB/P MK katibi M.C.Bağirov yoldaşa Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, bu gün, 1948-ci ilin may ayının 4-də axşam altının yarısında Şamaxor rayon partiya komitəsinin ikinci katibi Avagimov yoldaş dövlət məşinini özü idarə edərkən, qəza törədib və qəza nəticəsində mənim iki bacım həlak olmuşdur. Bacılarımın böyüyü 18, kiçiyi 16 yaşında idi. Raykom katibi onların həyatına son qoydu. Xahiş edirəm, tədbir görəsiniz.

Şamaxor şəhəri, Naxırçılar sahəsi, Paşa Əliyev».

Teleqram elə həmin gün M.C.Bağirova çatdırılıb. Onun tapşırığı ilə məsələ dərhal yoxlanılmış, müəyyən edilib ki, Avagimovun özbaşınalığı nəticəsində həqiqətən Əliyevlər ailəsinin iki qız övladı ağır xəsarət alaraq yolda keçib. Ertəsi gün, mayın 5-də Şamaxor rayon partiya komitəsinin qərarına əsasən Avagimov vəzifəsindən kənar edilib və cinayət məsuliyyətinə alınıb, M.C.Bağirovun bir dərkənarıyla iki azərbaycanlı qızın qanı yerdə qalmayıb.

Fonddakı sənədlərdən aydın olur ki, 1946-cı ildə SSRİ-nin baş prokuroru Qorşeninın adına Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən şikayət məktubları

göndərilib. Həmin məktublarda göstərdiyi kimi, vilayətin ayrı-ayrı rayonlarda qanunsuz olaraq kolxozçuların mal-qarası əlindən alınır, belə yaramaz hallara yol verənlərə isə DQMV prokuroru Ayrapetyan himayədarlıq edir.

SSRİ baş prokuroru Qorşenin şikayət ərizələrini Azərbaycan SSR prokurorluğuna göndərib, Respublikanın baş prokuroru Xəlil Əfəndiyev yoxlamanın yekunları əsasında Moskvaya göndərəcəyi məktubu M.C.Bağirova təqdim edib. Respublika prokurorunun cavab məktubu M.C.Bağirovu qane etməyib. Nə üçün? Səbəbi M.C.Bağirovun Azərbaycan K/b/P MK-nın ikinci katibi Həsən Seyidova ünvanlanan aşağıdakı məktubda göstərilir:

«H. Seyidov yoldaşa

Xahiş edirəm, kolxozçuların mal-qarasını qanunsuz olaraq əllərindən alınmasına aid faktların yoxlanılması barədə respublika prokuroru Əfəndiyev yoldaşın SSRİ baş prokuroru Qorşenin yoldaşa yazdığı arayışın surəti ilə tanış olasınız, həmçinin bununla T.Quliyev, yoldaşı, Azərbaycan K/b/P MK katiblərinə və Abdullayev yoldaşa da tanış edəsiniz.

Mən belə hesab edirəm ki, Əfəndiyev yoldaş əslində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti prokuroru Ayrapetyanı müdafiəyə qalxıb. Halbuki, onu məsuliyyətə cəlb etmək lazımdır, ona görə ki, Ayrapetyan, əvvəla, kolxozların mal-qarasının oğurlanmasına, mənimsənilməsinə və dağıdılmasına rəvac verir. İkincisi, Moskvaya böhtan dolu teleqramlar vurur, Əfəndiyev yoldaş da bu barədə yazmır.

Azərbaycan K/b/P MK katibi M.C.Bağirov
23 avqust 1946-cı il. N 467.

SSRİ baş prokuroruna Azərbaycandan cavab məktubu DQMV prokuroru Ayrapetyan işdən kənarlaşdırıldıqdan sonra yola salınır.

M.C.Bağirovun daşnak xislətliləri ilə mübarizəsi nəinki ədəbi-siyasi müstəvidə, həmçinin sənaye-təsərrüfat sahələrində də davam edir. Bunun nümunəsi kimi aşağıdakı sənəddə göstərilir.

1947-ci il oktyabr ayının əvvəllərindən Respublika prokuroru Xəlil Sədrətdin oğlu Əfəndiyev M.C.Bağirovun qəbulunda olarkən, belə bir məlumat vermişdir: Azərbaycan SSR Elmər Akademiyasının sabiq elmi işçisi Köçəryan gizli yollarla Azərbaycan Respublikasının 163 ədəd atlasını mənimsəyərək Yerevana aparmışdır. Həmin xəritələr Ermənistan SSR-də «Tarixi Ermənistan» şəkilinə salınmışdır.

Respublika prokurorunun qaldırdığı cinayət işi M.C.Bağirovun dərkanarıyla Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclasına düşmüşdür. Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin 1947-ci il 14 oktyabr tarixli büro iclasının qərarında oxuyuruq:

I. «Məmmədəliyev və Yaqubov yoldaşlara tapşırılsın ki, üç gün müddətinə Dövlət Plan Komitəsinin və Elmlər Akademiyasının birlikdə hazırladıqları 163 ədəd coğrafi atlasın Azərbaycan SSR EA-nın keçmiş əməkdaşı Köçəryan

tərəfindən mənisənilməsinə aid materiallar tərtib edilərək. Respublika prokuroru X.Əfəndiyev yoldaşa təqdim etsinlər.

II. X.Əfəndiyev yoldaşa tapşırılsın ki, Azərbaycan SSR-ni 970 min manat dəyərinə coğrafi atlasını oğurlamış Kəçəryan barədə cinayət işi qaldırılsın. Kəçəryanı Ermənistan SSR-dən tələb edərək istintaq başlanılsın.

Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirov»

Yetmişinci illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin - birinci müavini vəzifəsində işləmiş İsmayıl İbrahimov 1995-ci ildə «Səda» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Dövrüm haqqında» kitabında institut illərindən geniş söhbət açır. Müəllif yazır: - Qırx altıncı ildə institut partiya təşkilatı katibinin müavini seçildim. Həmin il keçirilən hesabat-partiya iclasında institut partiya təşkilatı Ə.Məmmədovun əvəzinə Q.Serqeyev seçildi. Bu iclasda partkom tərkibində irəli sürülən namizədlərdən institut direktoru S.B.Qocayevin namizədliyi keçmədi. Ayırı-ayrı kommunistlərin çıxışları bir qənatə şübhə yeri qoymurdu ki, bəzi kollektivdə bəzi işçilərin, ilk növbədə bir tərəfdən institut direktoru S.Qocayevin və partkom Ə.Məmmədovun digər tərəfdən P.Mosesovun başçılıq etdiyi Marksizim - leninizim kafedrasının əməkdaşları arasında münasibətlər qaydasında deyildi. Nəticədə də nə Qocayev nə də Məmmədov partiya komitəsi tərkibinə seçilmədilər.

P.Mosesov institutun direktoru, respublika ictimaiyyəti arasında pak və prinsipial insan kimi hörmət qazanmış Saleh Qocayev haqqında mənfi rəy oymatmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı. Mosesovun Qocayevə qarşı irəli sürdüyü ittihamlardan biridə bundan ibarət idi ki, «Azərbaycan Sənaye institutunda «xalq düşməni uşaqları» təhsil alır. Bu «xalq düşməni» balasından biridə Əhməd Şəkinski idi. Onun atası Məmmədəmin Əhməd oğlu Şəkinski həqiqətən 1918-ci ildə «Hümmət» təşkilatının Aşqabad komitəsinin məsul katibi olmuş. Gəncədə Müsavat ordusunda gizli partiya işi aparmışdır». Azərbaycan Respublikası Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar Dövlət Arxivində M.Ə.Şəkinskinin 1937-ci il fevralın 13-də öz dəsti-xətti ilə yazdığı tərcümeyi-halı nəzərinizə çatdırıram:

«Mən, Məhəmmədəmin Əhməd oğlu Şəkinski 1890-ci ildə Zakaspiyski Vilayətinin Aşqabad şəhərində anadan olmuşam, əslən Nuxa şəhərindənəm. Anam saatsaz qızı olmuşdur. Atam kollecdə qeydiyyatçı işləmişdir. Səkkiz yaşımədək valideyinlərimin yanında tərbiyyə almışam. Sonra isə atam Nuxa şəhərinin başçısı vəzifəsində işləyərkən, mən 1909-cu ildə 1 № Tiflis gimnaziyası pansiyonuna göndərilmişəm. Burada 1917-ci ilədək təhsil almışam. Burada oxuyarkən RSDFP-nin «Hümmət» təşkilatı sıralarına daxil olmuşam. 1917-ci ildə «Hümmət» təşkilatı məni (5 №-li siyahı üzrə) Qars vilayətinə, Nuxa və Ağdaş şəhərlərinə təsis yığıncaqları keçirmək üçün ezam etmişdir. Ezamiyyət müddəti ay yarım çəkmişdi.

Tiflisə qayıtdıqdan sonra pansionat bağlandığı üçün «Hümmət» təşkilatının razılığı ilə Aşqabada atamın yanına getmişəm. Orada 1918-ci ildə İbrahim Əliyev (hazırda Dağıstanda işləyir), Cəlal Hacıyevlə birlikdə «Hümmət» təşkilatının Aşqabad komitəsində çalışmışam. Komitənin məsul katibi və Aşqabad Sovetinin üzvi kimi türk yoxsullarının partiyamıza qəbul olunması və Sovet Hakimiyyəti qurulması uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmişəm. 1918-ci ilin yayında Aşqabadda Sovet Hakimiyyəti süqut etdikdən sonra Cəlal Hacıyevin köməyi ilə Azərbaycana gəlmişəm».

Şəkinski izahatında Müsavat ordusunu əskəri olmasında da geniş söhbət açır.

«Qızıl Ordudunun tərxisindən sonra bu Şəkinski: Bakı şəhər Maarif şöbəsi müdrinin müavini, Bakı şəhər Milis şöbəsi inzibati idarəsinin rəisi və Bakı şəhər milis idarəsinin rəisi, Bakı Şəhər soveti təşkilat şöbəsinin müdiri (bir ay), Azərbaycan SSR prokurorunun köməkçisi, Qala-Maştağa rayon sovetinin sədri, Quba qəza icrayət komitəsinin sədri, Azərbaycan Siyası idarəsi yanında baş milis rəisi müavini, Bakı Soveti sədrinin müavini, Yevlax pambıq kombinatını direktoru, Yevlax qəsəbə sovetinin, Yevlax rayon İcraiyyə komitəsinin sədri vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdi.

Mircəfər Bağırov Şəkinskni yaxşı tanıyırdı.

1951-ci ilin mart ayı:

Akademik İsmayıl İbrahimov o günləri belə xatırlayır: «Əlli birinci ildə institut partiya yığıncağı ərəfəsində səhərdən hesabat hazırlamaqla məşğul idim. Saat 11-ə 20 dəqiqə işləmiş ilk iki saatlıq məşğələ başa çatanda partiya komitəsinə əsəbi halda Marksizm-leninizim kafedrasının müdiri professor Petros Mosesov girib auditoriyada bir tələbənin şübhəli kağız-kuğaz oxuduğunu görüb, ona yanaşır, yazını göstərməyi tələb edir, tələbə boyun qaçıranda professor ona şillə vurur.

Mən onu sakitləşdirib kafedraya yollandım, özüm də oturub götür-qoy eləməyə başladım ki, nə əncam görüm. Şəhər partiya komitəsinin təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri, indi ən böyük hörmət bəslədiyim bizim Nəsir İmanquliyevə telefonla zəng vurub baş vermiş əhvalatı söylədim. Bir neçə dəqiqədən sonra şəhər komitəsinin idiolegiya üzrə katibi Yakov Zevin mənə zəng vurur: «baş vermiş həngamə münasibəti ilə «təbrik» edirəm, - Partkomun təcili iclasını çağırub məsələni müzakirə etmək lazımdır. Görək ki, o, Mosesovun hətta partiyadan çıxarılmasının vacibliyini nəzərimə çatdırdı... Məsələni çox çək-çevir edib, Mosesovun partiyadan xaric edilməsini rəva bildik. Saat dördə hesabat seçki yığıncağı başlandı. Kommunistlər Mosesov haqqında qərarımızı bəyəndilər. Amma onun özü yox idi. S.M.Kirov adına fizioterapevtik institunda yatağa düşmüşdü. Həmin müalicəxananın baş həkimi Gevorkov idi. Az sonra Mosesov stasionardan çıxıb işə qayıtdı. Onun şəxsi işinə raykomun bürosunda baxıldı. Məsələ başqa yön aldı. O vaxt raykomun birinci katibi olan Qulam Həsənzadə mənə xəbər verdi ki, guya M.C.Bağırovun göstərişinə görə P.Mosesov partiyadan çıxarılmayacaq, çünki

elə günah işləməyib yəni onun vurduğu tələbə «xalq düşməni» sayılan Bakı şəhər milisinin sabiq rəisi Məmmədəmin Şəkinskinin oğludur. Bu əhvalatdan agah olan P.Mosesov məsələ müzakirəyə qoyulanda açıq-aydın S.Qocayevlə haqq-hesabı çürütmək niyyətilə institutdakı vəziyyəti özü istədiyi kimi qiymətləndirir. Bizim təkliflərimizlə protokolda qərar belə şəkildə qeyd olunur ki, Mosesov partiyadan kənar edilməyə layiqdir, lakin səhhətini nəzərə alaraq, ona uçot vərəqəsinə yazılmaqla şiddətli töhmət verilsin».

Lakin arxiv sənədləri göstərir ki, Mircəfər Bağirov Məmmədəmin Şəkinskinin oğluna sillə vuran professor Mesosova güzəştə gedənlərin hamısının səhvini vaxtında düzəltmişdir. Əslində isə Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin 1951-ci il 21 aprel tarixli iclasının qərarında deyilir:

«M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Marksizim-leninizim kafedrasının müdiri Mosesov P.B. barəsində.

M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Marksizim-leninizim kafedrasının müdiri Mosesov P.B. kafedranın işinə və rəhbərliyi təmin etmədiyinə və sovet pedaqoqu adına yaraşmayan hərəkətə yol verdiyinə görə vəzifəsindən kənar edilsin.

ÜİK(b)P MK-dan bu qərarın təsdiq olunması xahiş edilsin. Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.Bağirov».

Mircəfər Bağirovun imzaladığı məktubla bir vaxtda Moskvaya Mosesova haqsız cəza verilməsinə dair şikayət məktubları da çatdırılmışdır. 1951-ci ilin may ayında ÜİK(b)P MK-nın elmi və ali məktəbləri şöbəsinin müdiri Y.A.Jdanov Azərbaycan K(b)P MK-dan Mosesovun vəzifədən kənar edilməsi ilə əlaqədar ətraflı məlumat göndərməyi xahiş etmişdir. Cavab məktubunu M.C.Bağirovun tapşırığı ilə Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Həsən Həsənov may ayının 10-da göndərmişdir. Məktubda deyilirdi:

«ÜİK(b)P MK-nın elm və ali məktəblər şöbəsinin müdiri Y.A.Jdanov yoldaşa.

M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Marksizim-leninizim kafedrasının müdiri Mosesov P.B. ciddi nöqsanlara yol vermiş və ondan tələb edilmişdir ki, özünün pedaqoji və elmi fəaliyyətində əsaslı dönüş yaratsın.

1949-cu il aprelin 12-də Azərbaycan K(b)P MK bürosunun M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Marksizim-Leninizm kafedrasının işi müzakirə olunarkən qeyd edilmişdir ki, kafedranın müdiri Mosesov P.B kafedraya zəif rəhbərlik edir, bunun nəticəsidir ki, müəllimlərin mülahizələrində olduqca ciddi siyasi qüsurlara yol verilir.

... Professor Mosesov P.B. nəinki Azərbaycan K(b)P MK-nın və Bakı Komitəsinin göstərişlərini qulaqardına vurmuşdur, hətta bu il mart ayının 30-da sovet alimi adına yaraşmayan hərəkət etmişdir. İnstitutun iki fakültəsinin birgə

məşğələsi mühazirə zamanı geologiya-kəşfiyyat fakültəsinin tələbəsinə şillə vurmuşdur.

Azərbaycan K(b)P MK bürosunun 1951-ci il 21 aprel tarixli qərarı ilə Mosesov P.B. kafedranın işinə rəhbərliyi təmin etmədiyinə görə Az.Sİ-nin Marksizim-leninizim kafedrasının müdiri vəzifəsindən kənar edilmişdir. Professor Mosesovun ləyaqətsiz davranışı məsələsinə Az.Si-nin partiya komitəsinin iclasında baxılmış və onun ÜİK(b)P sıralarından xaric olunması barədə qərar qəbul edilmişdir. İnstitutun ilk partiya təşkilatı Mosesov xəstə yatdığından bu məsələyə hələlik baxmamışdır.

Lakin Mircəfər Bağirovdan sonrakı Azərbaycan rəhbərinin münasibəti aşağıdakı kimi olmuşdur. Bu barədəki sənədlərə diqqət yetirin:

«Azərbaycan K(b)P Mərkəzinin Komitəsinin 1954-cü il 12 fevral tarixli büro iclasının protokolundan çıxarış.

P.B.Mosesov yoldaşın S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti Marksizim-leninizim kafedrasının müəllimi təsdiq olunması haqqında.

1925-ci ildən ÜİK(b)P üzvü, partiya bileti № 4704944, Petros Vaqdasaroviç Mosesov yoldaşın S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti Marksizim-Leninizm kafedrasının müəllimi təsdiq olunması barədə ADU-nun rektorunun təklifi qəbul edilsin.

Azərbaycan K(b)P MK katibi T. Yaqubov». M.C.Bağirovun təqdimatına əsasən Heydər Hüseynova 1948-ci ildə Y.Mirbabayevə, A.Orucovla bərabər «Rus-Azərbaycan Lüğətinin» tərtibatına görə Stalin mükafatına layiq görülmüşdülər.

Ümumiyyətlə, M.C.Bağirovun təqdimatına əsasən tək Stalin mükafatına deyil Sosialist əməyi qəhrəmanı adına zəhmətkeşlər layiq görülürdü. Belə ki, təkə 1948-ci ildə Azərbaycandan Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına 104 nəfər layiq görülmüşdü. O dövrdə ədəbiyyat sahəsində priotet Azərbaycan-Rus millətlərinin dostluqlarından bəhs edən mövzular idi.

Belə ki, XVIII əsrdə Quba xanı olmuş Fətəli xanın birdən-birə təbliğ olunması ilk baxışdan qəribə görünsə də əslində O, Azərbaycan xanlıqlarının birləşdirilməsi siyasətini yeritməklə və xarici siyasətdə Rusiya imperiyası ilə yaxınlığına görə dövrünün digər xanlarından seçilmişdir. Ona görə də Həsi Abdullayevin 1948-ci ildə çapdan çıxmış «Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsi və onun xarici siyasəti» adlı kitabı M.C.Bağirov tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi şurasının müzakirəsində şəxsən özü iştirak etmişdi. Heydər Hüseynov isə M.C.Bağirovun ən etibar etdiyi şəxslərdən biri olmuşdur. Belə ki, O hələ SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filalinin müstəqil Elmlər Akademiyası kimi formalaşdırılmasında Moskva ilə danışıqların aparılmasını H.Hüseynova tapşırmışdı.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, yeni yaradılan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk akademikləri içərisində xalqımızın böyük oğulları, cəfakəş alimləri cəmlənmişdi. O cümlədən, hörmətli alimimiz akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyev də yeni yaradılmış Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradıcılarından biri idi. Ümumiyyətlə M.C.Bağirov da insanların potensialını duymaq qabiliyyəti var idi. Belə ki, O, Həsən müəllimə böyük hörmətlə yanaşardı. Həsən müəllimin savadı, işgüzarlığı, saflığı və daxili mədəniyyəti M.C.Bağirovu da ona qarşı olan bu hörməti formalaşdırırdı. M.C.Bağirovun təqdimatına əsasən respublikada aqrar sahədə məsul vəzifələr Həsən müəllimə etibar edilirdi. Bu vəzifələrin öhdəsindən ləyaqətlə gələn Həsən müəllim öz elmi işlərini də paralel davam etdirirdi. Həsən müəllimin oğlu Rasim Əliyev atasının ona söylədiyi xatirələrə əsasən «Lider» kanalındakı müsahibəsində qeyd edir: «Atam bir gün M.C.Bağirova yaxınlaşaraq deyir: Ermənistan və Gürcüstanda astrofizika rəsədxanaları mövcuddur. Belə bir rəsədxananın Azərbaycanda mövcudluğu vasitəsi ilə astrofizika elminin inkişafı ilə bərabər sinoptik qeydlər aparmaqla kənd təsərrüfatının inkişafına da təkən vermək olar, M.C.Bağirov Həsən müəllimin bu təklifini yüksək qiymətləndirərək Azərbaycanda rəsədxananın tikilməsini təşkil etmək üçün birbaşa Stalin səviyyəsində məsələni həll edir. Həsən müəllimin təklifinə əsasən rəsədxana Şamaxı dağlarında yerləşdirilir. M.C.Bağirov tikinti kompleksinə rəhbərliyi də Həsən müəllimə həvalə edir. Mütəxəssislərin qeydlərinə görə Şamaxı rəsədxanasının optik linzaları öz fiziki-kimyəvi göstəricilərinə görə indi də bir çox rəsədxanalardan üstündür. Yeni yaradılmış Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Mir Əsədulla Mir Qasımov seçilir. 1950-ci ildə Heydər Hüseynov «XIX əsrdə Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrin tarixi» kitabının III dərəcəli Stalin mükafatına layiq görülməsi barədə qərar qəbul edilir.

Lakin, 1949-ci ildə dahi tarixçi Heydər Hüseynovun yeni çapdan çıxmış kitabında Şamil haqqında yazdığı müsbət fikirlər Bağirov tərəfindən amansızlıqla atəş tutuldu. Nəyə görə Heydər Hüseynovla xoş münasibətlərdə olan M.C.Bağirov ona qarşı münasibətini dəyişdirərək barışmaz mövqe tutdu. Belə ki, M.C.Bağirov 1950-ci ildə «Mürüdzim və Şamil hərəkatının xüsusiyyətləri barədə» kitabında yazırdı: «Heydər Hüseynov Şamil hərəkatının azadlıq və progressiv addım kimi qiymətləndirir. Bu qiymət antimarksist nəzəri və siyasi baxışından səhv, tarixi həqiqət və tarixi materializimə ziddir. Mürüdzim İslamda daha savaşqan və reaksiyon istiqamət olmuşdur və xalq kütlələrinə qarşı zülm aləti kimi istifadə olunmuşdur və işğalçı türk ordusu, ingilis müstəlməkçiliyinin maraqlarına qulluq etmişdir. Rusiyadan ayırmağa çalışmış və Qafqaz xalqları arasında rus xalqına qarşı nifrət hissi oyatmışdır. Ona görə də Şamil hərəkatı sırf reaksiyon xüsusiyyəti daşımış, inqilabi hərəkatın maraqlarına ziddiyyət təşkil etmişdir. Dağıstanda zəhmətkeş qüvvələrin sinifi özünüdərk prosesinə ləngedici təsir göstərmişdir». Sözsüz ki, oxucuda yuxarıdakı fikirlər Bağirov tərəfindən irəli sürülən arqumentin imperiya konyukturasına köklənmiş təsəvvürünü yaradır. Çox güman ki, Bağirov

da bu sözləri yazarkən əsassız olduğunu bilirdi. Lakin o, məcbur idi, belə ki, II Dünya müharibəsində sonra 1945-ci ilin sentyabrında Cənubi Koreyaya ABŞ qoşunları girdi. SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri xarici işlər nazirlərinin Moskva müşavirəsinin (1945, dekabr) qərarına əsasən Koreya müvəqqəti olaraq 38-ci paraleldən Şimala Sovet Cənubunda ABŞ zonalarına bölündü. Sovet zonasında Şimali Koreya xalq demokratik respublikası yaradıldı. Cənubda isə Cənubi Koreya respublikası yaradıldı. 1949-cu il oktyabrın 12-də birinci olaraq SSRİ KXDR-lə diplomatik münasibətlər yaratdı, iqtisadi - mədəni əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Lakin özünün atom silahını əldə etmiş Stalin əvvəlcədən 1945-ci ildəki Moskva müşavirəsindəki razılaşdırılmış bəndləri pozaraq Şimali Koreyada yeni bir dövlət quruluşunun yaranmasına şərait yaratdı. Bu da beynəlxalq ictimaiyyət tərəfdən və xüsusən ABŞ tərəfindən kəskin qarşılandı.

ABŞ Birləşmiş Millətlər Təşkilatında SSRİ-nin bu addımına qarşı xüsusi bir qətnamə qəbul etdirdi. Belə ki, 1950-ci il iyunun 25-də 16 dövlətin silahlı qüvvələri BMT qoşunlarının adı altında Cənubi Koreyadan Şimali Koreyaya doğru hücumla başladı. BMT bayrağı altında olan qoşunların say tərkibinə görə isə ABŞ-dən sonra Türkiyə hərbi qüvvələri II sırada idi. Artıq Koreya cəbhəsində Sovet qoşunları ilə BMT ordusu adı altında türk əsgəri üz-üzə gəlmişdi!

Belə bir məqamda Heydər Hüseynovun türk və islam milliyətçiliyi mövqeyindən kitab yazması və onun Stalin mükafatına layiq görülməyi çox qərribə görünürdü. Hadisələrin əsas mahiyyəti heç də göründüyü kimi deyildi. Artıq Cənubi Azərbaycanda siyasi hərəkətlər zamanı M.C.Bağirovun mövqeyi Kremldə əyləşənlərə yaxşı bəlli idi. Onun Stalinə göndərdiyi milli ruhlu məktublarını artıq kitabda göstərmişik. Ona görə də M.C.Bağirov hər dəfə Moskvaya səfəri zamanı siyasi büronun üzvləri ilə ünsiyyətində və o cümlədən də yazdığı «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri» haqqında kitabında da İran Azərbaycanı məsələsini qaldırırdı. 1945-ci ildə başa çatdırı bilmədiyi Cənubi Azərbaycandakı siyasi prosesləri yenidən bərpa etdirmək istəyirdi. Sözsüz ki, buna erməni - daşnak siyasi klanı laqeyd qala bilməzdi. Hər vasitə ilə onu Stalinin gözündən salmaq üçün müxtəlif kartlardan istifadə etməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Heydər Hüseynovun birdən-birə «Mürədizmi təbliğ edən» əsərinin ölkənin ali dövlət mükafatına layiq görülməyi əslində M.C.Bağirovun əleyhinə hazırlanmış planın gizli tərəfi idi. Ona görə də tükü tükədən seçən M.C.Bağirov küləyin hardan gəldiyini gözəl duymuşdu. O əslində bütün Azərbaycana qarşı yönəldilmiş bu maneənin özünə məxsus məharətlə dəf etdi. Ancaq çox təssüf ki, bu oyunun qurbanı Azərbaycanın böyük filosofu, ictimai-siyasi xadimi Heydər Hüseynov oldu.

Heydər Hüseynov bu təzyiqlərə tab gətirə bilmədi. Üzdən-iraq yüz sifət ziyalıların, məddahların, boşqab dibi yalayanların təhqirinə dözə bilmədi. Nəticədə bir dəfə vena damarını kəsdi, akademik Topçubaşov onu ölümdən xilas etdi. Xəstəxanadan çıxdıqdan bir neçə gün sonra isə Heydər Hüseynovu özünü asmış

vəziyyətdə tapdılar. Ona görə də M.C.Bağirovun hərtərəfli cəhətlərini bilmək, onun şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsində bizim üçün əsas ola bilər.

Bu yaxınlarda özəl televiziyanın birində «İldırım yollarla» sənədli filmi göstərilirdi. Hadisələr 1940-cı illərin II yarısında baş verir. Filmdə iştirakçılar o dövr üçün etirazlarını aşağıdakı şəkildə bildirirdilər.

1. Azərbaycan dili o dövrdə işlədilməyib.
2. Azərbaycan dilində ədəbiyyat olmayıb.
3. Azərbaycanlı kadrlar irəli çəkilməyib.
4. Azərbaycan KPMK-da əksəriyyəti qeyri-millətlər olubdur.

Mən (A.M.) isə filmdə səsləndirilmiş fikirlərə aşağıdakı ardıcılıqla cavab vermək istəyirəm.

1. 1940-50-ci illərdə Azərbaycanda olan məktəblərin sayına baxdıqda və məktəblərdə keçilən təlimin rus və ya Azərbaycan dilində olmasına nəzər saldıqda aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Respublikada olan məktəblərin 74% Azərbaycan məktəbləridir və bu məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində idi. Rus dilli məktəblərdə isə Azərbaycan dili və ədəbiyyatına xüsusi yer ayrılırdı.

2. «Azərbaycan kitabı bibliorafiyası» və «Azərbaycan kitabı salnaməsi» mənbələrinə baxdıqda, o dövrdə nəşr olunan ədəbiyyat nümunələrinin 72%-nin Azərbaycan dilində olmasının şahidi oluruq.

3. Azərbaycanda xüsusən 40-cı illərdə MK-ya və rəhbər vəzifələrə intensiv sürətdə azərbaycanlı kadrlar irəli çəkilirdilər.

Arxivlərimizdə saxlanılan 40-cı illərin AKP MK-nın istənilən plenumunun stenoqrammasına baxdıqda və MK-nın üzvlərinin say tərkibini gördükdə respublika rəhbərliyində ildən-ilə artım üzrə qurulan azərbaycanlaşdırma siyasətini görürük.

Artıq 1952-ci ildə respublika rəhbərliyində azərbaycanlıların faiz hesabı ilə tərkibi 83% ə qədər artmışdı. Bu fikrini təsdiq etmək üçün M.C.Bağirovun 1953-cü il iyul ayındakı sonuncu plenumunun iştirakçılarının say tərkibinə baxdıqda görmək olar («Siyasi partiyalar ictimai hərəkətlər» dövlət arxivi fond 1, op 39, d.18).

V HİSSƏ

BAŞ TUTMAMIŞ ÇEVRİLİŞ

Bütün güc strukturlarını əlində cəmləşdirən Beriya Stalindən sonra bütün ölkəni idarə edirdi. Məsələ burasındadır ki, bəzən Stalin özü də heç onu idarə edə bilmirdi. Hətta L.P.Beriya Stalinin özünün şəxsi inandığı adamları belə lazım olanda siyasi səhnədən kənarlaşdırırdı. Baş artilleriya idarəsinin rəisi işləmiş artilleriya marşalı Yakovlev öz xatirələrində qeyd edirdi.

Hər il güc strukturlarına ayrılan silahın siyahısı Stalinə təqdim olunurdu. Təqdim olunan siyahıda NKVD üçün 50.000 silah nəzərdə tutulurdu. Stalin bu rəqəmi görcək əsəbi vəziyyətdə, kim NKVD üçün bu qədər silahın ayrılmağını təklif etmişdir. Cavab verdik ki, L.P.Beriya, o bunu təkid etdikdə biz də təəccüb etdik. Biz imtina etdik, ancaq o tələb etdi. Həmin dəqiqə Beriyanı Stalin yanına çağırtdırdı, kabinetə daxil olan L.P.Beriya Stalinə gürcü dilində nə isə başa salmağa çalışdı. Ancaq Stalin onun sözünü kəsərək rus dilində cavab verməyi tələb etdi və sualını təkrar edərək bu qədər silah sənə niyə lazımdı!

- Bu silahlar NKVD-nin yeni yaranmış diviziyaları üçün nəzərdə tutulur, - deyərək Beriya cavab verdi.

- Sənə yarısı da kifayət edər - 25.000

L.P.Beriya yenidən təkid etməyə başladı. Stalin iki dəfə onun sözünü kəsməyə çalışdı, ancaq Beriya ona qulaq asmayaraq fikrini əsaslandırdı. Bu an son həddə qədər əsəbləşən Stalin bizə üzünü tutaraq dedi:

- Siyahıda NKVD üçün göstərilən rəqəmin üstündən xətt çəkin və 10.000 silah yazın.

Buradaca sənəd təsdiqləndi.

Biz artıq kabinetdən çıxdıqda Beriya bizə çataraq hirsini bizim üstümüzə tökrək dedi:

- Məndən özünüzü gözləyin, bağırsaqlarınızı tökəcəm! Biz əvvəl onun bu sözünə fikir vermədik və hesab etdik ki, bu yəqin şər qazafatlarından biridir. Ancaq sonra başa düşdük ki, bu dəliqanlı qorxuzdurucu sözlərini, həqiqi mənada həyata keçirirdi. N.K.Baybakov öz kitabında qeyd edir ki, ümumiyyətlə partiya, dövlət dairələrində belə bir fikir hökm sürürdü ki, hər hansı dövlət əhəmiyyətli bir işdə nailiyyət qazanılmasını yalnız Beriya təmin edə bilərdi. Sözsüz bunu ki, Stalin Beriyanın fəaliyyətini və onun nailiyyətlərini görürdü və çox yüksək qiymətləndirirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Stalinin tam etimadını, hər hansı dövlət əhəmiyyətli nəticə əldə etməklə qazanmaq olardı.

L.P.Beriyanın nailiyyətləri o qədər əhəmiyyətli və vacib idi ki, hətta Stalin bu nəticənin nəyin bahasına əldə edilməsini və hansı insanın faciəsi nəticəsində ərsəyə gəlməsinin öyrənilməsinə belə vacib saymırdı. Ümumiyyətlə Stalinin ictimai və şəxsi siyasi fikirlərini formalaşmasında əsas rol Beriyanın tam nəzarəti olan

daxili işlər orqanlarının analitik mərkəzlərinin məlumatları idi. Dünya iqtisadi rəqabətində SSRİ-də aparılan sənayeləşmə kampaniyası və o cümlədən hərbi sahədə müasir silah növlərinin hazırlanması əvvəl Almaniyaya qarşı müharibədə qələbəni, sonralar isə ABŞ-la müqayisədə hərbi praritetin əldə edilməsinin əsasını qoyurdu. Bütün bu proseslərdə əsas rollardan birini L.P.Beriya həyata keçirirdi. Yaxud Müharibə zamanı NKVD-nin arxa cəbhə sərədastələri tərəfindən döyüş bölgələrindən qaçan əsgərlərin yerindəcə güllələnməsi və o cümlədən hər bir dövlət məmurunun ölkənin hərbi - sənaye təssərfəti sahəsində buraxdığı səhvə görə ən yaxşı halda Sibirə sürgün etmək baxımından, Beriya o dövrün insanların başının üstündə öz «Demokl» qılıncı ilə durmuşdu. N.K.Baybakov yenidən öz xatirələrində qeyd edir: «müharibədən sonrakı illər olardı, anqına ilə xəstələnərək 40 dərəcə temperaturda evdə yataqda xəstəliklə mübarizə aparırdım.

Birdən telefon zəng çaldı. Həyat yoldaşım Klavdiya Andreyevna telefonun dəstəyini götürdü və dağınıq fikirli və həyəcanlı olduğundan qarşı tərəfin özünü təqdim etməyini yaxşı başa düşmədi və yenidən sual verərək soruşdu:

- Təkrar edin. Kimdir ?

- Axmaq qadın, danışan Beriyadır mənə Baybakov lazımdır.

- Xəstələnib, yüksək temperaturda yataqdadır, deyərək Klavdiya Andreyevna ona cavab verdi.

Beriya öz kəskinliyi ilə cavab verdi: hər axmaq xəstələnə bilər, qaləs geyinmək lazımdır, onu telefona çağır.

Mən çox çətinliklə ayaq üstə duraraq telefona yaxınlaşdım, mənim səhhətimi soruşmayaraq daxili işlər komissarı Kruqlovla Ufada neft - emalı zavodunda baş vermiş qəza ilə əlaqədar ora getməyimi əmr etdi. Artıq bir neçə saatdan sonra yüksək temperaturda Ufada peyda oldum».

Günü-gündən Stalinin etimadını qazanan Beriya öz şəxsi avtoritet çəkisini hökumət və partiya üzvləri arasında ortalığa qoyurdu. Ölkə rəhbərlərindən o, yeganə olaraq Stalinlə mübahisə edir və yeri gələndə ona sərf etməyən siyasi rəqibləri haqqında əldə etdiyi kompromatlarla ölkə başçısında ümumi fikir formalaşdırırdı. Beriyanı Stalinin hər hansı bir rəhbər vəzifədə çalışan şəxsə yaxşı münasibət göstərməsi və ya onun fikirlərinə qulaq asması olduqca qısqandırır. Artıq Stalin həyatının qürub çağının yaxınlaşdığını hiss etdikcə, o öz siyasi varislərini seçirdi. Stalin özündən sonra Sovet İttifaqı KP MK baş katibi kimi Kuznetsovu nazirlər sovetinin sədri kimi Voznesenskini görmək istərdi. Liderin bu niyyətindən xəbər tutan və Stalindən sonra hakimiyyəti ələ keçirmək istəyən möhtəşəm intriqa ustası Beriya yuxarıda adı çəkilən insanları siyasi səhnədən kənarlaşdırmaq strategiyasını işlədi.

Kompromat kimi L.P. Beriya o vaxtlar SSRİ plan komitəsinin sədri işləyən N. A. Voznesenskini 1949-cu ilin kvartalında sənayenin inkişafında kapital qoyuluşunun azaldılması barədə məruzəsindən istifadə etdi. Bu fakt o dövr üçün ciddi siqnallardan biri idi. Beləliklə Voznesenskinin Stalinin tam gözündən salmaq

üçün Beriya Dövlət plan komitəsinin kadrlar müdiri E.E.Andreyevi komitədə bir neçə tam məxvi məktubların itməsi barədə ərizəylə müraciət etməyə sövq etdi. Sonradan Beriya Malenkovu öz tərəfinə çəkdi. Belə ki, onlar nazirlər sovetinin gələcəkdə sədri kimi ola biləcək Voznesenskinin tam məhv etmək üçün onu plan komitəsində itirilmiş sənədlərin günahkarı kimi Stalinə müraciət etdilər. Beləliklə Voznesenskinin dövlət plan komitəsində fəaliyyətinə son qoyuldu.

N. K. Baybakov «Ot Stalina do Elğüina» kitabında qeyd edir. «Bir dəfə gözlənilmədən Lavrenti Beriya zəng etdi və bir başa sual verdi: Yoldaş Bağırov hardadır?»

Mən bu zəngdən çox, sualdan təəccüblənərək cavab verdim: Bağırov MK-nın katibidir və mənə o hara gedəcəyi haqda hesabat vermir. Ancaq sonra məlum oldu ki, Bağırov Maçestada istirahət edən Stalinə baş çəkməyə gedib».

N.K.Baybakov qeyd edir: «L.P. Beriya sovet rəhbərlərinin bir başa Stalinlə əlaqəyə girməyini istəmirdi». Sözsüz ki, bunu Bağırov bildirdi. Stalindən savayı Beriya ilə konfliktə girməyə cəsarət etməyi bacaran sovet rəhbərlərindən yalnız Bağırov idi. Beriyanın bu cür təşvişə düşməsi sözsüz ki, əsassız deyildi, ancaq Bağırov da Beriyanı itirmək istəmirdi. Siyasi şahmat lövhəsində kardinal gedişlər gedən M.C.Bağırov görünür bu addımı ilə keçmişlə ilə təşvişə düşən Beriyanı ümumi Azərbaycanımızın mənafeyinə uyğun yenidən istifadə etmək istəyirmiş. Sözsüz ki, Beriya Stalinin ölümündən sonra hakimiyyətə can atırdı. Nazirlər Sovetinin sədri Malenkovun müavini kimi eyni vaxtda dövlət təhlükəsizlik komitəsinin birləşmiş orqanları və daxili işlər nazirliyinə rəhbərlik edirdi.

Stalinin ölümündən sonra L.Beriya dövlət təhlükəsizlik nazirliyini və daxili işlər nazirliyini birləşdirərək yeni qurumun naziri oldu. Artıq 1953-cü ilin mart ayını sonlarında M.C.Bağırov Sovet İttifaqı KP MK rəyasət heyətinə namizəd kimi daxil olur. O, rəyasət heyətinin üzvlüyünə namizəd kimi ilk dəfə Azərbaycan rəhbərliyindən bu yüksək pilləyə çatmış ilk şəxs olur. Stalinin ölümündən sonra ilk aylar Beriya-Malenkov birliyi KP MK-nın rəyasət heyətində istənilən məsələni öz mənafehlərinə uyğun həll edirdilər. Görünür Beriya-Bağırov cütlüyünün planına görə SSRİ-də hakimiyyət bölgüsü aşağıdakı şəkildə aparılmalı idi:

1. Sovet İttifaqı KP MK-nın I katibi E.M.Malenkov

2. DTN və DİN sistemlərini əlində cəmləşdirmiş Nazirlər Sovetinin I müavini kimi L.Beriya

3. SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri M.C. Bağırov - sonradan KP MK-nın rəyasət heyətinin həqiqi üzvü seçilməklə - bunu biz aşağıda izah edəcəyik.

4. Müdafiə naziri - N.A.Bulqanin

5. SSRİ Ali Sovetinin sədri - K.E.Voroşilov (onlar öz vəzifələrində qalmaqlla).

Xarici işlər naziri - V.N.Dekanozov-rəyasət heyətinə namizəd və sonra həqiqi üzv seçilməklə.

Stalinin ölümündən sonra 3 ay yarım bu vəzifələrdə qaldığı vaxt L.Beriya demək olar ki, gündəlik yeni-yeni təşəbbüslərlə çıxış edirdi.

N.K.Baybakov «Ot Stalina do Elğüina» kitabından.

A.Mikoyan öz xatirələrində qeyd edir:

«Beriyaya sual verirdim ki, bu qədər səlahiyyətlərlə Daxili işlər nazirliyi sənin nəyinə lazımdır?». O isə bu sualıma cavab olaraq söyləyirdi: «Qayda-qanunu bərpa etmək lazımdır. Ölkədə bu vəziyyətə dözmək olmur. Bizdə çox sayda həbs olunan insanlar var onları azad etmək lazımdır». Həqiqətən də, 24 mart 1953-cü ildə Sİ KP/MK rəyasət heyətinə L.P.Beriya amnistiya haqqında müraciət göndərir və bu müraciətin əsasında martın 27-si SSRİ Ali Sovetinin rəyasət heyətinin fərmanı çıxır, Bu fərmana əsasən 2,5 milyon həbsdə olan insanların 1,2 milyonu azad olunur».

Sonra növbə siyasi dustaqlara gəldi, 1953-cü ilin aprelin 4-də qəzetlərdə «SSRİ DİN-nin məlumatı» dərc olundu. Burada göstərilir ki, DİN-liyində L.Beriyanın sərəncamına əsasən yaradılmış istintaq qrupu «Həkimlər işini» araşdırmış və bu qənaətə gəlmişlər ki, aparılan istintaq zamanı zor tətbiq edilmiş və alınan ifadələr həqiqəti əks elətdirmir və irəli sürülən ittihamlar əsassızdır. Beriya bu addımı ilə Molotovu öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Belə ki, həkimlər işi ilə əlaqədar Molotovun arvadı da həbs olunmuşdu. Bunula bərabər O, hakimiyyətə can atan Xruşşova və digər qruplara xəbərdarlıq işarəsi də edirdi. Belə ki, 1936-cı ildən N.S.Xruşşov Moskva partiya komitəsinin katibi və 1939-cu ildən isə KP MK-nın rəyasət heyətinin üzvü seçilir. Bəli, məhz o kütləvi həbslərlə və güllənmələrlə nəticələnən «Moskva prosesləri»nin təşkili ilə məşhurlaşmışdı.

Məhz o, Ukraynada I katib işləyən zaman aclığa qarşı etiraz edənlərin kütləvi terrorunu təşkil etmişdi.

O dövrlər Stalin partiya rəhbərləri arasından məxvi olaraq xüsusi seçilmiş partiya funksionerlərinə xüsusi səlahiyyətlər «Samosud» etmək hüququnu vermişdi. Bunlara «üçlüklər» deyilirdi: B.Molotov, N.S.Xruşşov, L.M.Kaqanoviç bu üçlüklərin üzvü olmuşlar. O cümlədən də müttəfiq respublika vilayət, diyar, şəhər rəhbərləri arasında da üçlüklərin üzvləri vardı.

Artıq Beriya həbs olunan siyasi məhbuslardan çoxlu sayda məktublar əldə edərək onların günahsız olduqlarını və üçlüyün sədri kimi N. S. Xruşşovun göstərişlərinə əsasən azadlıqdan məhrum olduqları barədə müraciətlər edirdilər. Beriya bu faktlardan Xruşşovu siyasi səhnədən uzaqlaşdırmaq üçün istifadə etməyə hazırlaşdı. Beriya öz təşəbbüsünü həyata keçirmək üçün mövcud olan milli problemləri qabardırdı. O, respublikalarda milli kadrlardan geniş istifadə etmək Moskvadan göndərilən rusları milli kadrlarla əvəz etmək, milli emmiqrantların geri qayıtmasına şərait yaratmaq, deportasiya olunmuş xalqları geri qaytarmaq, milli ziyahlarla ümumi dil tapmaq konsepsiyasını irəli sürürdü.

N. K. Baybakovun yuxarıda adı çəkilən kitabından. Mikoyan yenə öz xatirələrində qeyd edir:

«Beriya ümumiyyətlə qarşılıqlı iqtisadi yardım şurasının yaranmasının əleyhinə idi. O Almaniya Demokratik Respublikasında sosializm süni sürətdə yaradılmasının əleyhinə idi, O, AFR-lə ADR-in birləşməsinə sülhsevər neytral burjua-demokratik dövlətinin yaradılmasının tərədarı idi». Mən yuxarıda qeyd etmişdim, hər milli respublikada qeyri-milli olan şəxslər Kremlədən respublika rəhbərliyinə göndərilir və yerli rəhbərlərə nəzarət etmək üçün Moskvanın agent funksiyaların yerinə yetirirdilər. Ona görə də Xruşşov başa düşürdü ki, Beriya onu «üçlüyün» rəhbəri kimi ifşa edəcək və o, Beriyanı aradan götürmək üçün planını sürətləndirirdi. Həmçinin artıq Beriya Kremldəki hakimiyyəti ələ almaq üçün müəyyən hazırlıq tədbirləri də görmüşdü. Öz təsəvvüründə bu siyasi hakimiyyət dəyişikliyinə ona dəstək verə biləcək şəxslərdən ən əsası M.C.Bağirovu sayırdı. Həqiqətən də Beriyanın aparacağı bu siyasi hakimiyyət dəyişikliyinə M.C.Bağirov da hazırlaşdı.

1953-cü ilin 6 aprelində AKP MK-nın bürosunun iclasında M.C. Bağirov AKP MK-nın I katibi vəzifəsindən azad olunaraq Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri seçilir. Bu təyinat Beriyanın planına görə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrliyinə gedən yolda tramplin rolunu oynayacaqdı. AKP MK-nın I katibliyi vəzifəsinə siyasi büro tərəfindən Mir Teymur Yaqubov təsdiq edilir. Ona qədər o, Bakı partiya komitəsinin I katibi vəzifəsində işləyirdi. II katib yenidən Vitali Səmədov təsdiq edilir.

**SOVET İTTİFAQININ KOMMUNİST PARTİYASI
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА**

**Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi
Центральный Комитет КП Азербайджана**

5 мая 1953 года
Учетный сектор ЦК КП Азерб.

1. ВОПРОСЫ III сессии Верховного Совета Азербайджанской ССР

Внести на рассмотрение III сессии Верховного Совета

Азербайджанской ССР следующие вопросы:

О председателе Совета Министров
Азербайджанской ССР

Утвердить председателем Совета Министров Азербайджанской ССР тов. Багирова Мир Джафара аббасовича, освободив от этих обязанностей тов. Кулиева Т.И.

Утвердить тов. Кулиева Теймура Имам Кули оглы первым заместителем председателя Совета Министров Азербайджанской ССР.

**Секретарь ЦК КП
Азербайджана М.Д. Багиров.**

O cümlədən yuxarıda adı çəkilən Beriyanın milli ruhlu fikirləri İmperiya ənənələrinə zidd idi və bu fakt onun Kreml divarları arasında təklənməyinə səbəb oldu.

Ona görə də «Beriya kimdir?» sualına Xruşşovun Beriya haqqında yaratdığı əfsanələrlə; cinayətkar, bütün repressiyaların təşkilatçısı, şəxsi qüvvəsi kimisi yanaşsaq yenə də qeyri obyektiv olaraq, təsadüfi deyil ki, Beriyanın ölümündən sonra bir başa Xruşşovun göstərişi ilə arxivlərdən, Ukrayna və Moskva «təmizləmələri» ilə əlaqədar bütün sənədlər çıxarıdılıb yandırılır. Bu təmizləmələrdən sonra artıq o, «Stalin dövrünü» atəşə tutan ali hakimə çevrildi.

1957-ci ildə SSRİ kommunist partiyası Moskva şəhər kommunist partiyası Mərkəzi Komitəsinin Partiya institutunun direktoru Kastamarova arxivdən Xruşşovun imzası ilə güllələnmiş insanların sənədlərini çıxartdı.

1988-ci il 25 dekabrda SSRİ kommunist partiyası Mərkəzi Komitəsinin siyasi bürosunun komissiyasının 30-40-cı illərdə aparılan repressiya ilə əlaqədar çıxarılışında göstərilir:

Xruşşov Moskva partiya komitəsinə rəhbərlik etdiyi zaman 1936-37-ci illərdə 55741 nəfər insan Ukraynaya birinci katib vəzifəsinə gəldikdən sonra 1938-1940-cı ildə 167585 nəfər insan represiyaya uğramışdır (Xristomatia po Oteçestvennoy istorii 1948 - 1995 q. M., 1996, str. 317).

1948-ci il 2 iyulda SSRİ Ali Sovetinin məlum fərmanının tərtibçisi bir başa Xruşşovun özü idi. Bu fərmana əsasən əmək fəaliyyətində yayınanları xüsusi yeni insan məskənlərinə sürgün edirdilər. Bu fərmana əsasən 33266 insan + 13538 ailə sürgün olunmuşdur.

SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 9-cu idarəsinin (ali dövlət rəhbərlərinin mühafizəsi) rəis müavini Sovet İttifaqı qəhrəmanı Mixail Stepanoviç Dokuçayev öz xatirələrində qeyd edirdi (N.K. Baybakov «Ot Stalina do Elğüina», səh 153):

Müharibə zamanı N.S.Xruşşovun təyyarəçi oğlu Leonidi ağır cinayət törədir. O, oğlunun əfv olunması xahişi ilə əlaqədar Stalinin qəbuluna gəlir. Otağa daxil olcaq Xruşşov dizi üstə dayanaraq göz yaşın tökür, «hıçqıra-hıçqıra» Stalinin ayağından tutur və oğlunu əfv etməsini ondan xahiş edir. Ancaq Stalin onun oğlunu əfv etmir və ön cəbhədəki dizbata yollatdırmaq tapşırığını verir!

Xruşşov bu hadisədən sonra öz yaxın dairəsində Stalindən bu hayıfı çıxacağına and içir».

1953-cü ilin mart ayında Stalinin ölümündən sonra baş katibin səlahiyyətləri rəyasət heyətinin üzvlərinə keçdi. Ancaq real idarəetmə rıçaqları rəyasət heyətinin üç üzvü arasında bölünmüşdü; SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Malenkov, Mərkəzi Komitə aparatının rəhbəri Xruşşov və Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini Daxili İşlər Nazirinin Beriyanın.

N. Xruşşov öz xatirələrində (Voprosi İstorii) qeyd edirdi:

«Stalinin ölümündən bir müddət sonra Mikoyan mənə yaxınlaşdı. O, Beriyanın təhlükəli olduğunu və mənə hakimiyyəti necə ələ almaq yollarını göstərərək köməklik etmək istədiyini bildirdi. Mən də öz adımdan onunla razılaşaraq qeyd etdim ki, hələ ki bu «əclaf» rəyasət heyətində oturub, biz özümüzü rahat hiss edə bilmərik».

Mikoyan bu razılaşmadan sonra öz növbəsində Beriyanı aradan götürmək üçün ona qarşı məxvi plan hazırladı.

N. Xruşşov qeyd edirdi:

«Mən siyasi büronun üzvləri ilə bir-bir görüşərək onları özümə tərəf çəkirdim. Ən ehtiyat etdiyim vəzifəli şəxs Malenkov idi. O Beriya ilə dostluq edirdi. Ancaq bu işdə Malenkov, başqa çarəmiz yoxdur deyərək, məni dəstəklədi. Əslində o özü də Beriyanı qorxurdu. Malenkovdan sonra K.Y. Vorşilov və Kaqanoviçlə də razılığa gəldik. Nəzərdə tutulmuş həbs günü mən K. Jukovu yanıma çağırırdım. O vaxtlar Beriyanın Jukov haqqında formalaşdırdığı mənfi fikirlərlə əlaqədar Stalin Jukovu vəzifəsini aşağı endirərək Odessa hərbi dairəsinə komandir təyin etmişdi. Beriya bir neçə dəfə Jukovu həbs eləmək istəsə də Stalin

buna mane olmuşdu. Bunu bilərək Jukovun mənim tərəfimi tutacağını bildirdim. Jukov kabinetimə daxil olcaq üzümü ona tutaraq söylədim:

- Bu əclafı, Beriyanı, həbs etmək lazımdı. Jukov bu təklifimin cavabında isə söylədi:

- Nikita Sergeyeviç, mən «jandarm» olmamışam, ancaq bu işi həvəslə yerinə yetirərəm və mən neyləməliyəm?

Mən isə ona özünə sadıq silahlanmış zabitlərlə Kremlin gözləmə otağında mənim zəngimi gözləməyini rica etdim.

KP MK-nın rəyasət heyətinin iclasına çağırıldıq. Bütün rəyasət heyətinin üzvləri artıq toplaşmışdılar, ancaq Beriya yox idi. Mənə elə gəldi ki, kimsə mənə satıb. Ancaq bir müddətdən sonra Beriya gəldi. Stula yayılaraq: «Nəyə görə gözlənilmədən iclasa çağırmısınız və gündəlikdə hansı məsələlər durur?», - deyərək sual verdi. Bu an mən özümü itirməyərək söylədim:

- «Gündəlikdə yalnız bir məsələ var. Antipartiya hərəkətləri ilə beynəlxalq imperializmin agentü L.Beriyanın məsələsi. Təklif var ki, onu siyasi bürodan və partiya sıralarından azad edərək işi hərbi tribunala verilsin. Kim leyhinə deyərək, ilk özüm sol əlimi qaldırdım, sağ əlimlə isə siqnal düyməsini basaraq Jukova işarə göndərdim. Artıq Jukov içəri daxil olan an digərləri də əllərini qaldırdılar. Jukov özünə sədaqətli zabitlərlə Beriyanı əhatəyə alaraq dizi üstə əmrini verdi. Baş verən hadisələrin aniliyindən hələ də özünə gələ bilməyən Beriya nə baş verdiyini başa düşə bilmirdi».

Bu hadisə barədə məlum rəyasət heyətinin iclasının iştirakçılarından başqa heç bir məsul vəzifəli rəsmi şəxsin məlumatı yox idi.

Beriyanın həbsindən bir neçə gün sonra 1953-cü iyulun 2-də Moskvada Sovet İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin plenumu çağırılır. Plenum öz işinə başlayana qədər plenumun iştirakçıları növbədən kənar çağırılan plenumun nə ilə əlaqədar olduğundan məlumatları yox idi.

Moskvada çağırılan plenum başlayana qədər Bağırov Beriya ilə əlaqə yaratmağa çalışır. Lakin Beriyanın telefonunu cavab vermirdi. O, sonra vəziyyəti dəqiqləşdirmək üçün N.K.Baybakova zəng edir. O, da Beriya yəqin ki, ezamiyyətdədir deyərək M.C.Bağırova cavab verir. Sonra isə o, Mikoyanla telefon əlaqəsi saxlayır, Mikoyan onunla çox danışmayaraq dəstəyi yerə atır. Sözsüz ki, Mikoyanın mövqeyi aydın idi. Çünki Beriyanın həbsindən əvvəl onun müsavət əks kəşfiyyatında fəaliyyətinə dair dosyesini məhz Mikoyan hazırlamışdı. O, Azərbaycanda bütün erməni mənşəli vəzifəli şəxslərin həm tarixi keçmişindən, həm də müasir etapdakı fəaliyyətlərindən xəbərdar idi. O cümlədən, bütün vəzifəli ermənilərin də Mikoyan Kremlə əyləşən arxası idi. Məhz Mikoyan Stalinə ermənilərin Azərbaycanda rəhbər vəzifədə olmasının vacibliyini və respublikanın azərbaycan mənşəli rəhbərlərinin apardığı siyasi kursu barədə məlumatları Moskvaya çatdırmaq üçün erməniləri əsas mənbə sayırdı. Sonradan məlum olur ki, arxivdən Beriyyaya aid dosyeleri Dövlət təhlükəsizlik nazirli sonradan dövlət

təhlükəsizlik nazirliyi ilə daxili işlər nazirliyi birləşdikdən sonra daxili işlər naziri olmuş Yemelyanov M.C.Bağirova təqdim edir. Lakin Yemelyanov bu məlumatı Stalin sağlığı zamanı heç kimə deyə bilməzdi. Ən azı ona görə ki, bütün «MQB» və «MVD» sisteminə Beriya nəzarət edirdi. Bunu yalnız olsa-olsa Stalinə demək olardı. Bunu da ancaq Stalinə M.C.Bağirov deyə bilərdi.

Bağirova da bu məlumat vermək sərf etməirdi. Təbii ki, bu məlumat verilsəydi və L.Beriyanın siyasi süqutuna gətirib çıxarsaydı, kim bilir Kremldə siyasi büronun müzakirəsinə çıxarılan azərbaycanlıların Sibirə, Şimali Qazaxıstana nəzərdə tutulan deportasiyası və millətimizin tale yüklü məsələləri necə həll olunacaqdı və ya Azərbaycanın ictimai-siyasi dövlət quruluşu mövcud olacaqdımı, bugünkü dövlət müstəqilliyini elan etmək üçün dövlət ərazimiz olacaqdımı, yoxsa biz də Krım tatarları və Məhsəti türklər kimi hələ də vətənimizə qayıtmaq üçün mücadilə aparırıdık. Bax budur reallıq! Ümumiyyətlə Azərbaycanın mənafeyinə uyğun kardinal qərarların böyük əksəriyyətinin qəbulu Kremldə məhz L.P. Beriyanın köməkliyi ilə həyata keçirilmişdir. Hətta artıq 1952-ci ildə Stalin sağlığında keçirilmiş sonuncu plenumda Bağirov-Beriya cütlüyü Kremldə onların siyasi fəaliyyətlərinə birmənalı sürətdə mane olan Mikoyan-Molotov cütlüyünü tamamilə siyasi səhnədən çıxartmaq üçün Stalini inandıra bilmişdilər. Belə ki, Molotov yeni yaranmış İsrail dövlətinin SSRİ-də fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri ilə görüşü zamanı O, Krım yarımadasında yəhudilərin Muxtar Respublikasının yaradılması ilə əlaqədar səfirlə müzakirələr etmişdi və bu Stalini olduqca əsəbləşdirmiş və hətta Molotovun həbs olunmuş arvadını yenidən Moskvadakı istintaq izolyatoruna gətizdirilməyinə səbəb olmuşdu. Ondan Molotovun Beynəlxalq Sionizm qüvvələri ilə əlaqələrini təsdiq etmək üçün ifadələr almağa cəhd olunurdu. Həmin plenumda həmçinin Stalinin Mikoyanla kəskin dialoqu yaranmış və sonradan Mikoyanın siyasi keçmişini araşdırmaq üçün Stalin Beriyyaya tapşırıq vermişdir (B. Sokolov «Beriya» kitabı). Hətta Stalin belə fikir söyləmişdi ki, necə olur ki, 27 Bakı komissarı ingilislərin əlinə keçdikdən sonra yalnız Mikoyan sağ qalmışdır. Bu fikir artıq gələcəkdə Mikoyanı ingilislərin emissarı kimi ittiham etmək üçün Beriyanın əlində böyük bir kozur idi. Lakin bütün bu araşdırmalar Stalinin ölümü ilə yarımqırıq qaldı. Stalinin ölümündən sonra İmperiyanın İmperiya qanunlarına zidd gedən L.P.Beriyanın əlinə keçəcəyindən təşvişə düşən Çar Rusiyasının kommunist qiyafəli varisləri buna imkan verməzdilər. Mənə (müəllif) elə gəlir ki, məhz həmin Yemelyanov elə bu vaxtlar Moskvaya Mikoyana Beriyanın dosyalarını arxivlərdən çıxarılaraq Bağirov vasitəsi ilə Beriyanın özünə göndərilməsi barədə məlumat verir. Burada bir faktoru da nəzərdən qaçırmmaq lazım deyil ki, Beriya Yemelyanovu Azərbaycan DİN-nin rəhbərliyindən kənarlaşdırmaq və onun yerinə azərbaycanlı kadrların təqdim olunması barədə M.C.Bağirova müraciət etmişdi. Bunu aşağıda M.C.Bağirovun Bakıdakı plenumdakı çıxışında görəəcəyik.

L.P.Beriya həbs edildikdən sonra növbə onun tərəfdarlarına çatır. Beriyanın təşəbbüsü ilə təhlükəsizlik və daxili işlər nazirliyi birləşdirilib daxili işlər nazirliyi adlandırıldıqdan sonra onun I müavini vəzifəsinə Kabulov Boqdan Zaxareviç təyin edilir. İlk olaraq Kabulovun hərbiçilər gecəynən evinə soxularaq onu həbs edirlər. Sonra, Dekanozov Vladimir Qeorqoviç Meşikov Pavel Yakovleviç, Vldzimirski Lyev Emelyanoviç və Qoqlidze Sergey Arsentoviç həbs edilirlər. Moskvadakı plenumdan bir müddət sonra Merkulov Vsevolad Nikolayeviç də həbs edilir.

L.P.Beriyanın həbsinin türmə həyatının şahidi Xijnyak 1994-cü ilin 28 iyulunda «Veçernaya Moskva» qəzetinə verdiyi müsahibəsində qeyd edir. «General Moskalkenka, Bakseyev, Batiskiy, polkovnik Zub, podpolkovnik Yuferev və polkovnik Yerastovun əhatəsində Beriya nazirlər sovetinin qapısından çıxaraq ZİS-110 markalı avtomobilinə otuzduruldu. Onların dalınca avtomatla silahlanmış 50 nəfərdən ibarət avtomobil karvanı müşayiət edirdi. 40-50 dəqiqədən sonra qarnizon qaup-vaxtında gəldik və orada da Beriyanı kamerada yerləşdirdilər. İyulun 27-sində ordu komandiri K.J.Moskalenko məni yanına çağırırdı və o, mənə kamerada Beriyanı xidmət etməyi tapşırırdı. Mən Beriyanı yemək hazırlayırdım, yedizdirirdim, çimirdirdim, saçını, üzünü qırxdırırdım və növbətçi generala əlaqəyə girməyini təşkil edirdim. Beriya ilə ilk görüşüm 27-si iyunda baş verdi. Belə ki, mən Beriyanı yemək aparırdım. Öncə general Bakeyev onun arxasınca polkovnik Zub, sonra isə mən kameraya daxil oldum.

Beriya kamera çarçayısında əyləşmişdi, gözümdə önümdə cəzbedici eynəkdə dolu bir kişi canlandı. 160-170 santimetr hündürlüyündə olan bu şəxs ciddi və əsəbi baxışları ilə kameraya daxil olanları gözlərinin ucu ilə süzürək üzünü yana çevirdi. Biz ona «Siz yemək yeyəcəksinizmi?» o, isə əsəbi vəziyyətdə mənə kağız və qələm gətirmisinizmi? - Gətirmişik, deyərək general Bakeyev cavab verdi. Qələmi əlinə alaraq yazmağa başladı (Beriya kameradan Malenkova ünvanlanmış məktubunda ondan ailə üzvlərinə qayğı yanaşmağını xahiş edirdi. Çox təəssüf ki, Malenkov nəinki Beriyanın ailə üzvlərinə qayğı ilə yanaşdı, əksinə Beriyanın həyat yoldaşı Nina Teymurazovnanın və oğlu Serqonun həbsinə razılıq verdi - A.M.). Mən yeməyi onun stoluna qoyduqda O, niçəndəki supu mənim üstümə tökdü. General Bakeyev Beriyanın bu hərəkətinə görə onu xəbərdarlıq etdi. Sonrada Beriyanı Moskva hərbi dairəsinin Osipenko 29-da yerləşən ştabına köçürdülər. 3-4 gün ordu qaldıqdan sonra onu ştabın bunkerinə yerləşdirdilər. Bir aydan artıq Beriyanın məhkəməsi getdi. Artıq ona hökm oxunduqdan sonra general Moskalkenko məni yanına çağırırdı. O, mənə Beriyanın Kaçalov küçəsindəki evindən onun paltarlarını gətirməyi əmr etdi. Mən həmin ünvana gəldikdə bir qadın onun qara kostyumu mənə təqdim etdi (çox güman ki, bu qadın əməliyyat işçilərindən olubdur, ona görə ki, Beriyanın həbsindən bir qədər sonra onun həyat yoldaşı Nina Teymurazovnanı və oğlu Serqonu həbs etmişdilər - A.M.). Mən bunkerə qayıdaraq onun boz kostyumunu əynindən çıxardaraq yandırdım (görünür,

Beriya Kremldə həbs edildikdən sonra boz kostyum onun əynində olub - A.M.). Qara kostyumu ona geyindirədikdə artıq o, onu nə gözlədiyini başa düşürdü.

Mən 2 xarratla 3 metrə enində, 2 metrə hündürlüyündə taxtadan «şit»-i bunkerin zalındakı divara pərçimlədik. Bütün axşamı hazırlıq işləri görürdük. Beriyanı bunkerin yataq hissəsindən zala gətirdik. Əlləri açıq vəziyyətdə gətirildiyindən mən onu «şit»-ə söykədikdə əllərini kürəyinin arxasından bağladım.

Beriya özünü məğrur aparırdı, ancaq rəngi ağarmışdı. Üzünün sağ tərəfi səyriyirdi. Mən onun gözünü əsgər dəsmalı ilə bağlamaq istədikdə general-polkovnik Batiski Pavel Fyodroviç üstümə qışqıraraq: onun gözlərini bağlama, qoy əclaf gözləri ilə görsün! Bunkerin zalında məhkəmənin üzvləri: Mixaylov, Şvernik, Batiskiy, Moskalenko, onun adyutanti və Rudenko iştirak edirdi. Həkim yox idi. Onlar Beriyanın 5-6 metrliyində durmuşdular. General Batiskiy 1-2 addım irəli gələrək «parabellum» tapançasını çıxardaraq Beriyanı güllələdi. Beriya öldükdən sonra onun meyitini brezentə büküb avtomobilə yüklədik».

23 dekabr 1953-cü il hərbi məhkəmənin aktına görə isə:

Kabulov Baqdan Zaxareviç - 1904-cü il

Merkulov Vsevolod Nikolayeviç - 1895-ci il

Dekanozov Vladimir Qeorqiyeviç - 1888-ci ildə Bakı şəhərində anadan olub.

Meşikov Pavel Yakovleviç - 1910-cu il

Blodzimirski Lev Yemelyanoviç - 1907-ci il

Qoqlidze Sergey Arsenyeviç - 1901-ci il

23 dekabr 1953-cü il saat 21:30 dəqiqədə yuxarıda adı çəkilən mühakimlər güllələnmişdilər.

VI HISSƏ

M.C.BAĞIROVUN SİYASİ HAKİMİYYƏTİNİN SONU

Moskvadakı plenumdan bir neçə gün sonra M .C.Bağirovun siyasi taleyini həll etmək üçün Bakıda AKPMK-nın və Bakı KPMK-nın plenumu çağırılır və bu plenumda Moskvada baş verən hadisələr barədə plenum iştirakçılarının nəzərinə çatdırılır. Bakıda 12 iyul 1953-cü ildə keçirilmiş plenumun steno-qrammasına baxdıqda (siyasi partiyalar və ictimai hərəkətlər dövlət arxivi f. 1, op. 39, d. 18). Moskvada M.C.Bağirovla baş vermiş hadisələrin təvəsilətindən xəbər tuturuq.

24 iyul 1953-cü ildə Moskvada Sovet İttifaqı KPMK-nın rəyasət heyəti qapalı iclas keçirilir və M.C.Bağirovu da buraya dəvət edirlər. Burada Bağirova Beriyanın həbsini əsaslandırmaq üçün 1918-1920-ci ildə mövcud olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının xüsusi xidmət orqanlarının agenti kimi Beriyanı göstərmək və ittiham edən məruzə ilə çıxış etməyi təklif edirlər. Bağirov rəyasət heyətinin iclasından sonra Teymur Quliyev, Mir Teymur Yaqubovla plenumda edəcək çıxışının tezisləri ilə əlaqədar məsləhətləşmələr aparır. Mir Teymur Yaqubovla Teymur Quliyev M.C.Bağirova məsləhət görürlər ki, Beriyanın ona olan sonuncu zəngindəki təklifini çıxışına salsın. Bu təklif ondan irəli gəlirdi ki, rəyasət heyətinin iclasında N. Xruşov Bağirovdan Beriyanın ona zəng edib-etməməsi barədə məlumat verməyi tələb edirdi. Belə ki, Beriya Bağirova zəng edərək Azərbaycanda mədəniyyət işçilərinin təltif edilməsi üçün Nizami Milli Ordeninin təsis edilməsi barədə təklif etmişdi. Bağirov isə Nizami dühasına böyük hörmətlə yanaşdığını qeyd edərək, M.F. Axundov adına şərəf nişanının təsis edilməsini məqbul saymışdı. M.T. Yaqubova görə bu barədə M.C. Bağirov öz çıxışında plenumda söyləməli idi. M.C. Bağirov başa düşürdü ki, o Beriyanı Müsavat hökumətinin əks kəşfiyyatının agenti kimi göstərməklə sonradan özünü də zərbə altında qoyacaqdı. Uzun illər təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik etmiş M.C. Bağirov anlayırdı ki, təklif olunmuş ssenarinin nəticəsi kimi zərbənin sonradan onun üzərinə gələcəyi aydın idi. Ona görə də o, bu mövzudan qətiyyətlə yayınmağa çalışırdı. Həmin gün saat 2-də Moskvada Sovet İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin plenumu başlayır.

Malenkov Beriyanın antipartiya və antidövlət fəaliyyəti barədə məruzə ilə çıxış edir. Plenumda həmçinin Sovet İttifaqı KP MK-nın rəyyəsat heyətinin üzvləri Xruşov, Molotov, Bulqanin, Kaqanoviç, Voroşilov, Mikoyan və MK-nın üzvləri ittifaq respublikalarının və vilayət partiya komitələrinin I katibləri də çıxış edir. Plenumda həmçinin yol. İqnatev Sovet İttifaqı MK-sı üzvlüyünə bərpa olunur və marşal Jukov isə MK namizədliyindən həqiqi üzvlüyə seçilir. Plenumda çıxış edən natiqlər Beriyanı ittiham atəşinə tuturlar. Belə ki, Beriyanın təşəbbüsü ilə SSRİ Ali Sovetinin rəyasət heyətinin fərmanına uyğun aparılmış amnistiya prosesi tənqid olunur və həbsdən azad olunan vətəndaşları cinayətkar, risidivist, ictimai stabilliyə

ziyan gətirən şəxslər adlandırılır. On minlərlə azad olunan insanları təhlükəli cinayətkarlar adlandıraraq, Beriyanın guya avantürist siyasətinin plenum iştirakçılarının nəzərinə çatdırırlar. Malenkov məruzəsində Beriyanın SSRİ Daxili işlər naziri olduğdan sonra Sovet İttifaqı KP və hökumətdə rəhbərliyi ələ keçirmək üçün apardığı siyasətin əsas şaxələrini iştirakçıların nəzərinə çatdırır. Məsələn, bu şaxələrdən biri kimi onun Belorusiyada, Baltikyanı respublikalarda, Ukraynada DİN rəhbərliyinin dəyişdirməsi öz adamlarını bu vəzifələrə təyin etməsi barədə məlumat verir.

Plenumun 2-ci günü Bağirova söz verilir. O, öz çıxışında Beriyanı 30 ilə yaxın tanıdığını və onun antipartiya cinayətkar fəaliyyətini, düşmən mövqeyini görə bilmədiyini üçün özünə heç cür haqq qazandıra bilmədiyini söyləyirdi.

Bağirov çıxış etdiyi zaman Malenkov onun sözünü kəsərək:

«Nə üçün özünü müdafiə edirsiniz, sizi ki, burada heç kim günahlandırır. Siz Beriya ilə yaxın olmusunuz, siz onu ifşa edin» - deyir.

Bu an özünü itirməyən Bağirov ona qarşı hücumların ssenari müəlliflərindən biri olan Mikoyana qarşı əks hücumu keçir. Əgər Beriya Müsavat hökumətinin agentı olubsa onda hafizəm məni aldatmırsa o dövrdə Kommunist partiyası xətti ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti daxilində fəaliyyət göstərən şəxslərin tərkibi Mikoyana məlum idi. Beriya bu xətlə orada olubsa, bunu Mikoyan bilməli idi. Sonra Bağirov Beriyanın Milli ordenlərlə əlaqədar zəngindən məlumat verərkən yenidən Malenkov onun sözünü kəsərək, hansı ordenlərdən söhbət getdiyini soruşdu.

Bağirov Malenkovun bu həyasızlığına dözməyərək: «Onu get uzun illər dostluq etdiyən Beriyyaya sual ver» - deyərək çıxışını davam etdirir.

(Ümumiyyətlə onu qeyd etmək istəyirəm ki, Beriya milli ordenlərin təsis edilməsi barədə təklifi Özbəkistan və Gürcüstan rəhbərliyinə etmişdi - A.M.).

Sonra Xruşov Bağirova qarşı hücumu keçərək : «Mənim sizinlə dünənki görüşümdə Beriyanın sizə zəng etməsini Siz inkar etdiniz. Ancaq indi aydın olur ki, belə bir zəng olubdur».

Ssenariyə uyğun olaraq Bağirovun təklənməsi başlanır. Bu dəfə Suslov hücumu keçir:

«Beriya həmişə sizin himayədarınız olubdur. Mərkəzi Komitənin instruktorları sizin Respublikaya getməyə qorxurdular».

Ssenariyə uyğun Bağirova qarşı hücumlara Xruşovun digər əlaltıları qoşularaq onun Mərkəzi Komitənin apardığı siyasətdən uzaqlaşdığını qeyd edirlər. Sonra da Mikoyan plenumda söz alaraq Bağirovun hücumlarına aşağıdakı kimi cavab verir:

«O dövr çətinliklə yadıma düşdüyündən indiyə qədər mənə elə gəlirdi ki, Beriya kommunistlər tərəfindən Müsavat kəşfiyyatına salınmışdı. Lakin indi aydın olur ki, bu belə deyilmiş».

Plenumdan sonra Bağırov Xruşov və Malenkovun qəbuluna düşərək onlarla görüşür. Görüşdən sonra o, Mir Teymur Yaqubovu Xruşovla görüşdən çəkindirərək onlarla məsələni həll etdiyini söyləyir. Mir Teymur Yaqubov Xruşovun köməkçisi Şuyskoya zəng edərək görüşdən imtina edir. Bağırovlə Yaqubov gecəyənən təyyarə ilə Bakıya qayıdırlar. Lakin SSRİ Ali Sovetinin büdcə komissiyasında işinə görə Moskvada bir neçə gün yubanan Teymur Quliyevi Xruşov yanına çağıraraq Bağırovlə onun və Malenkov arasında olan söhbətin onları qane etmədiyini bildirir və Sov. İt. KPMK-nın şöbə müdürü P. N. Pospelovla Bakıya qayıdaraq AKP MK-nın və BKP-nin plenimunu təşkil etməyi tapşırır. Bu plenumda M.C. Bağırov Azərbaycan SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin sədrliyindən və Mərkəzi Komitənin üzvlüyündən azad olur.

12 iyul 1953-cü ildə Bakıda keçirilən AKP MK və BŞ KP-nin plenumunda Moskvadakı hadisələrdən xəbər tutan kommunistlər geniş məruzələrlə çıxış edirlər.

Paradoksallıq buradadır ki, Bağırov Xruşovla son görüşdən sonra onun mövqeyində 360° dəyişiklik formalaşır. Bunu onun Bakıdakı plenumda çıxışında görə bilərik. Sual oluna bilər nə səbəblərdən?

Səbəblər aşağıdakılar ola bilər.

1. Stalinin ölümündən sonra Kremldə tənha qalmış Beriya azğınlaşmış rus siyasi elitasının artıq hücumlarını hiss edirdi. Ona görə də çıxılmaz vəziyyətdə qalan Beriya özünə siyasi dəstəyi qeyri - rus respublikaların siyasi rəhbərliyində axtarırdı. Ona görə də onun Bağırova milli ordenlərin təsis edilməsi və bu şəkildən olan təklifləri buradan doğurdu. Elə buna görə Xruşov başa düşürdü ki, Beriyanın sonuna çıxdıqdan sonra yerlərdə və xüsusən qeyri slavyan müttəfiq respublikalarda ali hakimiyyətin bir başa ruslaşdırılması və onun slavyan təsübkeşli hissləri partiya ideyalarını kölgədə qoyurdu, bu da ictimaiyyətdə çaşqınlıq yarada bilərdi. Xruşov M.Bağırovu Moskvada məlum pleniumundan sonra həbs etdirər bilərdi, lakin Bağırov ona hələ lazım idi. Beriya avtoritetini ölkədə məhv etmək, Xruşov və onun əlaltılarının Beriyanın güllələnməsi hökümünün doğruluğunu əsaslandırmaq üçün Bağırov onlara hələ çox lazım idi. Belə ki, Bağırov qafqazlı və Beriyanın yaxın dostu idi. Bağırovu Beriyanın ifşasına qoşa bilmək, onu Xruşovun təbliğat aparatının rüporuna çevirirdi. Xruşovun Bağırovu həbs etməməsi və ona əksinə yeni bir vəzifə təklif etməsi yuxarıda göstərilən fikirlərdən irəli gəlirdi. Bu Xruşovun taktiki gedişi idi və bir neçə ildən sonra onun hakimiyyətdə möhkəmlənməsi Bağırovu Beriyanın aqibəti ilə üzləşdirdi. Artıq bu andan Bağırov Xruşova lazım deyildi.

Təcili Moskvadan Bakıya döən M.C.Bağırov nə edəcəyini düşünürdü. Hadisələri təhlil edir, qüvvələr nisbətini süzgəcdən keçirir, atacağı addımların planını cızır. İlk olaraq Kremldə ona kömək edə biləcək şəxsləri araşdırırdı. Lakin hakimiyyəti ələ keçirmiş qüvvələr Xruşov - Mikoyan - Suslov və Malenkov - Molotov - Kaqanoviç «üçlük»lərinin M.C.Bağırova qarşı münasibətləri heç də yaxşı deyildi. Bunun bir neçə səbəbləri var idi:

1. M.C.Bağirovun Respublikada xüsusən son dövrlər həyata keçirdiyi milli siyasi kurs istər Mikoyanı istərsə də Xruşşovu heç cür qane edə bilməzdi.

2. SSRİ dövlət büdcəsinin 1/3 hissəsinin Azərbaycanın sənaye-təsərrüfat sahələrinə yönəldilməsi istər Kaqanoviçi, istərsə də Malenkovu narahat etməyə bilməzdi. Belə ki, kitabda göstərdiyimiz kimi Dağlıq Qarabağa qarşı ermənilərin ərazi iddialarında onların havadan həmişə Malenkov olmuşdur.

3. Hələ Cənubi Azərbaycandakı siyasi proseslər zamanından M.C.Bağirovla Molotov arasında kəskin ziddiyyət yaranmışdı. Bunu da kitabın «SSRİ rəhbərliyinin İran və yaxın Şərq üzrə strategiyası» bölməsində göstərmişəm.

Qalırdı yalnız Voroşilov - Bulqanın cütlüyü. Onlar da yuxarıdakı qüvvələrin iradəsinin əleyhinə getməkdə ehtiyatlı idilər. M.C.Bağirov başa düşürdü ki, Kremldəki siyasi atmosfərə onun əleyhinə yönəlib.

Bəs nə etməli?

Bəlkə Respublikanın yerli kadrları ilə öz iradəsini ortalığa qoymaq!? Bu gülüncdür! Ona görə ki, artıq onların bir hissəsi Kremldən gələn «soyuq şimal külüyündən» özlərini qorumaq üçün M.C.Bağirova qarşı «itiham» kampaniyasına qoşulmuşdular.

Budur reallıq!

Müstəqilliyi əlindən alınmış millətin taleyi onun rəhbərinin taleyinə oxşar olur. Hər iki halda bu tale açarı «böyük qardaşlar»ın əlində olur.

Bütün bu reallıqları saf - çürük edən M.C.Bağirov məntiqlə yalnız Bakıdakı plenumda çıxış etdiyi şəkildə çıxış edə bilərdi. Əgər M.C.Bağirov ABŞ və «Müsavat»ın agentini kimi qələmə verilən Beriyanın müdafiəsinə qalxmış olsaydı, o, həm özünü, həm də onun təqdimatı ilə irəli çəkilmiş AKP, KP və respublikanın bütün məsul vəzifəli şəxslərini zərbə altında qoymuş olardı. Belə ki, bu hal Kremldə dəfələrlə KP MK-nın rəyasət heyətində azərbaycanlıların türk olduğunu qeyd edən və onların deportasiyasını məqsədyönlü şəkildə qaldıran qatı «daşnak» Mikoyanın niyyətlərini həyata keçirməyinə imkan yaradardı. Son nəticədə zərbə yenə də Azərbaycan xalqına dəyəcəkdə. Ona görə də M.C.Bağirov yuxarıdakı reallıqların hər birini düşünərək, özü də istəmədən L.P.Beriyanı işfə edən ali hakimin nümayəndəsinə çevrilir!

Bakıdakı plenumu Moskvadan göndərilmiş Xruşşovun emissarı Sovet İttifaqı KP MK-nın şöbə müdiri P.N.Pospelov və onun rəhbərliyi altında olan T.Yaqubov aparırdı.

Plenumda M.C. Bağirov söz alaraq Sovet İttifaqı KP MK-nın çıxardığı qərarları dəstəklədiyini və Beriyanın «antisovet» fəaliyyətinə mövqeyini bildirir: O, əvvəlcə çıxışında sosializm ideyalarının Çində geniş vüsət almasını və həmçinin AFR-in kansleri Adenaueri ABŞ agentini adlandıraraq sosializmin qatı düşməni kimi təsvir edir. Görünür bu mövqe ondan irəli gəlirdi ki, «Beriya Almaniyanın yarı sosializm yarı kapitalizm formasında birləşməsi fikrinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O cümlədən də, Bağirov Cənubi Koreya rəhbəri Li-Sın-Manı»da ABŞ agentini kimi

ittham edir və Beriyanı da bu sıraya qoşur. Bu yanaşma ilə o, Beriyanı ABŞ-ın agenti kimi göstərərək deyir:

«Yoldaş Malenkovun Beriyanın antidövlət, antipartiya fəaliyyəti barədə məruzəsinə əsasən Sov. KP MK-nın rəyasət heyətinin qərarı, bir daha təxribatçı, casus partiyanın qatı düşməni Beriyanın iç üzünü açdı».

Bağirov başa düşürdü ki, onun Moskvadakı çıxışı Sov. KP MK-nın rəyasət heyətinin üzvlərini qane etməmişdir. Xruşovun üstüörtülü Bağirovun onun sualına aydın cavab verməməsi barədə Moskvadan gələn MK-nın məsul işçilərinin təlimatlandırması və onların Bakıdakı plenumdakı çıxışlarındakı vurğuları onu yeni manevlərə əl atmağa məcbur edirdi.

O, qeyd edirdi: «Mən uzun illərdir ki, Beriyanı tanıyırdım və onun təmiz kommunist və qatı bolşevik olduğuna inanırdım. Mən yoldaş Malenkova söylədim ki, bu əclaf məni ən çirkin yolla aldadıbmiş».

Sonra P.N. Pospelov 1937-ci ildə bir şəxs tərəfindən Beriyanın Müsavat əks kəşfiyyatında xidməti barədə rəsmi ərizəylə müraciət etməsi barədə plenum iştirakçılarına məlumat verir. Bəzi müəlliflər öz əsərlərində bu barədə ziddiyyətli fikir söyləyirlər. Eldar İsmayılov «Vlastğ i narod» kitabında bu şəxsin əvvəllər Azərbaycanda KP MK I katibi işləmiş sonralar 1937-ci ildə SSRİ Səhiyyə Naziri olmuş Q.Kaminski olduğunu qeyd edir. Müəllif göstərir ki, Stalinin Beriyanı aradan götürmək planı olmadığı üçün Q.Kaminski sonradan yoxa çıxır. A.Antonov Ovsienkoda «Beriya» kitabında bu məqama başqa mövqedən yanaşaraq qeyd edir: 1921-ci ilin dekabrın əvvəllərində FK-nin sədri F. Dzerjinski Beryazini yanına çağıraraq Az. FK-nin məxfi-əməliyyat şöbəsinin rəisi işləyən L. Beriyanın siyasi sabotajda günahlandıraraq həbs edilməsini tapşırır və guya Mikoyanın havadarlığı ilə həbs mümkün olmur. A. Antonov Ovsienkoda Q. Kaminskinin 1937-ci il plenumundakı çıxışını qeyd edir və L. Beriyanın Müsavat əks kəşfiyyatındakı xidmətlərindən S. Orconikidzenin, S.Kirovun, F. Dzerjinskinin xəbəri olduqları barədə məlumat verir.

Hər iki yanaşmaya münasibət bildirərkən onu qeyd etmək istərdim ki, ümumiyyətlə, L. Beriya 1921-1953-cü illər arasında şəxsi anketlərində Müsavat hökumətinin kəşfiyyatında olmağı barədə məlumat verir. Ancaq o, Azərbaycan Demokratik Respublikasının polisində, yəni kəşfiyyatına bolşeviklərin xətti ilə göndərildiyini qeyd edir. Bu barədə o dövrün bütün rəhbərlərinin məlumatı var idi. Məsələ burasındadır ki, L.Beriyanın Müsavat hökumətindən bolşeviklər içərisinə göndərilmiş kəşfiyyatçı kimi təsdiq edən sənədlər isə yalnız M.C. Bağirovda idi. İstər Kaminskinin, istərsə də Dzerjinski və Orconikidzenin əlində bu sənədlər yox idi. Hələ Orconikidze 1935-ci ildə Stalinə Beriyanın Müsavat kəşfiyyatında olmağı barədə məlumat verdikdə Stalin ondan bunu təsdiq edən sənədləri tələb etmişdi. Bu sənədləri əldə edə bilməyən (Boris Sokolov «Beriya» kitabından) Orconikidze sonradan yanıldığını və Beriya haqqında yüksək fikirlərlə zəngin və onu təmiz kommunist kimi göstərən məktubunu Stalinə göndərir. Əgər yaxud Mikoyan

Bağirov-Beriya birliyinin təbliğati nəticəsində Stalinin göstərişinə əsasən 1953-cü ilin fevralında həbs olunmaq üçün şərti nəzarət altına götürülərkən onun əlində Beriyanı ittiham edə biləcək bir sənəd olsaydı, ən azı özünü qorumaq üçün bu faktdan istifadə edərdi.

Yaxud Q. Kaminskiyin 1937-ci ildə plenumdakı Beriya barədə məlumatı represiyaların ən zirvə vaxtına təsadüf edirdi. Belə bir vaxtda sinfi düşmən axtarışına çıxmış Stalin paranoid təfəkkürü üçün Beriya yüz minlərlə qurbanlardan biri ola bilərdi. Beriyanı əvəz etmək üçün Stalinə üçün sədaqətli kifayət qədər kadrlar mövcud idi. Bütün yuxarıda aparılan təhlillər bir daha onu göstərir ki, bu şəxslərin əlində Beriyanı ittiham etmək üçün əsaslı sənədlər mövcud olmamışdır. Ona görə də Bağirov 1953-cü ildə Bakıdakı plenumda çıxışı zamanı Yemelyanov haqqında müsbət fikirlər söyləyirdi. Ona görə ki, Beriyyaya aid sənədlərin surətlərinin Bağirovda olduğunu Yemelyanov bilirdi. Bağirov da Yemelyanovu özünə qarşı kökləməmək üçün onunla çox ehtiyatla davranırdı. Bağirov çıxışında qeyd edirdi:

«İndi aydın olur ki, Daxili işlər nazirliyinin arxivlərindən Beriyyaya aid qovluq və onun Müsavat kəşfiyyatındakı fəaliyyətinin əks etdirən sənədlər onun tərəfindən Moskvaya aparılmışdır. Mənə dünən yoldaş Yemelyanov telefonla məlumat verdi ki, DİN-nin arxivindən Müsavat əks kəşfiyyatçılarının siyahısı tapılmış və burada Beriya birinci yerdə durur. 28 aprel 1953-cü ildə Beriya mənə və yoldaş Sumbatova Yemelyanov vasitəsilə ov tufəngi hədiyyəsi göndərmişdi və bu silahın üstündə «Beriyanın M.C. Bağirova» yazılmışdı.

Sonra Bağirov çıxışında qeyd edirdi ki, Beriya məndən Azərbaycan DİN-nin əməkdaşlarının milli kadrlarla əvəz edilməsinin, Yemelyanovun da nazir vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasını və onu azərbaycanlı ilə əvəz edilməsini tapşırırmışdı. Mən Yemelyanovu yanıma çağıraraq: «Səni bu vəzifəyə partiya təyinin edib və səni bu vəzifədən partiya azad edə bilər. Ona görə Beriya ilə bütün danışıqlara son qoy».

Burada Bağirovun sanki taleyinin Yemelyanovdan asılı olduğu üzə çıxır. Beriya ilə dostluğuna isə aşağıdakı formada izah verir:

«Mən yoldaş Stalinə Lenin haqqında dəfələrlə bu fikirləri eşitmişəm; Leninin dostluğu müəyyən ana və müəyyən zamana qədər idi. Əgər o, dostunun işində hər hansı saxtakarlıq görürdüsə, Lenin həmin andan o yoldaşın meyidininin üzərindən ona baxmayaraq keçərdi.»

Sözsüz ki, Bağirov Yemelyanovun Beriyanın həbsinə qədər Moskvaya ötürdüyü məlumatlardan xəbərsiz idi. Ona görə də Bağirov elə düşündü ki, Yemelyanov onu satmayacaq.

Hadisələrin bu cür cərəyan etdiyini görərək plenuma rəhbərlik edən N.S.Xruşşovun nümayəndələri M.C.Bağirovu çıxılmaz vəziyyətdə qoymaq üçün S.Yemelyanovu qabağa verirlər. Sonradan S.Yemelyanova 1956-cı ildə məlum məhkəmə prosesində onun ölüm hökmündən yaxa qurtarmasının da təsadüfi

olmadığını buradan başa düşmək olar. Azərbaycanda aparılmış represiya proseslərində yazılı formada sərəncam vermiş bu şəxsin nədən ölüm hökmündən yaxa qurtarması kitabda açmaq istədiyimiz siyasətin məğzində duran kommunist qiyafəli imperiya adeptlərinin məqsədinə uyğun olmadığından irəli gəlirdi. Bunu onun plenumda çıxışı zamanı bütün təqsirləri M.C.Bağirovun üstünə yıxmağında da görürük.

Yemelyanov öz çıxışını əvvəlcə Beriyanı, sonra isə M.C. Bağirovu ifşa etmək üzərində qurdu. O, Öz çıxışında qeyd edirdi:

«Yoldaşlar, bizim partiyaya Beriya barədə həqiqətləri üzə çıxartmaqda hamıdan çox M.C. Bağirovla Y. Sumbatov kömək edə bilər. Onlar Beriya ilə dostluq etdikləri üçün onu daha yaxşı tanıyırlar. Necə ola bilər ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 33 illiyi münasibətilə alçaq Beriya başqa adama yox, məhz sizə yoldaş Bağirov və yoldaş Sumbatova hədiyyə göndərir».

Daha sonra Yemelyanovun öz çıxışında artıq Bağirov mövzusunda ani olaraq uzaqlaşmaq istədikdə Xruşovun əlaltısı Smelyov onun sözünü kəsərək yenidən onu Bağirov mövzusunda qaytarmaq üçün:

«Siz AKP MK-nın büro üzvüsünüz. Bəs niyə DİN-in fəaliyyəti partiyanın siyasi kursu ilə uyğun gəlmir».

Bu replikanın əsasında hansı fikir durduğunu aydın başa düşən Yemelyanov «artıq mətləbə keçməyin vaxtıdır» işarəsini anlayır və öz çıxışını aşağıdakı formada davam etdirir:

«Mən büro üzvü kimi qeyd etmək istəyirəm ki, burda yoldaşlar çox düzgün qeyd edirlər ki, son dövrlər bizim Respublikada kollektiv partiya rəhbərliyi əslində mövcud olmamışdır».

Siyasi büroda elə bir mühit formalaşmışdı ki, Bağirovun dediyi istənilən fikir opelyasiyasız qəbul olunurdu. Beriyanın həbsindən əvvəl AKP MK-nın sonuncu büro iclasında mənimlə yoldaş T. Quliyev arasında bürodakı mühit barədə ümumi fikir birliyimiz oldu. Söhbətimiz zamanı yoldaş Quliyev mənə söyləyirdi ki, bu büro iclasına oxşamır, büro mühakimə məhkəməsinə çevrilib. Otur, dur, çıx, gir əsəbi mühiti sanki gələcəkdə baş verə biləcək hadisədən xəbər verirdi. Bilmək olmurdu ki, bura büro iclasıdı, yaxud Nazirlər Sovetinin rəyasət heyətinin iclası. Baxmayaraq ki, M.C.Bağirov AKP MK-nın I katibi deyildi, bütün məsələlərə o, müdaxilə edirdi. Biz başa düşə bilmirdik ki, nə baş verir».

Lakin üzünü Bağirova çevirən Yemelyanov birdən özünü itirir və ittiham atəşinə tutduğu şəxsin zəhmindən özündə cəsərat tapıb plenumda Moskvaya ötürdüyü «siqnal» barədə məlumat verə bilir.

Yemelyanovun çıxışından sonra Kremldən idarə olunan erməni-siyasi elitesinin Azərbaycan KPMK-dakı nümayəndələri ələ düşmüş fürsəti əldən buraxmamaq üçün M.C.Bağirova qarşı hər tərəfli hücumu keçdirir. Onlar M.C.Bağirovun respublika rəhbərliyinin xüsusilə son dövründə erməni ədəbi-siyasi

klanına qarşı mübarizəsini ona bağışlaya bilməzdilər. Plenumda Azərbaycan KP MK-nın üzvü Əmirxanyana söz yerirlər.

Əmirxanyan Amo Əzizoviç öz çıxışında yaltaq erməni xislətinə uyğun olaraq qeyd edir:

«Biz Zaqafqaziyada, Azərbaycanda - Bakıda yaşayırıq və biz öz iqtisadi-mədəni nailiyyətlərimizə görə Kommunist partiyasına və böyük rus xalqına borclu yuq».

Sözsüz ki, bu sözlərdən sonra o, artıq Bağırova qarşı hücumu başlayaraq deyirdi:

«Necə ola bilər ki, Müsavat əks kəşfiyyatında işləyən Beriya burada Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasında yoldaş Bağırovun köməkçisi olur və sonra Zaqafqaziya Federasiyasında məsul vəzifələrdə onlar yenə də bir yerdə işləyirlər. Kim də bilməsə yoldaş Bağırov Beriyanın keçmişini çox gözəl bilirdi. Birdən birə Bağırovun nə işə yadından çıxartması və hafizəsindən şikayət etməsi inandırıcı deyil. Mən çox gözəl bilirəm ki, yoldaş Bağırov sizin iti yaddaşıınız var».

Əmirxanyanın bu çıxışı birbaşa Mikoyan tərəfindən təlimatlandırıldığı üzə çıxırdı. Ona görə ki, Mikoyana artıq Bağırov-Beriya birliyinin qaranlıq tərəfi məlum idi. Əmirxanyan həm də Azərbaycanda erməni dilində çıxan «Kommunist» qəzetinin baş redaktoru idi. O, bolşevik qabığı altında ermənilərin siyasi birliyinin təbliğatı ilə birbaşa məşğul olurdu. Ona görə də o, plenumda ermənilərin siyasi elitasının mövqeyini ortalığa qoyurdu.

O, çıxışında deyirdi: «Yoldaş Bağırov, siz burda bir tərəfdən deyirsiniz ki, indi sizə aydın olur ki, «Zaqafqaziyada bolşeviklərin tarixi» kitabı Beriya deyil, başqaları yazıbmiş, bu biri tərəfdən də qeyd edirsiniz ki, mən onu marksist ideyaları ilə silahlanmış inqilabçı kimi tanıyırdım. Yoldaş Bağırov, nə işə uyğun gəlmir. Ona görə ki, siz yalan danışsınız!».

Əmirxanyanın azğınlaşmış çıxışının mənbəyi bizə məlumdur. Bu da faktdır ki, ermənilərin siyasi elitası, ümumiyyətlə, Beriyyaya nifrətlə yanaşırdılar. Beləki, onlar Ermənistan Kommunist Partiyası I katibi Aqaş Qevondoviç Xancanyanın ölümündə Beriyanı günahlandırırılar. Lakin 1936-cı il 11 iyulunda rəsmi qəzetlər Xancanyanın intihar etməsi barədə məlumat verirdi. Həqiqətən də, Xancanyan Beriyanı təmin etmirdi. Ona görə də Beriya Xancanyanın ölümündən sonra, əvvəlcə birinci katib kimi, təsdiq edilməsində Qayk Amatuniniyə köməklik edir, Qayk Amatuni 1937-ci ildə represiyaya məruz qaldıqdan sonra onun yerinə Beriya Ermənistan KP MK I katibi vəzifəsinə Qriqori Arutinovun təsdiq olunmasına nail olur.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, 1953-cü il iyul plenumunda o da Beriyanı ittiham atəşinə tutur, lakin onu Bağırovdan fərqli olaraq partiya sıralarından xaric etmirlər və onun üzərində məhkəmə prosesi qurmurlar. Yalnız I katiblikdən onu uzaqlaşdıraraq sakit həyat tərzini davam etdirməyinə şərait yaradırlar.

Beriyanı həbs etdikdən sonra ona qarşı sürülən ittihamlarda onun pozğun həyat tərzini sürməsi göstərilirdi. Moskvadakı məlum plenumda Şatalin Beriyanın dönəmində DİN-in katibliyində rais olmuş mənşəcə erməni olan V. İ. Sarkisovun imzaladığı sənədə istinad edərək, hətta Beriyanın məşuqələrinin sayını plenum iştirakçılarının nəzərinə çatdırmışdı. Bunun nə qədər həqiqətə uyğun olub olmadığını yalnız bir neçə faktla təhlil etmək olar. Birincisi, Sarkisov Mikoyanın təklif və təhrikinə uyğun belə bir sənəd hazırlamışdı. Çünki onun fikirlərini əsaslandırmaq üçün heç bir mənbə yox idi. Məsələn, Sarkisov ifadələrində deyildi: «Beriyanın çoxsaylı qadınlarla əlaqəsi mənə məlum idi. İcazə verin mən qadınların adını çəkməyim. Beriyanın S. adlı bir vətəndaşın vasitəsilə, onun rəfiqəsi ilə tanış olur. Bu qadın bir hərbi ataşşenin arvadı idi və eyni zamanda modalar evində işləyirdi. Mən Beriyanın otağında olarkən o, Abakumova telefonla göstəriş verərək niyə o qadını hələ həbs etməmişən söyləyirdi» (B. Sokolov «Beriya» kitabından).

Deməli belə çıxır ki, Beriyanın qadınlarla əvvəlcə olubmuş, sonra isə onları həbs etdirirmiş?

Əlbəttə ki, böhtan atmaqda usta olan erməni Sarkisov nə danışdığını heç özü də başa düşmürdü.

Ona görə ki, Beriyanın Abakumov arasında dərin ziddiyyət var idi. Birincisi, V.S. Abakumov Beriyanı deyil, birbaşa Stalinə tabe idi. İkincisi V.Ş. Abakumov vaxtı ilə Beriyanın Xalq Daxili İşlər Komissarlığında müavini olmuşdu.

20 iyul 1941-ci ildə Xalq daxili işlər komissarlığı ilə Xalq təhlükəsizlik komitəsi birləşdirilir və Beriyanın bu orqanın başında durmaqla Dövlət müdafiə şurasının üzvü olur. Lakin Abakumov o dövr üçün SSRİ tarixində yeni yaradılmış çox böyük səlahiyyətlərə malik «SMERŞ» dövlət xüsusi şöbələri idarəsinin rəhbəri təyin edilir. Bu dövrdən başlayaraq Abakumovun bir-başa Stalinlə ünsiyyəti başlayır və o, az bir vaxtda liderin etimadını qazanır. Əlbəttə bu hal Beriyanı qıcıqlandırır.

Sonralar Beriyanın Abakumov arasında ikincinin tam məğlubiyyətinə qədər təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik etmək uğrunda mübarizə gedirdi. Elə bu səbəbdən də, Beriyanın yaxınlığı ilə seçilən kadrlar, o cümlədən, Bakıdan Moskvaya XDTK məsul vəzifəyə gətirilən Y. Sumbatov-Topuridze Abakumovun təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik etdiyi zaman vəzifədən kənarlaşdırılmışdı.

Ona görə də Sarkisovun sözündə heç bir məntiq yox idi. Əslində Abakumov Beriyanın haqqında elə belə faktlar axtarırdı ki, kompromat kimi istifadə edib, onu Stalinin qəzəbinə düşürsün.

Kitabın məsələsi isə plenumda süni surətdə formalaşdırılmış fikir idi. Belə ki, 1935-ci ildə «Bölgəvi təşkilatlarının Zaqafqaziyada tarixinə aid sualları» kitabı L.R. Beriyanın müəllifliyi ilə çapdan çıxır. Beriyanın etiraf edir ki, Tiflisdən Marks-Engels-Lenin institutunun 20 əməkdaşı ona materialları toplamaqda kömək ediblər. Sadəcə imperiya adeptlərinin sənarisində «kitab» məsələsi olduğuna görə onlarda Beriyanın haqqında plagiat obrazı formalaşdırılır və hətta kitab üçün bu məruzələri

hazırlayan 20 əməkdaşdan biri olan Ernest Bediyanın guya bu kitabın müəllifi olduğunu iddia edirlər. Ona görə də yenidən Əmirxanyanın çıxışına qayıtsaq görərik ki, o, Bağırova «Mərkəzi Komitənin Beriyanın ifşa edilməsində artıq sizin köməyinizə ehtiyacı yoxdur» deməklə sanki erməni-siyasi elitesinin mövqeyini bildirir. O, bu sözlərlə Bağırovu Kremlin rus-siyasi klanın yırtıcı caynaqlarının altına itələyirdi. Əmirxanyanın çıxışı zamanı daha da azğınlaşaraq deyirdi: Siz həmişə Beriyanın qalxanının altında gizlənməmişdiniz! Siz Respublikada hamıya öz iradənizi diktə edirdiniz! Siz həmişə deyirdiniz ki, Moskvaya göndərilən istənilən şikayət ərizəsinin qarşısını ala bilərsiniz və Beriya adlı «kozırdan» xalqa, partiya qarşı istifadə edirdiniz! Siz Respublikanın siyasi aktivinə hədə-qorxu gəlirdiniz!

Artıq bu hücumlara dözə bilməyən M.C. Bağırov Əmirxanyanın iki dəfə sözünü kəsərək deyir:

«Bir dəqiqə dayanın, söyləyin görək kimə Moskvaya, mənim haqqımda mənfəi nə isə yazmağa imkan verməmişəm, iftiralarıma son qoyun və mənə konkret cavab verin. Mən kimə hədə-qorxu gəlmişəm? Üzümü plenum iştirakçlarına tutub deyirəm, indiyə qədər mən kimi təhqir etmişəm?»

Əmirxanyan birdən qarşısında zəhmli Bağırovun cüssəsini gördükdə çıxışının əvvəlində söylədiyi fikri bir qədər inkar edərək deyir:

«Mən demirəm ki, siz hədə-qorxu gəlirdiniz. Mən deyirəm ki, siz Beriyanın köməkliliyindən istifadə edirdiniz».

Əmirxanyan birdən başa düşür ki, o, mövqeyini tez dəyişməklə ssenaridən kənara çıxıb.

Yenidən o, Bağırovu hədəf seçərək, Sov. İttifaqı KPMK-nın Bakı plenumundakı nümayəndə heyətinin üzvü N.İ. Şubinə yaltaqlanaraq deyir:

«Yoldaşlar, Sov. İttifaqı KP MK-nın nümayəndəsi yoldaş Şubin Bakıya gəlmişdi. Mən yoldaş Şubinlə Naxçıvan Muxtar Respublikasında bir faktı yoxlamağa getdim. Söhbət Naxçıvan Muxtar Respublikasının II katibi Hacıyevin maliyyə fırıldaqlarından gedirdi. Büro iclasından sonra yol. Şubin Moskvaya getdi və mən də bir neçə müddət Bakıdan kənarda oldum. Mən Bakıya qayıtdıqda şahidi oldum ki, büronun onun vəzifəsindən azad edilməsi barədə qərarına baxmayaraq, Hacıyev yenə də öz vəzifəsini icra edirdi (Sonralar artıq SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin məsələyə müdaxilə etməsindən sonra Hacıyev həbs olunur - A.M.). Bu faktdan sonra Bağırov Azərbaycan kommunistlərinə yol. Şubinə müraciət etməyi məsləhət görmürdü». Bu sözlərdən sonra Əmirxanyanın simasızlığından heyrətə gələn plenum iştirakçıları arasında böyük səs-küy yaranır. Yerlərdən Əmirxanyanın üstünə qışqıraraq:

«Yalan danışsınız, siz deyə bilərsinizmi bu sözləri kim deyib».

Qəlbi zəhərlə dolu olan, rəngi ağarmış Əmirxanyan: «Mən nə bilirdim, onu dedim» deyərək vəziyyəti gərginləşdirməmək üçün tribunadan ayrılır.

Plenumun bəzi azərbaycanlı iştirakçılar da Bağırovu tənqid atəsinə tutmuşdurlar. Sual olunur? Axı plenum iştirakçılarının böyük əksəriyyəti

Bağirovun özünün irəli çəkdiyi kadrlar idi. Bəs niyə görə Bağirov şəhinə yüksək fikir söyləyən bu kadrlar mövqelərini ani olaraq dəyişirlər. Sözsüz ki, bu quruluşun bəlası idi. Bağirovu respublikada apardığı represiyalarda ittiham edənlər bir məsələni yaddan çıxarmamalıdır ki, bu Kremlin apardığı siyasətin yerlərdə icrası idi və bu plenumda da M.C.Bağirova ittiham edən vəzifəli şəxslər yenidən Kremlin sifarişini həyata keçirirdilər.

1953-cü il 13 iyul plenumunun axşam iclasında M.C.Bağirov vəziyyətin çıxılmaz olduğunu başa düşərək yenidən söz almaq istəyir. Sözsüz ki, burada plenum iştirakçılarının və xüsusən azərbaycanlı kommunistlərinin böyük əksəriyyətinin M.C.Bağirova olan hörməti bir daha üzə çıxır.

Bağirov istər Moskvadakı, istərsədə Bakıdakı plenumda ona qarşı hazırlanan məruzələrdə A.Mikoyanın redaktəsini hiss edirdi. Mikoyanın keçmiş Bağirova gözəl bəlli idi. Ona görə də M.C.Bağirov plenumdakı ikinci çıxışında üstüörtülü şəkildə Mikoyana xəbərdarlıq göndərir. O, çıxışında qeyd edirdi:

«Burada yoldaşlar məndən Beriyanın Müsavat əks kəşfiyyatındakı fəaliyyəti barədə faktlar istəyirlər. Mənim çox çətinliklə yadıma sala bildiyim bir faktı sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirdim. Ancaq müəyyən adları çəkmə bilməyəcəm. Bu adları yalnız Sov. İttifaqı KP MK-nın rəyasət heyətində söyləyə bilərəm. 1918-19-cu illərdə burada Zaqafqaziyada amerikan general-qubernatoru Naxçıvanda oturan zaman Bakıda işə istiləçilər bir-birlərini əvəz edirdilər. İtalyanlar, almanlar, türklər və ingilislər Bakını istila etdikləri zaman öz kəşfiyyatlarını işə salırdılar. Buranı tərk etdikdən sonra da onların kəşfiyyat şəbəkələri fəaliyyətlərini dayandırmırdı. Mən dünəndən fikirləşirəm ki, necə ola bilər ki, partiya xətti ilə əks kəşfiyyatda fəaliyyət göstərməyini Beriya şəxsi vəzifəsində qeyd edir. Dünən burada Partiya tarixi institutundan yoldaş Zevin Beriya haqqında arayışı oxudu. Fikir verin, Beriyanın Kommunist Partiyasına qəbul olunması təklifini ifşa olunmuş düşmən Sarkis edir. Yoldaşlar, 1937-ci ildəki prosesləri yadınıza salın. Bu proseslərdən aydın olur ki, vaxtilə burada S.M. Kirovdan sonra Respublikaya rəhbərlik etmiş L.Mirzoyan 1918-ci ildə ingilislərin agentura şəbəkəsinin əlaqələndirici şəxslərindən olmuşdur.»

M.C. Bağirov çox gözəl başa düşürdü ki, onun çıxışının stenoqraması ilə Sov. İttifaqı KP MK-nın rəyasət heyətinin üzvləri və xüsusən Mikoyan tanış olacaq. Bağirov çıxışını daha da sərtləşdirərək qeyd edir:

«Mirzoyanın dəstəsini Qazaxıstanda məhv etdikdən sonra Bakıda qoca qurd menşevik Roxlin peyda olur, Stalinlə mənim adıma ərizə ilə müraciət edir. O, bu müraciətdə özü haqqında məlumat verir. Azərbaycanlıların məsəli var «Göydə axtarırdım, yerdə tapdım» və istintaq zamanı biz ondan ingilislərin məxfi agentləri haqqında kifayət qədər məlumat aldığımız. Bir neçə ay bundan əvvəl, daha dəqiq desək hələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyətindən əvvəl ingilislər tərəfindən ələ alınmış agentləri həbs etdik. Yoldaşlar, nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, ən qədim və ən

təcrübəli kəşfiyyatçılar ingilislərdir. Onlar insanı gənclik və hətta uşaqlıq illərindən agent kimi ələ alırlar».

Bağirov Mirzoyanın, Roxlinin adını ingilislərlə hallandırmaqla Mikoyana «siqnallar» ötürürdü. Bağirov çıxışında 6 ay əvvəl tutulmuş ingilis agentinin adını çəkməklə üstüörtülü hansısa mətləbdən xəbər verirdi. Əslində hadisələr 6 ay əvvəl 1952-ci ilin oktyabr Sov. İttifaqı KP pleniumunda başlamışdı.

Bu pleniumun stenoqraması iştirakçılardan biri olan və o vaxtlar Kursk vilayət partiya komitəsinin I katibi olmuş L. N. Yefremovda saxlanılıb.

Stalin çıxışına köhnə qvardiyanı tənqid atəşinə tutaraq başlayır:

«Yoldaşlar, sual oluna bilər ki, niyə biz tam inandığımız bir neçə dövlət və partiya xadimlərini məsul vəzifələrdən azad etdik. Biz Molotovu, Kaqanoviçi, Vorosilovu və digərlərini nazir vəzifələrindən azad etdik. Sual oluna bilər, niyə? Nazir işi əsl zəhmət sevnə və böyük enerji tələb edən işdir. Bu işi görmək üçün əvvəlcə biliyin, peşakarlığın və sağlam olmağın vacibdir. Ona görə də enerji və qüvvə ilə zəngin olan yeni nəslin məsul vəzifələrlə təmin olunmadığında biz onlara köməklik göstərməliyik.

Bununla belə bizim bəzi partiya xadimlərimizin səhv hərəkətlərinə də göz yummaq olmaz. Mən yoldaş Molotovla, Mikoyanı nəzərdə tuturam.

Molotov partiya işinə sadıq yoldaşlardan biridir. Lakin bu xüsusiyyət onun bağışlanılmaz səhvlərinə haqq qazandıra bilməz. Yoldaş Molotov Xarici İşlər Naziri olaraq ingilis səfiri ilə görüşdə bizim ölkəmizdə burjua qəzet və jurnallarının çap olunmasına razılıq vermişdir. Sual oluna bilər niyə? Məgər Molotov başa düşmür ki, burjuaziya bizim sinfi düşmənimizdir. Bu qəzetlərin çapına razılıq verməklə o başa düşmür ki, sovet cəmiyyətinin dünya görüşünü dəyişdirərək kommunist ideologiyasının zəifləməsinə, onun əvəzinə isə burjua ideologiyasının güclənməsinə köməklik edir. Bu Molotovun birinci siyasi səhvi. Yaxud yoldaş Molotovun Kırımın yəhudilərə verilməsi barədə təklifi bizə nəyin hesabına başa gələ bilər? Bu təklif Molotovun bağışlanılmaz, kobud səhvlərindəndir. Hansı əsasla Molotov belə bir təklif irəli sürür. Bizdə yəhudilərin avtonom respublikası mövcuddur. Məgər bu azdırmı? Yoldaş Molotov, yəhudilərin Sovet Kırımında muxtar respublika yaratmaq niyyətlərinə vəkillik etməməlidir. Bu, yoldaş Molotovun ikinci böyük səhvi.

Yoldaş Molotov həyat yoldaşına o qədər hörmətlə yanaşır ki, biz siyasi bürodə hər hansı bir qərar qəbul etdikdə ilk olaraq bu qərar haqqında məlumatı yoldaş Jemçujina alır. Belə çıxır ki, siyasi büronu Molotovun həyat yoldaşı Jemçujina və onun dostları ilə çox gizli tellər bağlayır. Bu dostlara isə inanmaq olmaz. Aydınır ki, siyasi büro üçün bu hərəkətlər yol verilməzdir. (Nəzərə alaq ki, bu pleniumda Stalinin təklifinə əsasən siyasi büro əvəzinə, Sov. İttifaqı KP MK-nın rəyasət heyəti təşkil olunur - A.M.).

Yoldaşlar, indidə Mikoyan haqqında bir-neçə kəlmə söyləmək istədim.

Fikir verin, yoldaş Mikoyan kəndlilərin istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarına görə dövlətə verəcəyi rüsumları artırmamağı təklif edir.

Axı bu Anastas Mikoyan kimdir? Burda aydın olmayan nə var?

Ona görə də Mikoyanın mövqeyi ilə biz razılaşa bilmərik».

Mikoyan tez tələm-tələsik tribunaya çıxaraq Stalinin toxunduğu məsələyə aydınlıq gətirir.

Stalin Mikoyanın sözünü kəsərək:

«Fikir verin, yeni Frunkin peyda olub (Buxarinin-iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi - A.M.) belə prinsipial məsələdə Mikoyan özü də azıb, bizi də azdırmaq istəyir».

Sözsüz ki, Stalinin bu formada Molotov və Mikoyana etiraz etməsi, artıq bu şəxslərin siyasi karyeralarının sonluğundan xəbər verirdi. Stalin dövründə isə siyasi karyeranın sonu fiziki cəhətdən məhv olmaq demək idi. Belə ki, artıq 1953-cü ilin yanvarından təhlükəsizlik orqanları Molotov və Mikoyana qarşı ardıcıl fəaliyyətə başladılar.

O vaxtlar SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Naziri Semyon Denisoviç İqnatev idi. Siyasi bürodakı bölgədə bu orqana Beriya kuratorluq edirdi. İqnatevdən əvvəl bu vəzifədə çalışmış Abakumovun həbsindən sonra güc strukturlarının rəhbərləri Beriyanı daha çox qorxmağa başladılar. S.D.İqnatev partnomekultura işçisi olduğundan xüsusi xidmət orqanlarında qeyri-peşəkar idi. Ona görə də o, ciddi əməliyyat planlarını yalnız L.R. Beriya ilə razılaşdırdıqdan sonra həyata keçirirdi.

1953-cü ilin yanvarın sonunda Molotovun arvadı P.S. Jemçujina Moskvaya gətirilir və «həkimlərin işi» ilə onun əlaqəsini araşdırmaq üçün istintaq başlayır. Səs-küylü «həkimlər işi»nə gəldikdə isə bu, bir qrup həkimlərin liderə qarşı törədilə biləcək sui-qəsdə günahlandırılaraq həbs olunmasından ibarət idi. Əgər biz bu həkimlərin milli mənsubiyyətinə nəzər yetirsək əksəriyyətinin yəhudilərdən ibarət olduğunu görə bilərik. 1953-cü ilin fevralında Molotovun müavini və SSRİ-nin Britaniyadakı keçmiş səfiri İ.M. Mayskini həbs edirlər. Həmçinin SSRİ-nin Londondakı diplomatik korpusunun 3 əməkdaşı da həbs olunur. Bütün bu həbslər Molotovla Mikoyana qarşı yönəldilə biləcək ittihamların əsasını formalaşıdırı biləcəkdə.

Bəs niyə Stalin Mikoyanı da Molotovla bərabər həbs etmək istəyirdi. Belə ki, 1918-ci ildə Mikoyan 26 Bakı komissarları ilə birlikdə həbs olunmuşdu. Lakin nədənsə o, ingilislərin güllələdiyi komissarlar içərisində yeganə sağ qalan şəxs olmuşdu. Bəzi şayələrə görə Mikoyanı daşnaqlar Aşqabaddakı Eser hökuməti ilə danışıqlar apararaq xilas etmişdilər, lakin istintaqçıların versiyasına görə isə Anastas İvanoviç nəinki daşnak olmuşdur, o, ingilislər tərəfindən ələ alınmış bununla da güllənməkdən yaxa qurtara bilmişdi.

Artıq hazırlanan istintaq materiallarına görə, ingilislərin xeyrinə şpionluqda ittiham edilən Mikoyan, Molotovu ələ alaraq Londona işləməyə sövq etmişdi. Çox güman ki, Bağırov Roxlinin və altı ay əvvəl həbs olunmuş ingilis agentinin adını

çəkməklə onun Mikoyanın ingilislər tərəfindən ələ alınmağından xəbəri olduğunu erməni başbiləninə sətiraltı bildirmək istəyirdi.

Lakin Stalinin ölümü bu istintaqı yarımçıq qaldı. Ancaq Beriya-Bağirov birliyi Kremldə siyasi hakimiyyəti ələ ala bilsəydilər çox güman ki, Mikoyan və Molotov üzərində böyük məhkəmə prosesi qurulacaqdı. Bağirovun Beriya ilə bərabər həbs olunmamağının yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərindən başqa digər mühüm bir səbəbi də vardı. Bu da Mikoyanın həqiqətən də onun keçmişi ilə əlaqədar məxfi sənədlərin Bağirovun əlində ola biləcəyindən çox ehtiyat etməsi idi. Ona görə də bir il azadlıqda olması və yeni bir vəzifəyə təyin edilməsi Mikoyana vaxt udmaq üçün lazım idi. Mikoyan öz xəfiyyəçiləri vasitəsilə tam əmin oldu ki, Bağirov da onun ingilislərə işlədiyini təsdiq edən bir sənəd yoxdur. O, artıq Bağirovun həbsini Xruşşov vasitəsilə təşkil etdirdi. Bağirov istintaqda, həbs olunmuş ingilis agentinin ifadələrinə əsaslanaraq Mikoyanın ingilislərə işlədiyini qeyd edirdi. Lakin M.C. Bağirovun əlində Bakıda həbs olunmuş ingilis agentinin ifadələrindən başqa heç bir sənəd yox idi. Həmçinin də artıq, 1955-ci ildən Siyasi hakimiyyətdə möhkəmlənməyə başlayan Xruşşovun Malenkov və Kaqanoviçin siyasi səhnədən kənarlaşdırılmasında Sov. İt. KP MK-nın rəyasət heyətində Mikoyanın köməyinə ehtiyac vardı. Ona görə də M.C. Bağirovun istintaq zamanı Mikoyan barədə verdiyi ifadələrə Xruşşov siyasi rəng verməkdə maraqlı deyildi. Qayıdaq plenuma hadisələrin bu cür cəryanı Kreml emissarını heç cür razı sala bilməzdi ona görə də M. C. Bağirov nüfuzunu sındırmaq üçün Teymur Quliyev irəli verilir .

Teymur Quliyevin çıxışı:

- “Yoldaşlar Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin yoldaş Malenkovun plenumunda Beriyanın dövlət və partiya əleyhinə apardığı fəaliyyət barədə məruzəsini dinlədik.

Plenumda Beriyanın MK-nın tərkibindən azad etmək, kommunist partiyası sıralarından xaric etmək sovet və kommunist partiyasının düşməni kimi məhkəməyə verilməsi barədə qərar alındı.

Bütün bizim partiya və sovet xalqı Beriya ilə əlaqədar olan bu qərarı yekdilliklə və vaxtında atılmış bir addım kimi qəbul etdi.

Son 4 ay ərzində MK-nın Prezidiumunun ardıcıl və səlis fəalliyəti nəticəsində, bu avanturistin əsl simasını üzə çıxardı. Əvvəllər o, antipartiya və antidövlət fəaliyyətini məxfi və gizli apararaq əsl simasını maskalaya bilirdi. Sonralar isə həyasızlaşaraq əsl simasını biruzə verdi.

İndi başa düşürük ki, Beriya kənd təsərrüfatı sahəsində təxirəsalınmaz qərarların həyata keçirilməsini tormozlayaraq ölkəmizdə ərzaq təhcizatını çətin vəziyyətə salmağa çalışmış.

Beriyanın ən dəhşətli cinayətlərindən biri isə çoxmillətli sosialist dövlətimizin əsası olan SSRİ xalqları arasındakı dostluğu pozmağa çalışmasıdır.

Onun əsas məqsədi antoqonizm toxumunu səpərək Sovet İttifaqı xalqlarının birliyinin möhkəmliyinə zərbə vurmaq və bu istiqamətdə antoqonizm toxumlarını səpməkdir. Bu məqsədinə çatmaq üçün Beriya ittifaq respublikalarında milliyətçilik elementlərini aktivləşdirərək və onların fəaliyyətini Sovet dövlətinin əleyhinə çevirməkdən ibarət olub.

Həyasızlaşmış və həddini aşmış, özünü idarə edə bilməyən Beriya insanlarla heç bir normaya sığmayan münasibət göstərirdi.

Bu çirkin əməllərini həyata keçirmək üçün o, özü ətrafına ona yaxın adamları toplayırdı. Daxili İşlər Nazirliyin ələ keçirən kimi Dekanozovu, Kabulovu Tiflisə, Milşteyni isə Ukraynaya göndərərək öz planlarını həyata keçirməyə çalışırdı.

Hansı ki, onların bir çoxu daxili işlər orqanından dəfələrlə qovulmuş və işə edilmişlərdi, onlardan bir neçəsini mən şəxsən tanıyıram. Bir mənalı şəkildə kütbeyin, səviyyəsiz Dekanozov Tiflisdə çekist kimi işləyərkən müqavimətsiz quldurlara təslim olduğuna görə, hafizəm məni aldatmırsa Zaqafqaziya fəvqalədə komissiyasının əmrinə əsasən işdən azad olmuşdu."

Ancaq belələri Beriyyaya lazım olduqları üçün onlar yenidən irəli çəkilməyə başlanıldı.

Teymur Quliyev çıxışı zamanı uzun uzadı Beriyanı tənqid etdikdən sonra M.C.Bağirova qarşı hücumu keçməyə başladı.

«Yoldaşlar burada M.C.Bağirov çıxış edərək çox ciddi məsələlərə yüksək səslə cavab verməlidir. Burada bu məsələlərə yoldaş Mir Teymur Yaqubov da toxundu. Belə ki, yoldaş Malenkovun replikasına yoldaş Bağirov ağıllı və aydın bir cavab vermədi.»

M.C.Bağirov Teymur Quliyevi sakitləşdirmək üçün yerindən səslənir:

- «Düz deyirsiniz»

Lakin Teymur Quliyev elə təlimatlandırılmışdı ki, çıxışını daha da sərtləşdirdi.

- «Nəinki, cavab vermədi, öz cavabında yoldaş Malenkovu cavab üçün Beriyanın yanına göndərdi.

Mən M.C.Bağirovu on illərdir ki, tanıyıram, ancaq bu insan Plenumda özünü dəhşətli bir şəxs kimi təqdim etdi. Şəxsən mən çox heyifləndim ki, bizim partiya təşkilatımız bu şəkildə MK-nın plenumda təqdim olunur».

Bu vaxt iclasa sədrlik edən M.T.Yaqubov Kremlin təmsilçisi SOV.İttifaqı KP MK-nın katibi Pospelovun gözü önündə mövqesizlik göstərməmək üçün tələm-tələsik Teymur Quliyevin sözünü yerindən təsdiq edir:

- «Düz deyirsiniz yoldaş Quliyev».

Bu səhnəni görəndə M.C.Bağirov keçmiş silahdaşlarına xəbərdarlıq etmək üçün yenidən üstü örtülü və ironik «düzdür» sözünü uca səslə yerindən səsləndirir.

Ancaq Quliyev özünün də istəmədiyi oyunu davam etdirməyə məcbur idi. O öz çıxışını davam edərək qeyd edirdi:

- «Yoldaş Bağırov mən bu məsələlər barədə laqeyd danışa bilmərəm.»

Yenidən M.C.Bağırov yerindən üstü örtülü şifrlərlə dolu fikrini səsləndirir:

- «Mən nə isə deyirəm ki?»

Əlbətdə uzun illər təhlükəsizlik orqanlarında işləmiş Teymur Quliyevə M.C.Bağırovun bu ehyamlı sözlərini anlamaq o qədər də çətin deyildi.

Ona görə də Teymur Quliyev bu ehyamdan sonra çıxışını yumşaldaraq davam edirdi:

- «Bu insan (M.C.Bağırovu nəzərdə tutur - A.M.) on illərdi bizim gözümlərin qabağındadır. O kiminləsə nə danışardısa nə deyərdisə hər şeyi ətraflı bizə danışardı. Biz ondan nümunə götürürdük, ondan öyrənirdik».

Bu an Teymur Quliyev Xruşovun emissarı Pospelovun narazı üzünü görərək yenidən çıxışını sərtləşdirərək deyir:

«M.C.Bağırov burada bir sifəti, plenumda isə digər bir sifəti vardı. Mənim şahid olduğum səhnəni M.C.Bağırov Moskva plenumunda inkar etdi. Belə ki, o bizim yanımızda Beriyaya zəng etdi, ancaq plenumda ona bu barədə sual verildikdə belə bir zəngin olmadığını dedi.

Mən soruşuram yoldaş Bağırov niyə Moskva plenumunda, Siz başqa bir adam idiniz. Mən bunu ürək ağrısı ilə sizdən soruşuram.

Ona görə qeyd edirəm ki, Mərkəzi Komitə ölkəmizin məsuliyyətli anında düzgün olaraq M.C.Bağırova etimad göstərmir.

Yaxşı başa düşürəm 2-3 gün gərgin bir atmosferdə insan özünü itirə bilər. Ancaq sonradan özündə qüvvət taparaq partiyaya kömək etmək olardı. Ancaq siz Beriyanın keçmişi barədə heç bir şey yadınıza sala bilmirsiniz.

Bax bu dəhşətlidir!

Mən bu gün özümdə cəsarət tapıb deyirəm, biz sizin avtoritetinizin həmişə basqısı altında olmuşuq.»

Bu zaman M.C.Bağırov Teymur Quliyevin onun mövqeyinə yaxınlaşdığını görərək yerindən: «Düz deyirsiniz» deyir.

Zalda canlanma baş verir. Sanki, hamı yenidən M.C.Bağırovun rəhbərlik illərində olduğu plenum və iclasların atmosferasına qayıdır.

Bir anlıq zalda qeyri-müəyyənlik hökm sürür. İllərlə bundan çətin vəziyyətlərə düşmüş və bu çətin vəziyyətlərdən çıxmış M.C.Bağırovun «vurulacağına» heç kim inana bilmirdi. Böyük əksəriyyət M.C.Bağırovun bu vəziyyətdəndə çıxacağına inanırdı. Zalda səs-küy artır Pospelovun işarəsi ilə iclası idarə edən M.T.Yaqubov Teymur Quliyevdən çıxışını davam etməsini xahiş edir. Rəngi ağarmış və özünü itirən, qorxudan ağzı quruyan Teymur Quliyev səhv etdiyini başa düşür, bir stəkan su içdikdən sonra tərini silərək çıxışını davam etməyə çalır.

«Yoldaşlar, mən bilmirəm düz deyirəm və ya səhv edirəm, ancaq mənə elə gəlir ki, biz həmişə təzyiq altındaydıq.

Bu zaman M.C.Bağirov yerindən söylədiyi replikası ilə biçərə Teymur Quliyevi əməlli silkələyir:

M.C.Bağirov - «Niyə onda bu barədə yuxarılara yazmırdın?»

Özünü itirmiş Teymur Quliyev bu dəfə də Kreml tərəfində bağlışlanılmaz səhvə yol verərək, deyir:

- «O, vaxt demirdim indi deyirəmdə».

Bundan sonra o, öz «çıxışının» sonrakı hissəsində M.C.Bağirovun adını çəkməyə ehtiyat edərək ümumiyyətlə artıq ona toxunmur.

Lakin sonralar bu stenoqramalar Moskvada, Xruşov, Malenkov, Mikoyan, Molotov tərəfindən oxunduqdan sonra M.C.Bağirova qarşı zəif çıxış etdiklərinə görə M.T.Yaqubov, T.Quliyev və Nəzər Heydərovun vəzifdən uzaqlaşdırmalarına qərar verilir. Bu qərarın verilməyində də sözsüzki İmam Mustafayevində «xidmətləri»də misilsizdir. Altıncı plenumdən sonra AKP MK-nın və BK KP-nin 20 iyulda növbəti VII plenum çağırılır. M.C.Bağirov siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və Respublikanın yeni rəhbərliyi tələsik Xruşovun gözündə etimad qazanmaq üçün bir daha respublikanın keçmiş rəhbərinin ünvanına ittihamlarla dolu plenuma başlayır. Artıq bu plenumda Toparidze-Sumbatovun partiya sıralarından çıxılması məsələsi də müzakirəyə qoyulur və həmçinin bu plenum M.C.Bağirova qarşı daha kəskin çıxış edənlərin vəzifə bölgüsünə çevrilir.

Plenumda M.C.Bağirov öz vəzifəsindən azad olunur və üç gün sonra onun şəxsi işi Sovet İttifaqı KP MK-nın sərəncamına göndərilir.

Bakıdakı plenum başa çatdıqdan sonra Azərbaycan ictimayətinin və ziyalıların plenuma və M.C.Bağirova qarşı olan hücumlara münasibəti birmənalı olmamışdı. Məsələn, bu 1953-cü il 18 sentyabrında Azərbaycan daxili işlər naziri Quskovun Azərbaycan KPMK-nın birinci katibi Yaqubova göndərdiyi məxvi məktubda özünü biruzə verir.

Ф. 1. оп. 39, д. 181

Сов. Секретно.

Секретарю ЦК КП Азербайджана

Товарищу Якубову Т.А.

В Москве, на совещании работников искусства находились представители Азербайджанской ССР. По сообщению МВД СССР, в беседе с источником на квартире режиссера Фрида, представители Азербайджанской ССР по поводу событий, связанных с освобождением от работы т. Багирова, высказались следующим образом:

Композитор Ниязи

«Если бы наша седая гвардия была менее дисциплинирована, она бы не пошла бы на поводу у т. П.Н. Поспелова и ему бы (т. П.Н. Поспелову) пришлось уезжать из Баку на велосипеде, ему бы никто железнодорожный билет не продал бы».

Кинорежиссер Исмаилов

«Так легко Багирова со счетов сбросить не удастся. Багиров для бакинцев был и будет Багировым. Обвинение т. П.Н. Поспелова необоснованное. Багиров всегда выступал против злословия в свой адрес».

Кино-режиссер Таги - заде

«Багирова можно снять, но без Багирова не будет в стране нефти, без Багирова не будет Баку. Багирова восстановят».

Сообщаю Вам для сведения.

Министр Внутренних Дел
Азербайджанской ССР   Гусков.

Məhz bununla əlaqədar olaraq 1954-cü ilin 12 fevralında AKP-nin XX qurultayı çağırılır və bu qurultay Kreml qarşısında öhdəliklər götürən İmam Mustafayevin triumfu ilə tarixdə iz qoyur. Fevral ayının 12-dən 16-dək Azərbaycan Kommunist partiyasının XX qurultayı keçirilir. Qurultay Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan Fevral ayının 12-dən 16-dək Azərbaycan Kommunist partiyasının XX qurultayı keçirilir. Qurultay Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan.

SSR Nazirlər Sovetinin, bir çox partiya və sovet orqanlarının işində böyük nöqsanlar və səhvlər olduğunu, respublikada təsərrüfatın və mədəni quruculuğun bir sıra sahələrinin xeyli geri qaldığını qeyd edirdi.

Əsasən Bağırovu tənqid atəşinə tutanlardan Sov. İKP MK yanında MELSI Azərbaycan filialının direktoru Zevin və şair Səməd Vurğun qeyd edirdilər ki, Bağırov öz kitabçaları ilə özünü hər vasitə ilə şöhrətləndirməyə çalışır, bu kitablarda səhvlər və təhriflərə yol verirdi. Onlar göstəridilər ki, hər cür ideoloji səhvlərə və təhriflərə qarşı barışmaz mübarizə aparmaq, Azərbaycan xalqının tarixinə və Azərbaycan partiya təşkilatının tarixinə aid məsələlərin düzgün işıqlandırılmasına ciddi fikir vermək lazımdır.

Naxçıvan vilayət partiya komitəsinin katibi Əsgərov Azərbaycan KP MK katibi Səmədov, yazıçı Süleyman Rəhimov, Lənkəran rayon partiya komitəsinin katibi Allahyarlı, Azərbaycan KP MK partiya, həmkarlar ittifaqı və komsomol orqanları şöbəsinin müdiri Əfəndiyev, əskəri hissə kommunistlərinin nümayəndəsi Filyaşkin, Sumqayıt şəhər partiya komitəsinin katibi Hüseynov, Azərbaycan SSR Baş mətbuat müdirliyinin rəisi Sultanova, Kirovabad şəhər partiya komitəsinin katibi Mehdiyev qeyd edirdilər ki, Azərbaycan KP MK-nın keçmiş birinci katibi Bağırov tərəfindən uzun illər yaramaz və partiyaya zidd rəhbərlik üsulu tətbiq edilib. Bağırov partiya metodlarını inzibatçılıqla əvəz edir, partiya rəhbərliyinin ali prinsipi olan kollektiv rəhbərlik prinsipini kobud surətdə pozur, aşağıdan tənqidi hər vasitə ilə boğur, çox mühüm məsələləri təkbaşına, həm də bir çox hallarda yanlış həll edirdi.

Bağırov kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsində partiya prinsiplərini kobud surətdə pozur, bir çox hallarda adamları məsul işə şəxsən özünə sədaqət və dostluq prinsipinə görə irəli çəkir, namuslu və partiyaya sədaqətli işçiləri isə hörmətdən salırdı, yeni kadrların, xüsusən ziyalıların yetişməsinə etinasızlıqla yanaşırdı.

Bu nöqsanların və səhvlərin aşkara çıxarılmasında Sov. İKP MK iyul plenumunun qərarları çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan partiya təşkilatları, Beriyanın işindən siyasi ibrət dərsləri almaq lazım gəldiyi haqqında MK plenumunun göstərişini rəhbər tutaraq, respublikanın partiya rəhbərliyi metodlarında Bağırovun ciddi səhvlərini və partiya həyatında qeyri-normal halları aşkara çıxarmışlar.

Sonra növbə 1953-cü ilin iyul plenumda M.C.Bağırovu daha zəif tənqid edən və N.S.Xruşsova onları Bağırovun yaxınları kimi hədəf göstərən İ.Mustafayevin «hücum korpusu»nun Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Yaqubov və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Quliyevə qarşı çıxışlarına start verilir. Çıxışlarda qeyd edirdilər; Yoldaş Yaqubov Azərbaycan KP MK bürosunun və aparatının işinə rəhbərliyi təmin etməyi bacarmamış, köhnə, yaramaz iş metodlarını aradan qaldırmaq üçün tədbir görməmişdir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti öz işlərini Sov. İKP MK-nın iyul və sentyabr plenumlarının qərarları əsasında yenidən qurmamışdır, nazirliklərin, zəhmətkeş deputatları Sovetləri icraiyyə komitələrinin və təsərrüfat təşkilatlarının fəaliyyətinə yarıtmaz istiqamət verir, öz qərarlarının yerinə yetirilməsini təmin etmir.

Çıxış edənlər deyirdilər ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Quliyev yoldaş MK plenumlarında və partiya konfranslarında özünün işi barəsindəki tənqiddən nəticələr çıxarmamışdır və respublikada Nazirlər sovetinin işinə rəhbərliyi təmin etməyi bacarmır.

Qurultayda qeyd edilirdi ki, Yaqubov, Quliyev və Heydərov yoldaşlar öz səhvlərini geniş və hərtərəfli tənqid etməmişlər.

Qurultay bundan sonra Yaqubov, Quliyev və Heydərov yoldaşların respublikaya rəhbərlikdə qalmalarını qeyri-mümkün hesab edir və onları Azərbaycan partiya təşkilatının rəhbər orqanları heyətinə seçmirlər.

Azərbaycan KP MK katibi İ. Mustafayev çıxışında deyirdi:

- «Respublikanın partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanları, bir çox MTS kolxoz və sovxozların rəhbərliyi Sov. İKP MK sentyabr Plenumunun qərarlarını yarıtmaz yerinə yetirir, yeni tələblərə uyğun surətdə öz işlərini yenidən qurmaqda ləng tərpənir, kənd təsərrüfatında işlərin vəziyyəti üçün lazımınca məsuliyyət hiss etmirlər.

İ. Mustafayevin çıxışındakı fikirlər Xruşşov dəsti-xəttindən xəbər verirdi.

Qurultay nümayəndələrdən «Kirpi» jurnalının redaktoru Sadıqov, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Əliyev, Azərbaycan KP MK təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri İsgəndərov, Göyçay rayon partiya komitəsinin katibi Əlizadə, Azərbaycan SSR mədəniyyət naziri Ələkbərov, Dağlıq Qarabağ vilayət partiya komitəsinin katibi Sərkisov, «Kommunist» qəzetinin redaktoru Vəzirovun və başqalarının çıxışlarında partiya-daxili işinin və ideoloji işin təşkilindəki nöqsanlar ciddi surətdə tənqid edildi.

Qurultayda həmçinin AHİŞ sədri Kərimova, nümayəndə Pliyev, Azərbaycan SSR daxili işlər naziri Quskov, Azərbaycan LKKİ MK katibi Hacıyev, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Əmiraslanov, Azərbaycan KP MK elm və mədəniyyət şöbəsinin müdiri Həsənov, Azərbaycan KP MK-nın qadınlar arasında iş aparan şöbəsinin müdiri Aslanova, Bakı şəhər Soveti icraiyyə komitəsi sədrinin müavini İsmayılov, Kür - Araz su tikintisi baş idarəsinin rəisi Bayramov çıxış edirlər. Müzakirələrdə ümumiyyətlə 49 nümayəndə çıxış edir.

Qurultay Azərbaycan KP MK-nın hesabat dövründəki işini qeyri-kafi hesab edir.

Qəbul olunmuş qurultay mövcud nöqsanları tez bir zamanda aradan qaldırmaq, bütün partiya - təşkilat işini və partiya siyasi işi kökündən yaxşılaşdırmaq, respublikada bütün təsərrüfat və mədəni quruculuq sahələrinə rəhbərliyin qüvvələndirmə məqsədi güdən tədbirlər müəyyən edir. Qətnamədə deyilir:

«Azərbaycan Kommunist partiyasının XX qurultayı Sov. İKP MK-nın böyük Kommunist partiyamızın sədaqətli dəstəsi olan Azərbaycan partiya təşkilatı Sov. İKP MK ətrafında daha sıx birləşəcək, öz işindəki nöqsan və səhvləri aradan qaldıracaq, inqilabi sayıqlığı daha da yüksəldəcək və Sovet İttifaqı Kommunist partiyası Mərkəzi Komitəsinin rəhbərliyi altında Azərbaycan kommunistlərini və bütün zəhmətkeşlərini respublikanın qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün səfərbərliyə alacaqdır».

Qurultay Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan KP Təftiş komissiyasının ön heyətini seçir.

Bu zaman «hücum korpusu» həm Yaqubov həm T.Quliyev, həm də Nəzər Heydərova qarşı yenidən işə düşür. Hərçənd həm Yaqubov həm T.Quliyev, həm də Nəzər Heydərov qurultayda M.C.Bağirovu daha kəskin tənqid etməyə çalışırlar. Hətta N.Heydərov M.C.Bağirovu aşağılayan və onu ələ salan çıxış edir lakin bu da onun köməyinə çatmır. Çünki artıq Kremldə onların aqibəti İ.Mustafayevin Xruşşova verdiyi «informasiyalara» əsasən həll edilmişdi. Qurultayın sonunda Bağirova və İmam Mustafayevin xüsusi hədəfinə gəlmiş üçlüyə (M.T.Yaqubov, T.Quliyev, N.Heydərovu) qarşı daha çox can-fəşanlıqla hücum edənlərin vəzifə bölgüsü başlayır.

Plenum İ.D.Mustafayevi Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, V.Y.Səmədovu Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi, M.Ə.İsgəndərovu Azərbaycan KP MK-nın katibi seçir.

Penum Azərbaycan KP MK bürosu heyətinə İ.K.Abdulayev, P.A.Aruşanov, A.M.Quskov, M.Ə.İbrahimov, M.Ə.İsgəndərov, İ.D.Mustafayev, S.H.Rəhimov, V.Y.Səmədov, H.Ş.Əfəndiyev seçilir.

Azərbaycan KP Təftiş kommissiyasının sədri A.Z.Tarıverdiyev seçilir.

VII HİSSƏ

M.C.BAĞIROVUN MƏHKƏMƏSİ

1953-cü ilin sonuna qədər M.C.Bağirov Moskvadakı evində həyat yoldaşı Yevgeniya Mixaylovna və oğlu Cenlə (bu adın yaranması Cəfər ilə Yevgeniya Mixaylovnanın adlarının baş həriflərindən irəli gəlir) birlikdə Sovet İttifaqı KP MK-nın təyinatını gözləyir. 1954-cü ilin yanvarında onu Kuybışev şəhərində Kuybışev neft idarəsinin kadrlar işi üzrə rəis müavini təyin edirlər. Hətta bu dövrdə Azərbaycan jurnalistləri Kuybışevə gedərək M.C.Bağirovla görüşürlər. Lakin 1954-cü ilin yazında hadisələr kəskin sürətdə dəyişilir. Belə ki, 1954-cü ilin mart ayının 13-də M.C.Bağirovu kommunist partiyaları sıralarından azad edirlər. Sözsüz ki, hadisələrin bu cür cərəyan etməsi «Ali sifarişinin» M.C.Bağirovun addım başı izində olduğundan xəbər verirdi. Artıq 1954-ci ilin sonunda onu həbs edirlər. 1956-cı ilin martında M.C.Bağirov və C.Yemelyanov X.Qriqoryan, R.Markaryan, A.Ataşiyev və T.Borşov üzərində məhkəmə prosesi qurulur. Məhkəmə prosesində M.C.Bağirovu qarşı söylənilən ittihamların böyük əksəriyyəti həqiqətdən kənar idi. Daha çox M.C.Bağirovu represiyaların təşkilində ittiham edirdilər. Onda sual oluna bilər, məgər bu represiyalar birbaşa Moskvadan xalq daxili işlər komissarlığının (kitabın əvvəlində bu göstərişi oxucuların nəzərinə çatdırılmışdır - A.M.) göstərişinə uyğun aparılmırdımı?

Xruşov Ukraynada, Artyunov Ermənistanda və o cümlədən bütün SSRİ məkanındakı rəhbərlər bu göstərişləri həyata keçirmirdilərmə? Niyə onda bu rəhbərlərə qarşı Ermənistanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Ukraynada, məhkəmə prosesi qurulmurdu (kitabda göstərilmişdi ki, ən az represiyalara məruz qalmış respublika Azərbaycan idi). Bəs niyə Azərbaycan rəhbəri müqəssirlərin ən böyüyü sayılaraq ən böyük cəzaya məhkum edilir. Bax burda, bu məhkəmənin məğzi üzə çıxır. Məhkəməyə milli rəng verməmək üçün rus və erməniləri də ittiham olunan şəxslər siyahısına daxil etdilər. İstintaq zamanı X.Qriqoryan, R.Markaryan, T.Borşov və S.Yemelyanovdan M.C.Bağirovun əleyhinə qondarma ifadələr almırdı. Qeyri azərbaycanlılarda belə arxayınçılıq formalaşdırılırdı ki, siz ifadələrinizi M.C.Bağirova qarşı yönəltməklə məsuliyyətdən yaxa qurtaracaqsınız. Bax, elə buna görə də onlar M.C.Bağirovu ləkələmək üçün sanki, bir-biriləri ilə yarışa girmişdilər.

Məhz ona görə də M.C.Bağirov məhkəmədə «məni asmaq azdır, məni güllələmək azdır, məni şaqqalamaq, dörd yerə bölüb tikə-tikə doğramaq lazımdır ki, mən inanmışam! Bu müraciətlə M.C.Bağirov öz etirazını sistemin özünə bildirdi və sonra O, bəyan edirdi ki, xalqın qarşısında vicdanım təmizdir! Bir həqiqəti nəzərdən qaçırmaq lazım deyil ki, 30-cu illərdə və 40-cı illərin II yarısına qədər Azərbaycanda güc strukturlarının rəhbərliyinin təyinatı birbaşa Moskvada həll olunurdu. Hətta M.C.Bağirov bu ermənilər ilə işləmək istəməsədə onlarla

işləməyə məcbur idi. Bu hal 40-cı illərin ortalarına qədər davam etdi. Artıq Beriyanın Kremldəki mövqeyi möhkəmləndikdən sonra M.C.Bağirov yerli kadrları güc strukturlarında yerləşdirməyə başladı. O cümlədən, A. Atakişiyev və M.T. Yaqubov da daxili işlər naziri oldu. Niyə məhz M.T. Yaqubov yox, Atakişiyev həbs olundu? Axı Yaqubov da M.C. Bağirovun kadri idi? Ona görə ki, M.T. Yaqubov M.C. Bağirova qarşı yönəldilmiş Xruşov-Mikoyan ssenarisində mühüm personajlardan birini ifa edirdi. Sənədlərlə kitabda göstərmişdim. Elə buna görə də Atakişiyevin ittiham olunan şəxslər arasında yerinin bronu çoxdan hazırlanmışdı. Stalinin ölümündən sonra daxili işlər nazirliyi ilə təhlükəsizlik komitəsi birləşdikdən sonra Yemelyanov daxili işlər naziri olur. Beriya Bağirovdan Yemelyanovu yerli kadrlarla əvəz etməyi məsləhət görürdü. Məhkəmənin niyə məhz bu heyət üzərində qurulmağı da Kremldə əyləmiş imperiya adeptlərinin istəklərindən irəli gəlirdi. Çox güman ki, bu qərarların baş məsləhətçisi Mikoyan və Molotov idi. Oxucunun gözünə ilk sataşan hal bu heyətin tam bərabər bölgüsüdür. İki azərbaycanlı, iki rus, iki erməni. M.C. Bağirovla bərabər üzərində məhkəmə qurulan bu şəxslərin hər biri müəyyən dövrlərdə Azərbaycanda güc strukturlarında rəhbər vəzifələrdə işləmişdilər. Sual oluna bilər, bütün ermənilərin havadarı nə yaxşı bu ermənilərin M.C. Bağirovla bərabər güllələnməsinə göz yummalı oldu? Bu suala yalnız erməni dünya görüşünün məntiqi ilə cavab vermək olar. Mikoyanın qalxanın altında SSRİ məkanındakı erməni «kitlərinin» qarşısında Markaryan və Qriqoryan «kilkə» kimi görünürdü. Ona görə də bu «kitləri» qorumaq üçün «kilkələrin» qurban verilməsi müqayisəyə gəlmirdi. Burada erməni yazıçısı Aleksandr Şirvanzadənin bir fikri yadıma düşür. O, qeyd edirdi:

«Ermənilərin milli dünya görüşündə belə bir xarakterik keyfiyyət vardır. Onlar ümumi erməni işi üçün hətta zaman-zaman öz içərilərindən cəllad baltası altına qurbanlıqlar göndərilər».

8-12 may 2003-cü ildə «Yeni Zaman» qəzetinin 32 nömrəli sayında «M.C. Bağirovun doprosu» məqaləsi dərc olunmuşdu. Təssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, artıq bu zamanda da M.C. Bağirov haqqında məsuliyyətsiz yazılar dərc edilir. Məqalə başdan-başa uydurmalarla doludur. Məqalədə yazılır ki, 1946-cı ildə «Tudə» partiyasının rəhbərləri ilə M.C. Bağirov görüşür və onların vətənpərvər olmaqları barədə istintaq zamanı müstəntiqə ifadə verir.

Bu fikir tam yalandır! Ona görə ki, hələ 1944-cü ildə Mir Cəfər Bağirov Stalinə göndərdiyi məktubda «Tudə» partiyasının rəhbərinin erməni olduğunu göstərərək və bu partiyanın Azərbaycan xalqını arxasınca apara bilməyəcəyini yazır (bu məktubu mən, kitabın «SSRİ rəhbərlərinin İran və Yaxın Şərq üzrə strategiyası» hissəsində vermişəm - A.M.).

Yaxud, məqalədə yazılır ki, Bakı-Batumi neft kəməri proyektini M.C. Bağirovun təşəbbüsü ilə ləğv edilmişdir. Görünür, məqalənin müəllifi bu barədə hardansa eşidib və bu faktı istintaq materialları kimi oxuculara təqdim edir. Həqiqətdə isə reallıq başqa cür olmuşdur. Belə ki, N.K. Baybakovun 1995-ci ilin 23

fevralında «Trud» qəzetindəki məqaləsində yazılır: «Müharibə illərində prespektivli layihələr haqqınla deyil, döyüş səhnələrində sovet silahlı qüvvələrinin fasiləsiz yanacaqda təmin olunması barədə daha çox düşünürdük. Ona görə ki, Həştərxandan göndərilən neft ehtiyacları ödəmirdi. Stalinqrad ətrafında ağır müharibələr gedirdi. Biz faşist təyyarələrinin atəsləri altında Kuybuşevdən Saratova neft kəməri çəkirdik. İşə başladığıda bizi bir sual düşündürürdü, boruları hardan əldən etmək?

Bu vaxt biz Bakı-Batumi neft kəmərinin borularını demontaj edərək bu borular vasitəsilə Saratovdan da Kuybuşevə neft kəmərinə çəkə bildik».

Yaxud, müəllif məqalədə qeyd edir ki, M.C.Bağirov 1931-ci ildə Stalin tərəfindən Azərbaycan K(b)P MK-nın I katibi vəzifəsinə təyin edilir və sonra yazır ki, Bağirov çar ordusunun zabiti olubmuş. Mən, (müəllif) həmin məqalə yazana xatırladıram ki, M.C.Bağirov 1933-cü ildən AK(b)P MK-nın I katibi seçilir və o heç vaxt çar ordusunun zabiti olmamışdır. Yaxşı olar ki, məqalənin müəllifi kitabda M.C.Bağirov haqqındakı, tərcümeyi-halı diqqətlə oxusun.

Məqalədə guya müstəntiqlər tərəfindən M.C.Bağirovun ünvanına söylədikləri söyüşləri müəllif tərəfindən hərfbəhərf verilməsi məni (A. M.) çox hiddətləndirdi. Axı sual olunur ki, harda görünüb ki, istənilən müttəhimin müstəntiq tərəfindən söyülsün və söyüşlər olduğu kimi istintaq protokoluna yazılsın. Ona görə də bütün mətbuat işçilərindən xahişim odur ki, bu cür məsələlərə diqqətlə yanaşsınlar və heç kimin də M.C.Bağirovu təhqir etməyə hüquqi cəhətdən əsası yoxdur.

Məhkəmə prosesi barədə danışmaq və orada olan ittihamlara münasibətimizi biz kitabın müəyyən bölmələrində bildirmişik. Ancaq yenə də bu məhkəmədə M.C.Bağirova qarşı səslənən kitabda toxunmadığımız ittihamlara münasibət bildirmək istəyirəm. Belə ki, «M.C.Bağirovun məhkəməsi» kitabında, səh. 33 - 37, 37 - 40-da qeyd edilir:

«Biz artıq göstərmişik ki, 1917-ci ildə Qubada Əlibəy Zizikskinin Bağirovdan başqa köməkçisi iri mülkədar ailəsindən olan əksinqılbaçı, müsəvat parlamentinin üzvü Qazı Əhməd bəy Məmmədbəyov idi.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra Məmmədbəyov heç bir repressiyaya uğramayıb, Mahaçqala şəhərində yaşayıb, hüquq məsləhətçisi işləyirmiş. Bağirov bundan xəbərdar olmaya bilməzdi. Çünki 1936-cı ilin fevralında Məhəmmədbəyov Triniçin işi üzrə şahid sifətilə dindirilmiş. O vaxt öz ifadələrində Məhəmmədbəyov göstərirdi ki, Bağirovla birlikdə o, qəza komissarı Əlibəy Zizikskinin müavini vəzifəsində çalışırmış. Ancaq Bağirov Zizikskinin birinci müavini olduğundan o, Əhməd Əfəndinin (Triniçin) 1918-19-cu illərdə Qubadakı fəaliyyəti barədə daha ətraflı məlumat verə bilər. Bağirov Məhəmmədbəyovun bu ifadələrindən xəbərsiz ola bilməzdi.

Əlində həmin şəxsləri cinayətkar kimi xarakterizə edən kifayət qədər material olmasına baxmayaraq, Bağırov uzun illər boyu qolçomaq Camal Mirzəyevə, onun oğulları Cəmil və Şamilə himayədarlıq etmişdir.

Bağırovun antisovet ünsürləri qorumağına və onlara himayədarlıq etməsinə daha bir nümunə keçmiş müsavət pristavı və siyasi bandit, çar zamanı xidmət etmiş Qiyas bəy Cahangir bəy oğlu Şıxlinskiyə üzə çıxarılmasıdır. Bağırov onu nəinki üzə çıxartdı, hətta Qazax qəzasında milis rəisi vəzifəsinə də təyin etdi.

O illərdə Azərbaycan BŞİ işçiləri arasında Şıxlinski daima Bağırovla yaxınlığını qeyd edirdi.

1930-cu ildə Şıxlinski öz qohumları ilə birgə Türkiyəyə qaçdı, orada türk kəşfiyyatı ilə əlaqə yaradıb, SSRİ ərazisinə silahlı basqınlar etdi.

İstintaq zamanı Bağırov təsdiq etdi ki, Şıxlinskiyə o, üzə çıxarıb. Ancaq ona himayədarlıq etmək və müdafiə etmək faktını dandı. Bağırovun bu ifadələrini 1954-cü ilin 28 avqustunda dindirilmiş şahidlərdən Əliyev Zeynal Mehralı oğlu təkzib etdi:

«Bağırov çox vaxt keçmiş müsavət fəalları öz tərəfinə çəkir və məsul vəzifələrə təyin edirdi. Belə ki, Bağırovun Qazax qəzasında milis rəisi vəzifəsinə keçmiş müsavət pristavı Qiyas bəy Şıxlinskiyə təyin etməsi mənim yaxşı yadımdadır. Milis rəisi işləyərkən Şıxlinski sovet hökumətinə heç bir yardım göstərməyib və heç bir xeyirli iş görməyib.

Bağırov Şıxlinskiyə hər cür himayədarlıq göstərirdi. Bundan istifadə edən Şıxlinski yerli sovet hakimiyyəti orqanları ilə hesablaşmır, yalnız Bağırova tabe olduğunu bildirirdi.

Təqribən 1930-cu ildə yerli hökumət cinayətkar fəaliyyətini ifşa etməyə başlayanda Şıxlinski silahlı dəstə ilə Türkiyəyə qaçdı».

Bu ifadələri istintaq zamanı müttəhim Borşev də təsdiq etdi: «Şıxlinskiyə sözləri mənə aydın oldu ki, Bağırov onu yaxşı tanıyır. O vaxtlar Şıxlinski bununla fəxr edirdi.

İndi yadıma düşür ki, o illərdə Şıxlinski Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin rəhbər işçiləri arasında dafələrlə Bağırovla yaxın münasibətdən danışdı».

Bağırovun Şıxlinskiyə himayədarlıq etməsi sənədlərlə sübut olunur.

Gəncə vilayət şöbəsi rəisi Şıxlinskiyə ağır cinayətlərdə iştirakı ilə bağlı məlumat versə də o, məsuliyyətə cəlb olunmadı. Bundan əlavə, Şıxlinski 1930-cu il mayın 12-də müttəhim Bağırova şəxsi məktub yazıb, onu sıxışdırılıqlarından və antisovet fəaliyyətində şübhələndiklərindən şikayətlənəndə, Bağırov həmin məktuba aşağıdakı dərkənarı qoyur:

«Yoldaş Neverova. Bir daha vilayət şöbəsi vasitəsilə bu biabırçılıqlara son qoyun. Nəticəsi barədə mənə mayın 21-dək məlumat verin».

Bu məktubdan sonra 1930-cu ilin 29 iyulunda həmin Şıxlinskiyə o vaxtlar Azərbaycan BŞİ Gəncə silayət şöbəsinin keçmiş rəisi Quliyevin imzası ilə 1345 Meli arayış verildi. Həmin arayışda Şıxlinskiyə 7 nəfər silahlı yoldaşı ilə birlikdə

Gəncəyə tərəf hərəkət etməsi göstərilir və ona heç bir maneçilik göstərilməməsi tövsiyə olunurdu.

Çox çəkmədi ki, qohumları və həmin elementləri qorumasına bir nümunə də Əlipənah bəy Şəfibəyovdur. Bəy nəslindən olan Şəfibəyov sovet hökumətinin düşməni idi. Müsavat zamanı Qubada müsavat partiyası qəza komitəsi sədrinin müavini idi. Şəfibəyov ilk dəfə 1927-ci ilin aprelində həbs olunmuşdu, lakin Beriyanın təsdiq etdiyi qərara əsasən, istintaq aparılmadan həbsdən azad edilmişdi. Şəfibəyovun hansı sənədlərə əsasən həbs olunması barədə materiallara rast gəlmədik.

İkinci dəfə Şəfibəyov 1930-cu ildə həbs olunub. Bu dəfə Şəfibəyov antisovet fəaliyyətdə ittiham olunurdu. Həbsə alınarkən ondan türk nümunəli tüfəng və ona müvafiq 30 patron alınmışdı.

Lakin cinayət dəlilləri olmasına baxmayaraq Bağırovun sədrliyi ilə 1930-cu ilin 16 martında keçirilmiş Azərbaycan BSI-nin kollegiyası Şəfibəyovun işinə xitam verdi.

Müsavat partiyası şöbəsinin təşkilatçısı Rüstəmov Əbil Qasım da repressiya olunmadı. Sovet ordusu Qubaya daxil olanda o qaçıb gizləndi, 1923-cü ildə isə Bağırov tərəfindən üzə çıxarıldı. Bundan sonra o, Qubada yaşayır, 11 №-li sovxozda yangından mühafizə idarəsinin rəisi işləyirdi.

Bağırovun Azərbaycan BSI-də xidməti müddətində dəfələrlə Rüstəmovun həbsi və məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi ortaya çıxardı, ancaq Bağırov buna icazə vermirdi. Bu məsələ ilə bağlı şahid A.M. QASIMOV belə ifadə vermişdir:

«Mən özüm bilirəm ki, Qubada müsavat partiyasının təşkilatçısı Əbil Qasım Rüstəmovu üzə çıxaran Bağırovdur. Müsavatçıların Quba üzrə başçısı 1920-ci ilin 27 aprelində (sovet ordusu daxil olan gün) Qubadan qaçıb haradasa gizləndi.

Onun harada gizlənməsi Bağırova bəlli olmalıdır. 1923-cü ildə o, yenidən peyda oldu və Bağırovun köməyi ilə üzə çıxdı.

1925-ci ildə mən Azərbaycan BSI aparatında işlədiyim vaxt Bağırov qarşısında onun məsuliyyətə cəlb olunması barədə məsələ qaldırdım, Bağırov buna qol qoymadı və dedi ki, qoy o yaşasın».

Qasımovun verdiyi bu ifadəni müttəhim Atakişiyev də təsdiq etdi. O göstərdi ki, Əbil Qasım Rüstəmov barədə materiallarda Bağırov məlumatlandırılırdısa da, Rüstəmovun həbs edilməsi haqda göstəriş vermirdi.

Bu barədə Bağırovun özünə sual verildəndə göstərdi ki, o, Əbil Qasım Rüstəmovu müsavatçı kimi tanıyır və ona elə gilir ki, o artıq güllələnmişdir.

İstintaqdan həmçinin məlum olub ki, Bağırov iri mülkədar, bəy ailəsindən çıxmış Məmməd Aslan oğlu Sarıcalinskiyə (Mirzəyevlərin qohumu) də himayədarlıq etmişdir. 1917-ci ildən 1920-ci ilədək Sarıcalinski müsavat ordusunda zabit kimi xidmət edib, orada da hərbi məktəbi bitirib. Sarıcalinskinin qardaşı Qiyasbəy də müsavat ordusunda zabit olub və həmin üsyanda iştirak edib: 1929-cu ilədək onun qolçomaq təsərrüfatı olub.

O biri qardaşı - Zülfüqarbəy sovetləşmə dövründə əhaliyə divan tutur, mal-qaranı qaçırdırmiş, buna görə də həbs olunub və Ağdam həbsxanasında vəfat edib.

Sarıcalinskiyə yaxın qohumlarından biri - Sürxanbəy Sarıcalinski sürgün olunub, digəri - Məmişbəy Kələbədzadə İrana mühacirət edib.

Bütün bu məlumatlar Azərbaycan XDK işçilərinin 1938-ci ilin 25 iyununda tərtib etdikləri arayışda göstərilib.

Bu cür tərcümeyi-hal göstəricilərinə baxmayaraq, Sarıcalinski 1921-ci ildə «ÇK»ya işə götürüldü - əvvəlcə suvari diviziyasına, sonra isə sərhəd qoşunlarına. O, bir müddət Bağirovun özü ilə birgə xidmət sıralarına da soxulmuşdur.

1938-ci ildə Sarıcalinski nəhayət ki, XDK orqanlarından qovulanda Bağirova ərizə yazıb, onunla düzgün rəftar etmədiklərindən şikayətləndi. Yuxarıda göstərilən 25 iyun 1938-ci il tarixli arayış da elə bu ərizə ilə bağlı tərtib olunmuş, orada Sarıcalinskiyə XDK orqanlarından qovulma səbəbləri göstərilmişdi.

İyunun 26-da Sarıcalinski, Bağirovun adına teleqram vurdu və bildirdi ki, Sarıcalinskiyə işə göndərilməsi barədə Bağirovun Xalq Daxili İşlər komissarlığına göstərişi yerinə yetirilmir, odur ki, o, Bağirovun müvafiq sərəncamını gözləyir.

Bu teleqramın üzərində Bağirov 1938-ci ilin 26 iyununda aşağıdakı dərkənarı qoyub:

«Yol, Rayevə və Borşevə. Üzr istəyirəm ki, sizin ikinizə də birdən müraciət edirəm. Xatırlaya bilmirəm ki, onu işə düzəltmək barədə hansınızdan xahiş etmişdim. Təkrar xatırladırım, xahiş edirəm - insanı tamamilə məhv etməyə lüzum yoxdur».

Bağirov Sarıcalinski barədə suala belə cava vermişdi ki, o, Məmməd Sarıcalinskiyə 1921-ci ildən tanıyır. Sarıcalinski müsavət zabiti olub, 1938-ci il iyunun 25-də tərtib olunmuş arayışdan onun xəbəri yoxdur, dərkənarı da Sarıcalinskiyə ərizəsinə və teleqramına əsasən yazıb.

İstintaqdan məlum olub ki, əvvəllər Triniç türk ordusunun zabiti olub. Onun başçılığı altında bolşeviklərə qarşı Bakıda və Qubada fəal mübarizə aparılıb. Bundan sonra bir müddət gizlənilib, 1919-cu ilin əvvəllərində isə «İttihad» partiyasının məsul katibi olub. Əsl tərcümeyi-halını gizlədən Triniç Azərbaycan K(b)P-na da daxil ola bilib.

Azərbaycan Respublikası dövlət arxivindəki işlərin arasında vaxtilə Tarniçin Azərbaycan müsavət partiyası sədrinin adına öz dəsti-xətti ilə yazdığı ərizə aşkara çıxarılmışdır. Həmin ərizədə Triniç Quba şəhərinin komendantı olduğunu, Xırdalandakı döyüşlərdə iştirakını, Qubada könüllülər dəstəsi yaradıb, Azərbaycana türk ordusunun hücumunadək bolşeviklərə qarşı fəal mübarizəsini əsas tutaraq, müsavət parlamentinin mühafizəsi üçün dəstə yaradılmasını ona tapşırmağı xahiş edirdi.

Yalnız bundan sonra, Triniçin tutulmasını tələb edən ərizələrin təsiri altında o, həbs edildi.

Şahidlərin ifadələrindən də görüldüyü kimi, Triniçlə Bağırov çox yaxın münasibətdə imişlər. Bağırov onu yüksək vəzifələrə irəli çəkirmiş, hətta respublika qəzetinin redaktoru kimi vəzifəyə təyin edibmiş.

Triniçin əksinqilabi keçmişi barədə dəfələrlə siqnallar daxil olmasına baxmayaraq, Bağırov 1933-cü ildə onu hökumət mükafatına - ordenlə mükafatlandırmağa təqdim etdi. Triniç mükafata təqdim olunandan sonra Azərbaycan MİK-nin keçmiş sədri Baba Əliyev Bağırovun adına olduğunu açıq-aşkar göstərmişdi.

1936-cı ilin 27 oktyabrında Triniçin bacısı - Nemət Kamal Məlikova qardaşının həbs edilməsi ilə əlaqədar ərizə yazıb Bağırova müraciət etmişdi. Həmin ərizədə deyilirdi:

«Heç kimə də olmasa, Triniçin Qubada və qəzadə türk zabiti olarkən keçirdiyi həyat şəraiti və fəaliyyəti Sizə yaxşı məlum olmalıdır».

Həmin ərizədə daha sonra o, Triniçin azad olunmasını israrla tələb edir və göstərir ki, Triniç günahkar olsa belə, Bağırov onu azad etməlidir.

Triniç əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırılıb həbs edildikdən sonra onun işi baxılmaq üçün Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin xüsusi kollegiyasına verildi. Triniç 1936-cı ilin 16 oktyabrında xüsusi kollegiya sədrinin adına aşağıdakı məzmununda ərizə yazdı:

«Düşmənlərimi ifşa etmək üçün mən bu ayın 7-də prokurora üz tutub, mənə açıq cavab yazmaq imkanı verilməsini xahiş etdim. Lakin mənim xahişim cavabsız qaldı, iş isə sizə göndərildi.

Diqqətinizi yuxarıda göstərilənlərə yönəldərək, həmin imkanın mənə verilməsini xahiş edirəm. Arxayın ola bilərsiniz, düşmənlərimin mənə lağ edib gülməsinə yol vermərəm, odur ki, məhkəmədə susacağam (qapalı məhkəmə iclası istisna olmaqla)».

Triniçin işinə 1937-ci ilin iyununa qədər baxılmadı, sonra isə Azərbaycan XDİK-nin tələbi ilə yenidən ora qaytarıldı. Triniçin sonrakı taleyi məlum deyil. Bağırovun dediyinə görə, Sumbatov Triniçin kamerada özünü asaraq öldürməsi barədə məlumat vermişdir.

Keçmiş Bakı neft milyonçusu Əsədullayevin oğlu, keçmiş milyon Tağıyevin kürəkəni, çar ordusunun poruçiki, fevral inqilabından sonra Bakıda «vəhşi diviziya» təşkil edən, 1918-ci ildə sovet ordusuna qarşı mübarizə aparən Əli Əsədullayev 1921-ci ilin dekabrında Gürcüstanda həbs olundu.

Beriyanın imzaladığı 15 dekabr 1921-ci il tarixli məktuba əsasən Əsədullayevi Azərbaycan FK tələb etdi. Ə.Əsədullayev Beriyanın imzaladığı 30 dekabr 1921-ci il tarixli orderlə həbsdən azad edilib, Bağırovun sərəncamına göndərildi. İş üzrə heç bir təhqiqat aparılmadı.

Sonralar Əli Əsədullayev Bakı cıdır meydanında işləyirmiş, daha sonra isə arvadı ilə birlikdə İrana qaçıb.

Müttəhim Bağırov bu barədə istintaq zamanı bildirdi ki, Əsədullayevin nə üçün istintaqa cəlb olunması və həbs edilməsindən xəbəri yoxdur.

Şahidlər Qasimov Əyyub Mikayıl oğlu, Mehdiyev Əliqulu Gür oğlu göstərdilər ki, Bağırovun Əli Əsədullayevlə münasibətləri çox yaxın imiş.»

XX əsrin sonunda Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini yenidən qazandıqdan sonra sovet rejimi tərəfindən bizə qadağa qoyulan sahələrə yenidən baxmağa məcbur olduq.

Əgər bu ittihamlar o dövr üçün M.C.Bağırova qarşı nə qədər kəskin səslənirdisə Müstəqil Azərbaycanımızın müasir dövründə isə yuxarıdakı ittihamlar əsərimizin qəhrəmanının bir o qədər də milli təssübkeşliyindən xəbər verir. Ona görə də hər hansı bir şərhə ehtiyac duymuram.

Yaxud digər ittiham («M.C.Bağırovun məhkəməsi» kitabı, səh. 81-87).

Şahid Əli Əşrəf Əlizadə.

Geologiya-minerologiya elmləri doktoru, professor, iki dəfə Stalin mükafatı laureatı, Azərbaycan KP MK-nın keçmiş 2-ci katibi, hazırda Türkmənistan dövlət universitetinin geologiya kafedrasının müdiri:

Mir Cəfər Bağırov öz işi və fəaliyyəti barədə kiçik bir tənqiddə də dözmürdü, onun haqqında öz şəxsi fikrini bildirməyə cəsarət edənləri hər cür təqib edirdi. Onu tənqid edənlərə qarşı kinli və amansız olan Bağırov «günah işlədənləri» «yerində oturtmağa» çalışırdı.

Bu hadisə 1947-ci ildə baş verdi. Arvadım Qəmər onun ögey qardaşı Mustafayev (o vaxtlar dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini işləyirdi) və Mustafayevin arvadı Zina mənim mənzilimdə oturub söhbət edirdik. Otaqda kənar adam yox idi. Hətta qulluqçu da evdə deyildi. Söhbət Bağırovun Zuğulbadakı bağından düşdü. Mən dedim ki, Bağırov evdə yaşamaq barədə özgələrinə ağıl öyrədir, özü isə ölkənin müharibədən çıxdığı indiki şəraitdə nəhəng, çoxlu vəsait tələb edən hovuzlar tikdirir. Neft sənayesi işçilərininsə istirahət evi yoxdur. Bu hovuzların tikintisinə neft sənayesinin materialları sərf olunur. Həmin tikintidə yüzlərlə əsgər tər tökür. Yaxşı olardı ki, onlar Bağırovun bağında hovuz əvəzinə neftçi fəhlələr üçün istirahət evi tikəydilər.

Mustafayev də mənimlə razı olduğunu bildirdi.

Ertəsi gün Mustafayev dövlət təhlükəsizlik naziri Yemelyanovun yanına çağırıldı. Yemelyanov ona bildirib ki, mənimlə olan söhbət ona məlumdur. Mustafayevin dediyinə görə o hətta sözbəsöz həmin söhbəti təkrar edib. Biz başa düşdük ki, söhbətimizə hansı vasitəyləşə gizlicə qulaq asıblar.

Yemelyanov söhbətimizin tam mətni yazılmış hansısa sənədi Mustafayevə təqdim edir. Mustafayevsə, bunun ciddi repressiyalarla nəticələnəcəyini duyaraq, Bağırov barədə söhbəti qətiyyətlə boynundan atır.

Yemelyanovla söhbətdən dərhal sonra Mustafayev dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini vəzifəsindən azad olunur, sonra isə partiyadan xaric edilir.

Bundan sonra Bağırov mənə Moskvadan zəng vurub «vicdanı ləkəli olan» Mustafayevlə hər cür əlaqəni kəsməyi və onu evimə buraxmamağı tapşırırdı.

Elə həmin 1947-ci ildə həkim Cavadov Moskvaya imzasız məktub yazaraq, Bağırov və Teymur Quliyev barədə bəzi məlumatlar verirdi. Əsasən onu göstərirdi ki, onlar dəbdəbəli həyat sürür, bağ meyvələrinin alverilə məşğul olur və s.

Cavadovun imzasız məktubları Moskvadan Bakıya Bağırovun üstünə göndərildi. Bağırov da həmin məktub müəlliflərini müəyyənləşdirməyi Yemelyanova tapşırırdı. Müəyyən olunurdu ki, həmin imzasız məktubları arvadı Firuzənin (Firuzə mənim arvadım Qəmər in ögey bacısıdır) və qaynanası Xavər Rəşidzadənin iştirakı ilə həkim Cavadov yazıb.

Bağırovun göstərişi ilə hər üçü: Cavadov, arvadı və qaynanası Xavər həbs edildi. Həm də Xavər qabaqcadan düzülüb-qoşulmuş plan əsasında mənim mənzilimdə, qızı Qəməri yoluxmağa gələrkən həbs edildi.

Qaynanam Xavərin bu şəkildə həbs edilməsi bir daha göstərirdi ki, onun mənzilimdə həbs olunması ilə mənə ləkə atmaq istəyirmişlər.

Bundan sonra mən Azərbaycan KP MK-nın büro yığıncağına çağırıldım. Burada məlumat verən Atakişiyev mənə böhtan ataraq bildirdi ki, bütün imzasız məktublar mənim rəhbərliyim altında yazılmış və mən buna görə cəzalanmalıyam. Mən imzasız məktublardan xəbərsiz olduğumu qətiyyətlə bildirdim.

Belə ki, həqiqətən də belə bir məktub Moskvaya göndərilmiş və M.C.Bağırova qarşı olan Kremldə əyləşmiş müəyyən qüvvələrin siyasi-sifarişinə uyğun məktub tərtib olunmuşdu. N.K.Baybakovun «Ot Stalina do Elğüina» kitabının 123-cü səhifəsində qeyd edir.

«Stalin M.C.Bağırova qarşı məktubda qaldırılan iddiaları təftiş etmək üçün və buradakı faktları yoxlayaraq, sonra şəxsən özünə bu barədə məruzə etməyi SSRİ Dövlət Nəzarət Komitəsinin sədri Mexlisə tapşırır. Partiya Nəzarət Komitəsinin sədr-müavini Yevdokimovun rəhbərliyi altında böyük briqada Stalinin tapşırığından bir gün sonra gözlənilmədən Bakıya gəldi.

M.C.Bağırov başa düşürdü ki, Stalin belə hallarda adətən çox ciddi cəzalandırır. Ona görə də M.C.Bağırovu hər hansı bir fəvqəladə hal xilas edə bilirdi».

SSRİ dövlət nəzarət komitəsinin sədri Lev Mexlislə M.C.Bağırov arasında ziddiyyət hələ 1942-ci ildən başlayırdı. Belə ki, 1942-ci ildə Mexlis ali baş komandanlığın Krım cəbhəsi üzrə nümayəndəsi və hərbi əməliyyatlara rəhbərlik edirdi. M.C.Bağırov Kerç yarımadasındakı hərbi əməliyyatların uğursuzluğa uğramasında və minlərlə azərbaycanlının yarıtmaz hərbi taktikadan məhv olmasında Lev Mexlisi günahlandırır. M.C. Bağırov Stalin qarşısında bu barədə məruzə ilə çıxış edir və nəticədə Lev Mexlis Krım cəbhəsindən geri çağırılaraq səlahiyyətləri əlindən alınır.

Mənə (A.M.) elə gəlir ki, M.C.Bağirovun köməyinə burada yenə də L.P.Beriya gəlir.

Ona görə ki, N.K.Baybakov öz kitabında qeyd edir ki, M.C.Bağirov hardansa Yevdokimovun «gözəl qadınların» peşəkar alüdəçisi olduğunu öyrənir. Görünür, bu qapalı məsələləri yalnız daxili xüsusi xidmət orqanlarına uzun illər rəhbərlik edən L.P. Beriya bilə bilirdi.

Belə ki, N.K.Baybakov öz kitabında qeyd edir:

«M.C.Bağirov süni sürətdə Yevdokimovun Mahaçqalaya gedişini təşkil edir və bu səfər zamanı Bakının «gözəl qadınlar»ından bir nəfər onu müşayiət edir. Bu səfərin səhəri günü artıq Stalinin Kremlə ki, iş stolunun üstündə Yevdokimovun bu «gözəl qadın»la intim fotosəkilləri peyda olur».

Görünür ki, Stalinin stolunun üstündə peyda olmasında yenə də burada Bağirova Beriya köməklik göstərir. Stalin bu hadisədən sonra SSRİ Xalq Nəzarət Komitəsinin sədrinə yanına çağıraraq onu möhkəm tənqid edir və partiyanın ciddi məsələlərini Yevdokimov kimi əxlaqsız adama tapşıracağına görə Mexlisi cəzalandırır. Ona görə də Mexlis bu dəfə də məğlub olur. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Mexlisin bu oyunun iştirakçıları M.C.Bağirovun zəhmindən qurtula bilməyəcəkdilər və məhkəmə materiallarından da biz bunu görürük. Bir müddətdən sonra ümumiyyətlə, Mexlis Stalin tərəfindən pensiyaya göndərilir.

Bakıda məhkəmə prosesi başladıqda Bağirovun artıq 61 yaşı var idi. İlk günlər sakit görünən Mir Cəfər yenə də temperamentinə uyğun olaraq məhbuslarla ünsiyyətə girir və başına gələn əhvalatları nağıl edirdi. Paradoks ondadır ki, illərlə kommunist ideologiyasının carçısı zindanda tamamilə zindan qanunları ilə yaşayırdı.

M.C.Bağirov və onunla birlikdə həbs olunanlar Dövlət Bayıl təcridxanasından təhlükəsizlik komitəsinin istintaq izolyatorunda yerləşdirdilər. O günlərdə gənc bir Azərbaycan çekisti kimi fəaliyyət göstərən, hal-hazırda isə ahıl yaşlarında olan Mürvət müəllim öz xatirələrini mənə bu cür danışdı: «Mən o illərdə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin istintaq izolyatorunda kamvoy kimi öz xidməti vəzifəmi icra edirdim. Həmin günlərdə siyasi məhbüs kimi Bağirov, Atakişiyev, Yemelyanov, Makaryan, Qriqoryan, Borşev istintaq izolyatorunun kameralarında saxlanırdılar. Bağirov olduğu kamerada hər cür şərait yaradılmışdı. Divar mebeli, yataq mebelləri işləmək üçün yazı mebelləri qoyulmuşdu. Bağirov səhərdən axşamədək yazı pozu işləri ilə məşğul idi. Məhkəmə günləri məhbüs məşını xüsusi liftlə yerin altına enir və siyasi dustaqları Dzerjinski (indiki Şəhriyar adına) klubunda olan məhkəmə salonuna aparırdılar. Məhkəmə prosesinin sonuncu günü idi. Mən Bağirovun kamerasına nahar yeməyi apardım və ona müraciət etdim: «Məhbüs Bağirov, məhkəməyə getməyinizə 30 dəqiqə var, Sizin naharınızı götürmüşəm». Bağirov başını qaldırmadan əli ilə istəmirəm işarəsini verdi. Mən kameranı tərək etdim. Bağirov isə məhkəməyə çox ciddi hazırlaşaraq dayanmadan

yazırdı. Mən istər-istəməz bir azərbaycanlı kimi Bağirovun bu cür yuxusuz gecələr keçirməyinə, dayanmadan işləməsinə üstəlik qidalanmamasına yanırıdım. Özümlə bacara bilmədim. Nahar yeməyini əlimə götürüb Bağirovun kamerasına girdim və dedim: «Yoldaş Bağirov, məhkəməyə getməyinizə 15 dəqiqə qalıb. Sizin naharınızı gətirmişəm». Bu dəfə də Bağirov başını qaldırmadan əli ilə mənə istəmirəm işarəsi etdi. Mən yenə kameranı tərک etməli oldum. Artıq siyasi məhbusları məhkəməyə aparın maşın gəlmişdi. Mən hər bir məhbusa məhkəməyə getməklə əlaqədar hazırlaşmaqlarını xəbərdar etməli idim. Bağirovun kamerasına gedəndə isə ürəyim durmadı, onun nahar yeməyini özümlə götürdüm. Kameranı açıb içəri daxil olub hazırlaşmağı barədə onu xəbərdarlıq etdim. Bağirov mənim əlimdə nahar yeməyini görəcəк ürəkdən gülməyə başladı. Məni yanına çağırdı və dedi: «Oğlum, səndən «çəkist» olmaz. Ona görə ki, sənin ürəyin kövrəkdir». Bu sözlərdən sonra Bağirov naharını etdi və məhkəməyə aparıldı. Həmin günü məhkəmədə Mir Cəfər Bağirova güllələnmə hökmü kəsilmişdir. İstintaq izolyatoruna qayıdanda 25 il hökm oxunmuş Atakişiyev isterik vəziyyət alaraq özünü yerə çırpırdı. Onun ardınca Mir Cəfər Bağirov pilləkənlərdən enirdi. Atakişiyev pilləkənin tutacağına ağzını çırparaq 3 dişini sındırdı və dodaqlarını partlatdı. Bağirov Atakişiyevin bu hərəkətlərinə çox qəzəblə baxaraq onun yanından keçdi və üzünə tüpürdü. Bizim oxucular üçün qaranlıq qalan şəxslərdən biri də Yuvilyan Davidoviç Sumbatov-Topuridzedir. Bu şəxs üzərində dayanmağımın bir neçə səbəbi vardır.

1956-cı il məhkəməsində ittiham olunan şəxslər içərisində onun adının olmağına baxmayaraq, o, məhkəmə prosesində müttəhimlər kürsüsündə deyildi (Xəstə olduğu əsas götürülərək - A.M.).

Sumbatov Stalinin represiya siyasətinin ən tüğyan etdiyi dövrdə 12.01.1937-ci ildən 10.01.1938-ci ilə qədər Azərbaycan Daxili İşlər Xalq Komissarı vəzifəsində çalışmışdı.

Biz, Sumbatovun Beriya ilə yaxın olduğunu ədəbiyyatlarda oxumuşuq və onu da kitabda gördük ki, Beriya ilə sıx yaxın olan şəxsləri N.S.Xruşşov güllələtdirirdi. Onda sual oluna bilər. Necə ola bilər ki, Sumbatov Beriya ilə yaxın olsun və ona toxunmasınlar. Yuxarıda göstərilənlərə münasibət bildirmək üçün Y.D.Sumbatov - Topuridzenin ən azı həyat yolunun müəyyən etaplarını nəzərdən keçirməliyik.

General-leytenant rütbəsinə qədər yüksəlmiş Sumbatov 1889-cu ildə Kutaisi quberniyasının Sepansk qəzasının Kapana kəndində anadan olmuşdur. 1918-ci ildən Qırmızı Orduda qulluq edirdi. «Karl Libkxnet» silahlı qatarında qulluq etmişdi. 1920-ci ildən Azərbaycan fəvqaladə komissiyasında məxfi əməkdaş kimi fəaliyyətə başlayır.

1923-cü ilin noyabrından 1924-cü ilin oktyabr ayına qədər AzFK-da quldurluqla mübarizə idarəsində şöbə müdiri vəzifəsində işləyir. Sonra 1924-cü ilin oktyabrından 1926-cı ilin mart ayına qədər FK-də informasiya-agentura şöbəsinin

rəisi, 1927-ci ildən Azərbaycan siyasi idarəsinin informasiya və siyasi nəzarət şöbəsinə rəhbərlik edir. Bu dövrdə M.C.Bağirovun Azərbaycan siyasi idarəsinin rəhbərliyindən kənarlaşdırılması Sumbatovun da taleyində dəyişikliklər yaradır.

Belə ki, Sumbatov Azərbaycan siyasi idarəsindən kənarlaşdırılır və bir müddət, 1929-cu ilə qədər Bakı və Batum gömrük komitəsinin rəisi işləyir. Sonradan Bağirovun vasitəsilə o, Beriya ilə tanış olur. 1929-cu ilin yanvarından Gürcüstan siyasi idarəsinin informasiya-agentura şöbəsinə rəis təyin edilir. Sonra isə may ayında Mərkəzi Siyasi idarənin Zaqafqaziya üzrə nümayəndəsi, sərhəd və siyasi idarə qoşunlarının idarə rəisi təyin edilir. Görünür, bu təyinatda Beriya ilə Bağirovun çox rolu olur. Belə ki, o, mərkəzdən gələn bütün göstərişləri Zaqafqaziya respublikalarının siyasi idarələrinə ötürən və onlardan siyasi və ictimai proseslərlə əlaqədar əməliyyat məlumatlarını alan çox-çox vacib bir fiqura çevrilir. O dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi Bağirov barədə mənfəi fikirlərlə dolu məlumatları Moskvaya ötürürdülər və bu məsələləri araşdırmaq üçün təhkim olunan orqanlardan ən əsası Siyasi idarə idi.

Təsəvvür edin ki, Azərbaycan Siyasi idarəsinin məlumatları isə Sumbatov-Topuridzenin stolunun üstünə qoyulurdu. Belə ki, Azərbaycan Siyasi idarəsinin rəisi olmuş Novruz Rzayev M.C.Bağirovu həbs etmək üçün Ə.Zizinskidən istifadə etmək istəyirdi. O, Əli bəydən M.C.Bağirovun əleyhinə ifadələr almağa cəhd edirdi. Lakin hətta belə bir ifadə alınmış olsaydı belə Moskvaya göndərilən bu məlumat Tiflisdə ilişib qalacaqdı.

Artıq 1933-cü ildən Azərbaycan K(b)P MK-ya I katib M.C.Bağirov seçildikdən sonra Y.D.Sumbatov-Topuridze Azərbaycan Siyasi idarəsinin rəis müavini təyin edilir. 1934-cü ilin fevralından həmin idarənin rəisi, iyul ayında isə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının idarə rəisi təyin edilir. 1937-ci yanvar ayının 12-dən Azərbaycan Daxili İşlər Xalq Komissarı vəzifəsinə yüksəlir. Bu vaxtlar həm Bağirov üçün, həm də Sumbatov-Topuridze üçün çətin dövr olur. Belə ki, birincisi Moskvadan SSRİ daxili işlər xalq komissarı Yojevun verdiyi əmrə əsasən (o əmri kitabda göstərmişəm - A.M.) təbəqələrə bölünmüş insanlar represiyalara uğramalı idi. İkinci bir tərəfdən isə Moskvada həbs olunmuş Buxarin və Rıkovun ifadələrinə görə onlarla Zaqafqaziyada yaxın münasibətdə olanlar, yəni Sovet İttifaqında hakimiyyəti ələ almaq istəyənlər həbs olunmalı idilər. Üçüncü bir tərəfdən isə sonradan Stalinə müxalif olan Orcanikidze tərəfdarları da həbs olunmalı idilər. Belə bir çətin məqamda M.C.Bağirov keçmişi Müsavatla, bəy nəslilə, çar ordusu ilə, hətta türk ordusu ilə əlaqəli olan insanların böyük bir hissəsini xilas edə bilir. Sözsüz ki, Bağirovun bu canfəşanlıığı Moskva tərəfindən cavabsız qalmayacaqdı. Artıq 1937-ci ilin sonlarından başlayaraq 1938-ci il yanvarın 6-na qədər SSRİ Daxili İşlər Komissarlığından və ÜİK(b)P-dan Komissiya Azərbaycanda əks inqilabi qüvvələrlə mübarizədə Respublika rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyini, xüsusilə, M.C.Bağirovun özünü yoxlayırdı. Hətta artıq 1938-ci ilin 10 yanvarında Y.D.Sumbatov-Topuridzeni Azərbaycan Daxili İşlər Komissarı vəzifəsindən azad

edilir. Artıq növbə Bağırova çatırdı və onu «millətçi sağ təmatilçü və hümmətçi» kimi əksinqilabi ünsürlərə yardım göstərməkdə günahlandıraraq həbs olunmaq məsələsini Moskvadan gəlmiş komissiya üzvləri gündəmə gətirirlər. Burada bir faktoru da nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, bu dövrdə SSRİ xalq daxili işlər komissarının müavini vəzifəsinə yüksələn L.R.Beriya bu andan sonra artıq Moskvada M.C.Bağırovu xilas etmək missiyasını ardıcıl surətdə həyata keçirməyə başlayır. Belə ki, L.R.Beriya Yejoyun göstərişlərinə uyğun həbslərin aparılmasının və bəzi məqamlarda bu həbslərin əsassız olmaları barədə, bu əsassız həbslərə etiraz bildirənlərin isə təqib olunmağından və bu təqib olunanlardan birinin M.C.Bağırov olmağı barədə Stalin qarşısında məruzə ilə çıxış edir. Beriya tərəfindən atılan bu addım, Stalində Yejoy barədə yığılan siqnalların bir daha əsaslı olduğunu sübut edirdi. Bu da artıq Yejoyun sonu demək idi. Yeni təyin edilmiş Xalq Daxili İşlər Komissarının müavini Beriya ilk olaraq bu orqanlardan Yejoyun dəstəsinin təmizlənməsi ilə məşğul olur. Bir neçə ay işsiz qalan Sumbatov 1938-ci ildən SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarlığında şöbə rəisi vəzifəsinə təyin edilir. 10 il bu vəzifədə işləyən Sumbatov yalnız Beriya əks mövqedə dayanan Abakumov dönməndə SSRİ Daxili İşlər sistemindən uzaqlaşdırılır. 1947-ci il martın 27-də o yenidən Azərbaycana qayıdaraq Bağırov tərəfindən Azərbaycan SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini vəzifəsinə təyin edilir.

Baş tutmamış çevrilişdən sonra 1953-cü ilin iyul ayının 17-də Y.D.Sumbatov-Topuridze həbs edilir. Onun məhkəmədə iştirak etməməsi isə rəsmi məlumatlarda heç də deyildiyi kimi deyildi. Əslində M.C.Bağırovun əleyhinə bir kəlmə ifadə verməyən və 1937-38-ci ildə respublikada aparılan həbslərin birbaşa Moskvadan idarə olunduğunu göstərən Y.D.Sumbatov-Topuridze psixoloji və fiziki təzyiqlərə tab gətirə bilməyərək sözü əsl mənasında ruhi cəhətdən sındırılmışdı. 1955-ci ilin iyulundan O psixiatriya xəstəxanasına göndərilmiş və 1960-cı ildə isə elə bu tibb müəssisində də vəfat etmişdi (çox güman ki, onun ölməsinə «kömək» edilmişdi - A.M.).

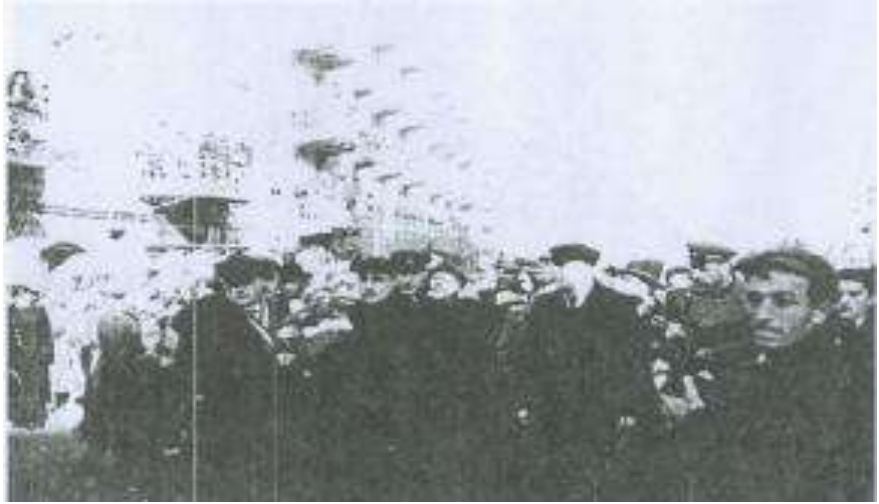
Mir Cəfər Bağırov həbs olduğu gündən məhkəmənin hökmünə qədər həbsdə özünü çox təmkinli və soyuqqanlı aparırdı. Yuxarıda göstərilən bütün faktlar tədqiq olunan şəxsin keçirdiyi həyat yolu və onun psixoloji vəziyyətinin müəyyən situasiyalar zamanı təzahürüdür. Şəxsiyyəti tədqiq etmək üçün bu materiallar əvəzsizdir. Birincisi «Mir Cəfər Bağırov kimdir» sualına biz cavab verməyə salıxdıq. Məhkəmədə M.C.Bağırova ölüm cəzası kəsilir. 1956-cı ilin 26 aprelində M.C.Bağırovun vəkili SSRİ Ali Sovetinin sədri K.Y.Voroşilova M.C.Bağırovun əfv olunması barədə müraciət edir. Ancaq bir neçə versiyalar var. Versiyalardan biri budur ki, müraciət göndərilən vaxt K.Y.Voroşilov məzuniyyətə çıxır. O vaxtki qanunlara görə SSRİ Ali Sovetinin sədri məzuniyyətə çıxdığı vaxt ittifaq respublikalarının Ali Sovetlərinin sədrləri ardıcılıqla hər il K.Y.Voroşilovun məzuniyyət müddətində onu bu vəzifədə əvəz edirdilər. Bu vaxt nədənsə Ermənistan Ali Sovetinin sədri, K.Y.Voroşilovu əvəz edir.

Sonrakı tarixi hadisələr bir daha Kliment Yefremoviç Voroşilovun və Nikolay Aleksandroviç Bulqaninin iradəsiz siyasi fiqur olduqlarını üzə çıxardır. Belə ki, Xruşşov Beriya ilə Bağırovu fiziki cəhətdən sıradan çıxartdıqdan sonra növbə artıq SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri E.Malenkova, onun I müavini L.M.Kaqanoviçə çatmışdı və onları sıradan çıxartmağının zamanının yetişdiyini o, öz yaxın ətrafına bildirir. Lakin qarşı tərəf də əks hücumla keçmək üçün qruplaşdı. Belə ki, artıq 1956-cı ildə Tiflisdə Xruşşovun əleyhinə böyük mitinq baş verir. Ordu mitinqi silah gücünə dağıdır.

Kaqanoviçlə-Malenkov öz tərəflərinə V.Molotov, N.A.Bulqanini, K.E.Voroşilov, M.Q.Pervuxini, M.Z.Saburovu, D.Q.Şepilovu çəkirlər. Onlar MK-nın rəyasət heyətinin iclasında N.S.Xruşşovu ittiham atəşinə tuturlar. Onu qeyd etmək istəyirəm ki, bu qarşıdurmada A.Mikoyan gizli olaraq Xruşşovun tərəfində durur. Lakin bu qarşıdurmada nə Mikoyan Molotovun, nə də Molotov Mikoyanın ünvanına kəskin fikirlər söyləmir. Lakin Xruşşov tərəfdarları tez bir vaxtda MK-nın plenimunu yığaraq, «antipartiya qruppasını» məğlubiyyətə uğradır. Nəzərə alsaq ki, Xruşşov arxivlərdən onun repressiyalarda iştirak edən sənədlərini çıxartdırmışdır və «üçlüklər»in üzvləri kimi plenum iştirakçılarında yuxarıda adı çəkilən anti-partiya qruplaşmasının üzvlərini göstərirdi. 29.06.57-ci ildə «antipartiya qruplaşmasının» üzvlərindən Bulqaninlə Voroşilov pleniunda Molotov-Kaqanoviç-Malenkov birliyinin məğlubiyyətini görcək tələm-tələsik tribuna çıxaraq mövqelərini dəyişərək Xruşşovun tərəfinə keçirlər. Pleniunda «anti-partiya qruplaşması»nın digər üzvləri Sovet İttifaqı KP MK-nın rəyasət heyətindən və MK-nın sıralarından çıxarırlar.

Ancaq Voroşilovla Bulqanin başa düşmədilər ki, «Anti-partiya qruplaşması»nın digər üzvləri kimi onları da bir neçə ildən sonra eyni aqibət gözləyirdi.

Ona görə də o dövrdə olan mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq aprelin 27-də göndərilən müraciətə əsasən ölüm hökmünün icraatı bir ay saxlanmalı, mayın 27-də cavabın alınmasından asılı olaraq hökmə baxılmalıymış, lakin o vaxtki qanunvericilik kobud surətdə pozularaq mayın 7-si, 1956-cı ildə M.C.Bağırovun güllələnməsi həyata keçirilir. Beləliklə, 30 il Azərbaycanda rəhbər vəzifədə çalışmış 1922-ci ildə Azərbaycan Qırmızı Əmək Bayrağı, 1935-ci ildə Lenin, 1940-cı ildə Qırmızı Əmək Bayrağı, 1942-ci ildə Lenin, 1943-cü ildə Lenin ordenlərinə, 1944-cü ildə Qafqazın Müdafiəsi uğrunda medalına, 1945-ci ildə I dərəcəli Vətən ordeninə, 1946-cı ildə iki dəfə, fevralında və həmin ilin oktyabrında Lenin ordeninə layiq görülmüş M.C. Bağırovun həyatına son qoyulur (o vaxtki sovet qanunlarına görə beş dəfə Lenin ordeninə layiq görülmüş şəxs avtomatik olaraq Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı ilə təltif olunurdu, lakin bunu da M.C.Bağırova çox görürlər - A.M.).

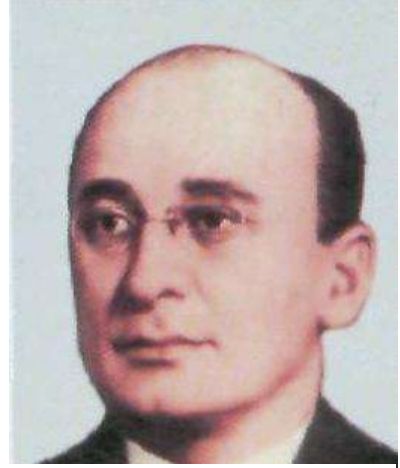
Üzeyr Hacıbəyovun dəfn mərasimi. Ön planda M.C.Bağırov, Teymur Quliyev. Bakı, 1948-ci il.

M.C.Bağırov Sovet İttifaqı Marşalı S.Budyonni ilə birlikdə, Bakı, 1952.

M.C.Bağırov. Bakı.

L.P.Beriya

Əziz oxucu, mənim bu kitabda qarşıma qoyduğum məqsəd heç də M.C.Bağırovun siyasi səhvlərinə bəraət qazandırmaq olmamışdır. Ancaq indiyə qədər bizə təqdim olunan obrazlarda gördüyümüz M.C.Bağırovu mən digər üzünü və ictimai-siyasi fəaliyyətini tarixi sənədlərlə sizə göstərməyi özümə borc bildim. Kitabımı bitirən zaman bu sətirləri yazarkən o dövrün vətənpərvər oğullarının məzarlarını ziyarət etmək bədaətən qəlbimə gəldi. S.C.Pişəvərinin, Əziz Əliyevin, Həsən Əliyevin, Əhəd Yaqubovun Mir Əsədulla Mirqasımovun və digər mərhumlarımızın qəbrlərini ziyarət edərkən beynimdə bir fikir dolaşırdı. Bu fikri, əziz oxucu, sizlərinə nəzərinə çatdırmaq istəyirəm. Görəsən, Mir Cəfər Mirabbas oğlu Bağırovun qəbrini Azərbaycan torpağına köçürülməsinin zamanı çatmayıbmı?

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
MÜƏLLİFDƏN	5
GİRİŞ	7
I HİSSƏ	24
M.C.BAĞIROVLA L.P.BERİYANIN.....	24
SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİ	24
II HİSSƏ	56
BAĞIROV-BERİYA MÜTTƏFİQLİYİ.....	56
M.C.BAĞIROVUN 1941-45-ci illərdə ZAQAQAZIYA CƏBHƏSİ	57
ÜZRƏ MÜDAFİƏ ŞURASININ ÜZVÜ KİMİ FƏALİYYƏTİ	57
M.C.BAĞIROVUN AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU	66
III HİSSƏ	74
MİRCƏFƏR BAĞIROV VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN	74
IV HİSSƏ	123
M.C.BAĞIROVUN ERMƏNİ - SİYASİ ELİTASI İLƏ MÜBARİZƏSİ.....	123
V HİSSƏ	150
BAŞ TUTMAMIŞ ÇEVİRİLİŞ	150
VI HİSSƏ	161
M.C.BAĞIROVUN SİYASİ HAKİMİYYƏTİNİN SONU	161
VII HİSSƏ	182
M.C.BAĞIROVUN MƏHKƏMƏSİ.....	182